

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

Серія «Бібліотека «АПН»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Науково-популярне видання

Випуск 3(10) -2018

Видавництво Політія

Київ – 2018

Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». – Київ: Видавництво Політія, 2018. Випуск 3(10)-2018. – 408 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Громадської організації «Академія політичних наук»
(протокол № 12 від 25 вересня 2018)*

Журнал видається за сприяння **Юрія Павловича Бишовця**

Свідоцтво про державну реєстрацію
науково-популярного видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 22292 – 12192ПР від 23 вересня 2016 року
видано Міністерством юстиції України

Редакційну колегію науково-популярного видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Громадської організації «Академія політичних наук»,
(протокол № 8 від 15 вересня 2017)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Кресіна Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор.
Лікарчук Наталія Василівна – доктор політичних наук, доцент.
Смолянчук Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Горбатенко Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Андрущенко Віктор Петрович – доктор філософських наук, професор.
Думенко Сергій Петрович – доктор богословських наук, професор.
Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор.
Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, професор.
Кресіна Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор.
Лікарчук Наталія Василівна – доктор політичних наук, доцент.
Малиновський Валентин Ярославич – доктор політичних наук, професор.
Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.
Михальченко Микола Іванович – доктор філософських наук, професор.
Неліпа Дмитро Васильович – доктор політичних наук, доцент.
Перепелиця Григорій Миколайович – доктор політичних наук, професор.
Смешко Ігор Петрович – доктор технічних наук, професор.
Смолянчук Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.
Стойко Олена Михайлівна – доктор політичних наук.
Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.
Шкляр Леонід Євдокимович – доктор політичних наук, професор.
Шуба Олексій Васильович – доктор політичних наук, професор.

AKADEMIIA POLITYCHNYKH NAUK

Seriia «Biblioteka «APN»

SUSPILNO-POLITYCHNI PROTSESY

Naukovo-populiarne vydannia

Vypusk 3(10)-2018

Kyiv – 2018
Vydavnytstvo Politiia

ISSN 2518 – 7546

Suspilno-politychni protsesy. Naukovo-populiarne vydannia Hromadskoi orhanizatsii «Akademiia politychnykh nauk». – Kyiv: Vydavnytstvo Politiia, 2018. Vypusk 3(10)-2018. – 408 s.

U vydanni vmishcheno pratsi vchenykh, yaki vysvitliuiut fundamentalni ta prykladni naukovi doslidzhennia problem politychnoi nauky u konteksti analizu i prohnozu suspilno-politychnykh protsesiv.

*Rekomendovano do druku
Vchenoiu radoiu Hromadskoi orhanizatsii
«Akademiia politychnykh nauk»
(protocol №12 vid 25 veresnia 2018 roku)*

Zhurnal vydayetsya za spriannya Yuriya Pavlovycha Byshovcya

Svidotstvo pro derzhavnu reiestratsiiu
naukovo-populiarnoho vydannia «Suspilno-politychni protsesy»
Seriia KB № 22292 – 12192ПР від 23 veresnia 2016 roku
vydano Ministerstvom yustytсии Ukrainy

ISSN 2518 – 7546

© Redaktsiina kolehiia, 2018
©Hromadska orhanizatsiia «Akademiia politychnykh nauk», 2018
Vydavnytstvo Politiia, 2018
©Avtory statei, 2018

Redaktsiinu kolehiu naukovu-populiarnoho vydannia
«Suspilno-politychni protsesy»
zatverdzheno rishenniam Vchenoi rady
Hromadskoi orhanizatsii «Akademii politychnykh nauk»,
Protocol №8 vid 15 veresnia 2017 roku.

RETSENZENTY:

Kresina Iryna Oleksiivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Likarchuk Nataliia Vasylivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

HOLOVNYI REDAKTOR

Myronenko Petro Volodymyrovych – doktor politychnykh nauk.

ZASTUPNYK HOLOVNOHO REDAKTORA

Horbatenko Volodymyr Pavlovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

VIDPOVIDALNYI SEKRE TAR

Mudriievska Iryna Ihorivna – kandydat istorychnykh nauk.

REDAKTSIINA KOLEHIIA

Andrushchenko Viktor Petrovych – doktor filosofskykh nauk, profesor.
Dumenko Serhii Petrovych – doktor bohoslovskykh nauk, profesor.
Karmazina Martia Stepanivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kochubey Larysa Oleksandrivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kresina Iryna Oleksiivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Likarchuk Nataliia Vasylivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Malynovskyi Valentyn Yaroslavovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Malkina Hanna Mykolaivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Mykhalchenko Mykola Ivanovych – doktor filosofskykh nauk, profesor.
Nelipa Dmytro Vasylovych – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Perelytsia Hryhorii Mykolaiovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Smeshko Ihor Petrovych – doktor tekhnichnykh nauk, profesor.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Stoiko Olena Mykhailivna – doktor politychnykh nauk.
Tkachenko Vasyl Mykolaiovych – doktor istorychnykh nauk, profesor.
Shkliar Leonid Yevdokymovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Shuba Oleksii Vasylovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

ЗМІСТ

Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році»

Розділ І. РОЗДУМИ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

Дзюба І.М. Донецька рана України.37

Розділ ІІ. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Мироненко В.П. Теоретико-методологічні засади дослідження парламентських коаліцій.160

Горбатенко В.П. «Літературна футурологія» як перспективний напрям осмислення майбутнього: політичні аспекти.212

Стойко О.М. Селективність та інформативність як особливості сучасної міграційної політики.234

Розділ ІІІ. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Драбінко О.М. Автокефалія заради єдності.248

Метельова Т.О. Боротьба з регіональним сепаратизмом в Італії: здобутки й уроки.264

Тертичний О.В. Український шлях: до прийдешньої перемоги. . . .319

Розділ ІV. ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

Ткаченко В.М. Виклик гібридної війни: загроза фашизації Європи.367

Розділ V. РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко В.М. Україна в оптиці російського націоналізму.395

CONTENT

Annual Address of President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018"

Chapter I. THINKING OF FAMOUS UKRAINIANS

I. Dziuba Donetsk hurt of Ukraine.	37
---	----

Chapter II. THEORY OF POLITICAL SCIENCE

V. Myronenko Theoretical-methodological Bases of the Research of Parliamentary Coalitions.	160
V. Gorbatenko «Literary Futurology» as a Powerful Direction of Comprehension the Future: Political Aspects.	212
O. Stoyko Selectivity and Informativeness as Features of Modern Migration Policy.	234

Chapter III. INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

O. Drabinko Autocephaly for Unity.	248
T. Metelyova Struggle with the Regional Separatism in Italy: Achievements and Lessons.	264
O. Tertychnyi Ukrainian Way to the Victory.	319

Chapter IV. POLITICAL CONFLICTOLOGY AND NATIONAL SECURITY

V. Tkachenko Challenge of the Hybrid War: the Danger of Fascism of Europe.	367
--	-----

Chapter V. REVIEWS

V. Tkachenko Ukraine in the Optics of Russian Nationalism.	395
---	-----

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе — припиняє своє існування.

*Петро МIRONENKO,
головний редактор журналу*

**ПОСЛАННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
«ПРО ВНУТРІШНЄ ТА ЗОВНІШНЄ СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНИ В 2018 РОЦІ»**

Дорогі співвітчизники!
Шановні народні депутати!
Високоповажні представники дипломатич-
ного корпусу!
Ваші блаженства, преподобні отці!

Сьогодні у цій залі Верховної Ради України голосуватимуть за зміни до Основного закону про незворотність курсу на набуття членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Користуючись нагодою, закликаю всіх вас, шановні народні депутати, підтримати цю ініціативу та скерувати цей документ на експертизу до Конституційного суду. Цей проект цілком і повністю відповідає нашим національним інтересам і відповідає настроям більшості нашого суспільства.

У п'ятницю на Яворівському полігоні завершилися наймасштабніші міжнародні навчання «Репід Трайдент». Військовослужбовці 14 країн, 10 з яких країни-члени НАТО, відпрацьовували спільні дії у разі наступу «однієї із сусідніх країн». Ми ще раз продемонстрували усім нашим партнерам, що до НАТО йдемо не з порожніми руками, а як солідний партнер з вагомим внеском у загальну справу континентальної та трансатлантичної безпеки.

1 вересня виповнився рік, як набула чинності Угода про асоціацію з Європейським Союзом. Завтра Україна видає десятимільйонний біометричний паспорт. Це, до речі, відповідь тим, хто, намагаючись применшити значення так важко здобутого безвізового режиму, тоді

твердив, що ніби українцям він малоцікавий. 10 мільйонів українців уже отримали біометричні паспорти за цей короткий термін. Для українців відкрито вже майже дві третини країн світу. Ми й надалі будемо розширювати простір свободи руху для громадян України.

У понеділок своїм Указом я ввів в дію рішення Ради нацбезпеки та оборони не продовжувати договір про так звану дружбу з Росією. МЗС направить ноту до Москви, а я подам до Парламенту відповідний законопроект, бо останнє слово в цьому питанні – за вами, за Верховною Радою України.

Із Конституції пропонується викреслити норму, яка дозволяє базування Чорноморського флоту в Україні. Після того як ми повернемо Крим, російської бази у Севастополі точно більше не буде!

Наприкінці серпня виконком СНД офіційно підтвердив, що Україна закрила представництво при статутних органах так званої Співдружності.

І ще одне, дуже важливе. Нарешті, до Києва прибули екзархи Вселенського Патріарха. Прибули готувати рішення про надання автокефалії Українській Помісній Православній Церкві. Це ми з вами робимо справу. І ми точно переможемо. Справу, яку митрополит Іларіон Огієнко називав ділом «повного розмосковлення» нашої церкви.

Нацрада з питань телебачення та радіомовлення оприлюднила звіт про дотримання радіостанціями квот на українську мову. Приємно констатувати, що абсолютна більшість радіокомпаній норми закону перевиконує.

Дякую вам, шановні народні депутати, за те, що у першому читанні підтримали президентську ініціативу про зміни до військових статутів, які запроваджують довогоочікуване вітання «Слава Україні!», «Героям слава!». Я дуже сподіваюся, що до Дня захисника України, яке ми святкуємо 14 жовтня, ви це нововведення затвердите, а я його підпишу.

Дорогі співвітчизники!

Перелічені події сталися протягом останнього місяця. Лише на слух, лише на перший погляд вони видаються різноплановими. Насправді, серед них немає нічого випадкового. Всі вони – частина нашої державотворчої проукраїнської та проєвропейської стратегії, яку ми з вами послідовно втілюємо в життя протягом останніх чотирьох років і, я твердо наголошую, будемо впроваджувати й надалі. Кожна з цих подій – це свідчення нашого розриву з колоніальним минулим. Кожна з них – крок до нашої повної свободи від імперії.

Ми нарешті вибралися із лабіринтів багатовекторності. Ледве вискочили із смертельно небезпечної пастки позаблоковості. І від чотирнадцятого року твердо прямуємо своїм шляхом, і це шлях до Європейського Союзу та НАТО. Лише інтеграція України до євроатлантичного простору гарантує всім нам і мир, гарантує всім нам безпеку, і Україні незалежність, а українському народу підвищення рівня життя.

Це ми з вами збудували боєздатну армію. Ми повертаємо українській церкві гідне місце у світовому православ'ї. Дуже важливо – ми нарешті захищаємо, розвиваємо і утверджуємо українську мову – складову сили та успіху нашого народу. І надалі будемо вживати дієвих заходів для зміцнення державного статусу української мови, посилення і поширення її в усіх сферах публічного життя.

Це дивно – саме під час твердої позиції щодо української мови окремі народні депутати покинули залу. Але нас ніхто не зупинить. І дякую вам за рішучість. І дякую вам за єдність.

Армія, мова і віра – це не гасло. Це – формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу.

Напевно, за останні роки влада зробила, і це точно, чимало тактичних помилок. І за це на мені особисто лежить частина відповідальності. Але я точно знаю, що ми нічим не схибили і не погіршили у питаннях стратегії! Зробити сильну та успішну Україну невід'ємною та безспірною частиною Європи без жодної перспективи повернення в зону російського впливу – це наша мета, наша амбіція, наша з вами місія.

Чи є безповоротною наша стратегія? Наскільки їй загрожують реванш проросійських сил та безвідповідальність популістів? Як зробити так, щоб виборчий цикл не зупинив рух країни, або, ще гірше, не розвернув нас назад? Яким чином не змарнувати те, чого ціною великих випробувань досяг український народ? В який спосіб стратегічні успіхи конвертувати у зростання рівня життя людей? Якими мають бути наші невідкладні дії у найближчий та наступні роки? Відповідям на ці питання і присвячене моє Послання – підсумкове у поточній каденції Президента, і з прогнозом на прийдешні роки.

Епітети, якими ми характеризуємо зовнішнє та внутрішнє становище, залежать від того, де ми прописані, при владі чи в опозиції. Але при всіх поточних викликах та загрозах динаміка очевидна: ситуація всередині України і навколо нас – точно не така драматична, як у чотирнадцятому-п'ятнадцятому роках.

Ми стали стійкішими та сильнішими. Однак, насамперед, хотів би відверто наголосити на тому, чим більшість суспільства справедливо незадоволена.

Не вдалося завершити війну і відновити територіальну цілісність країни.

Унаслідок агресії втрачено 20% промислового потенціалу країни. Це, звичайно, спровокувало ефект доміно для всієї української економіки. Разом із агресивним закриттям Росією свого ринку для українських товарів – це спричинило глибоку соціальну кризу.

Ми вистояли й відновили зростання. Однак, більшість українців поки що не відчули покращення добробуту, а рівень життя відновлюється повільно і нерівномірно і по регіонах, і по соціальних, і по вікових групах. Особливо незахищеними залишаються пенсіонери.

Ми створили антикорупційну інфраструктуру. В деякі нові органи вклали чималі фінансові ресурси, але поки що коефіцієнт їх корисної дії мене, як Президента, не задовольняє. Суспільство розчароване динамікою антикорупційної боротьби, і претензії людей абсолютно виправдані.

Серйозних масштабів набула еміграція з країни. З цим викликом так чи інакше мали чи мають справу всі країни Центрально-Східної Європи, які в процесі євроінтеграції ставали частиною європейського ринку праці.

На жаль, влада допустила чимало прорахунків у кадровій політиці, а сміливі експерименти у цій сфері виявилися не достатньо ефективними.

Темпи реформ зовсім не такі, як та швидкість, яку ми проектували на старті. Проблеми виявилися глибшими, спротив – сильнішим, рішення – складнішими.

Соціально-економічні проблеми тягнуть за собою політичні наслідки. Це і загроза реваншу проросійських сил, і розквіт лівого популізму, і прояви правого радикалізму. Це – недовіра до державних інституцій, сумніви в ефективності демократичних методів управління, симпатії до анархії або, навпаки, авторитаризму.

На фоні високих очікувань у суспільстві сформувалося відчуття глибокого незадоволення. Навіть з тих, хто впевнений, що країна просувається в правильному напрямку, чимало таких, хто вважає, ніби ми рухаємося зигзагоподібно.

Я навмисне загострюю увагу на цих недоліках. І спеціально у структурі виступу поставив їх попереду здобутків. Сьогодні як ніколи потрібна відверта розмова.

Тільки не ховаючи голову у пісок, тільки визнаючи реальні проблеми, ми можемо запропонувати суспільству реальний шлях їхнього подолання.

У той же час, – це не я сказав, а наші міжнародні партнери кажуть, – що за останні чотири роки нам за вами в Україні відбулося більше позитивних змін, ніж за попередні 23 роки незалежності.

Ми зберегли країну. Кремлівська «барбароса», путінський бліцкриг, план «Русская весна» – все це захлинулося за лічені місяці.

Ми створили армію, яка звільнила дві третини території Донбасу, які були окуповані навесні 2014 року. Армію, яка локалізувала конфлікт і міцно тримає оборону на лінії фронту. Вона захищає країну по всьому периметру українсько-російського кордону.

Ми звами зміцнили наш міжнародний авторитет і організували трансатлантичну коаліцію на підтримку України з режимом санкцій проти країни-агресора Російської Федерації.

Ми звами підписали і виграли у Кремля дипломатичний бій за ратифікацію Угоди про асоціацію і поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі з Європейським Союзом та почали, нарешті, отримувати від неї перші вагомі результати.

Зіскочили з російської газової «голки», на якій сиділи багато років Президента, Прем'єри, Уряди. Здавалося, приречені були сидіти на ній вічно. Аж ні: вже два роки як не купуємо газу в Росії. А блискучий вигравш позову проти «Газпрому» на 4,6 мільярди доларів у Стокгольмському арбітражі зняв з нас непосильний тягар кабальних газових угод 2009 року. Як відомо, завдяки ним, цим Угодам, Україна переплатила Кремлю десятки мільярдів доларів.

Уникнули дефолту, з кінця шістнадцятого року – це теж наше досягнення. Відновили економічне зростання.

Позавчора Держстат уточнив показники, що у другому кварталі ВВП збільшився на 3,8%. Так, це не та цифра, яка нас повністю влаштовує. Але це твердий показник економічного зростання країни.

Окремо, дуже важливо, що ми у гуманітарній сфері провели декомунізацію. Визнали на державному рівні армію УНР та Українську повстанську армію як учасниць національно-визвольних змагань. Чому ж це не робилося раніше? Сформували чітку політику національної пам'яті для зміцнення української ідентичності.

Істотно посилили позиції української мови на радіо, телебаченні, в кінематографії та книговидавництві. Я вчора мав можливість на львівському Форумі видавців в цьому переконатися. Якщо раніше була проблема як примусити українців не читати російських книжок, а читати українські. Сьогодні я вам можу твердо сказати – це відбулося.

І якщо у вашому місті чи селі стали ремонтувати дороги й школи, освітлювати вулиці, вивозити сміття, вам безумовно поталанило з міським чи сільським головою. Бо потрібна дійсно кмітлива голова, щоб розумно розпорядитися тими коштами, які передані на місця, а сьогодні це більше 51% зведеного бюджету, внаслідок нашої програми децентралізації.

Позитивні зрушення, про які я щойно говорив, потребували відповідальних, часом складних рішень Парламенту, Президента, Кабінету Міністрів. Вдячний за спільну роботу народним депутатам, міністрам, Голові Верховної Ради Андрію Парубію і Прем'єр-Міністру Гройсману, Яценюку і всім, хто до цього доклався.

А всі разом ми маємо подякувати великому українському народові за ті дивовижні зміни, які стали можливими внаслідок ратного подвигу на фронті і наполегливої праці в тилу над розбудовою країни.

Дорогі співвітчизники!

Безумовно, в короткому Посланні я не можу охопити все, тим більше що тематично воно присвячене питанням нашої європейської та євроатлантичної стратегії. До вашої уваги традиційно пропонуються аналітична доповідь, підготовлена Національним інститутом стратегічних досліджень. Я ж зупинюся насамперед на тих питаннях, які належать до безпосередніх функцій Президента. Найбільшу увагу хотів би приділити питанням зовнішньої політики та оборони, гарантіям суверенітету, прав та свобод громадян, загальній стратегії державного будівництва.

Почну з головного – з армії. Лише шість тисяч повністю готових до бою вояків весною 2014 року могли виставити Збройні Сили України, коли почалася агресія Російської Федерації проти нашої держави. І то, якби транспорт був з колесами, був з паливом, з акумуляторами. Це не докір військовим. Це – вирок політикам, прем'єр-міністрам і міністрам оборони, які роками скорочували особовий склад, розпродували зброю, розтринькували майно, розбазарювали шпиталі, військові містечка, полігони, розкрадали землі. Ще б трохи, вони б і солдат пустили з молотка. От що називається «заробляти на армії».

У результаті наші воїни вийшли захищати Вітчизну босоніж і голіруч проти найбільшої армії на континенті. Тим не менш, сконцентрувавши всі наявні на той момент ресурси, завдяки мужності воїнів і потужному волонтерському рухові, завдяки добровольцям – ми зупинили агресора.

Влітку чотирнадцятого чимало часу і чимало грошей приходилося витратити на їжу одяг, взуття, аптечки, шоломи. Бронежилети для більшості військових частин були взагалі зняті з озброєння і не планували закупатись. Так само як і розгрузки і інші найнеобхідніші речі. Збирали все це з миру по нитці. Сьогодні маємо взяти

планку зовсім іншої висоти: нові технології, модернізація, доозброєння і переозброєння, точно перехід на стандарти НАТО з урахуванням нашого унікального досвіду відсічі агресії. Оновлення озброєнь відбувається на основі стратегії імпортозаміщення, в якій ми позбулися тотальної залежності від постачання комплектуючих із Російської Федерації. Лише уявіть собі, що тринадцятого року ця залежність для різних видів озброєнь досягала рівня від 50 до 70 відсотків.

Зробити необхідно в рази і на порядки більше зробленого. Дійсно, ми вийшли на рівень трьох відсотків ВВП на оборону. Це вперше за роки незалежної України і величезне досягнення. Це відчутно для державного бюджету та економіки. Але – доволі скромно у порівнянні з військовими витратами країни-агресора. Наші оборонні потреби точно значно перевищують наші можливості. І ми маємо спільно з вами знайти нестандартні виходи. Суспільство, Збройні Сили очікують проривних та системних рішень в сфері оборони. Вимагаю від військового керівництва нестандартних та асиметричних відповідей на будь-які сценарії та плани противника.

Наша армія стає армією нового покоління українців. Армія опановує сучасні форми протиборства у всіх сферах, як традиційних, так і нових, включаючи інформаційний та кіберпростір. Високоточні і дальнобійні засоби вогневого ураження, високотехнологічна розвідка, ефективні системи управління, космічна підтримка, ешелонована ППО, потужні створені нами Сили спецоперацій, відновлені ВМС та інші ознаки сучасної армії мають стати і поступово стають реальністю в Україні.

Так, наші наміри амбітні, але реальні. Ми вже з цього року плануємо активну розробку, підготовку виробництва та закупівлі сучасного високоточного ракетного озброєння, високоточних боєприпасів для новітніх систем артилерії, бронетанкової техніки, високоточних інших

засобів ураження. На порядок денний найближчого часу виходить нарощування оборони української частини акваторії та узбережжя Азовського моря.

Від Міноборони та Генерального штабу вимагаю прискорити досягнення оборонним сектором стандартів Північноатлантичного Альянсу, рівно як і повної оперативної сумісності з арміями країн-членів цього оборонно-політичного блоку.

Та у всіх перетвореннях на першому місці обов'язково мають бути люди. Особливі, надзвичайні люди, які обрали професію захисника Вітчизни. Люди – наші воїни, які щоденно ризикують собою на передових рубежах захисту держави. Тому на порядку денному – системні перетворення в кадровій політиці, можливостях для прозорого і справедливого кар'єрного росту, в військовій освіті, питаннях соціального забезпечення.

Грошове забезпечення військовослужбовців Збройних Сил наступного року, відповідно до запропонованого мною рішення Ради національної безпеки і оборони, у Державному бюджеті має бути збільшене не менш ніж на 37%. У жовтні почнемо здавати в експлуатацію нові гуртожитки для контрактників: 184 нових приміщення, у яких поселяться приблизно 23 тисячі воїнів-контрактників. Частина цього року, частина – на початку наступного року. Хочу ще раз нагадати, що джерела для фінансування всіх цих об'єктів є кошти, які зусиллями правоохоронних органів та Генеральної прокуратури, були конфісковані у попередньої влади.

Крім того, планується інший соціальний проект – компактні квартири для сержантського корпусу, який також є основою Збройних Сил України. Це – частина процесу зміцнення і формування цього корпусу. Доречно нагадати, що ці та інші проекти втілюються у життя завдяки активній підтримці держав-партнерів, радників і інструкторів від збройних сил країн-членів НАТО.

Ми з вами повинні зробити все, щоб створити комфортні умови для досвідчених воїнів. Вмотивувати професіоналів укладати довгострокові контракти. Заохотити до повернення в армію тих, хто з різних причин звільнився. А взагалі – ми в неоплатному боргу перед нашими воїнами. І не існує взагалі такої суми, якою можна було б виміряти те, що вони роблять для нашої з вами держави.

Нова армія повинна мати сучасну ідеологію. І тут зміни очевидні. Дерадянiзація армії – це нові назви військових частин, нові вітання, нові знаки, нові традиції, нові свята, як День захисника України. Згадайте, чотири роки тому ми все ще святкували – 23 лютого.

Не всі наші оборонні плани вже виконано, не всі проблемні питання вирішені. Ми чітко бачимо слабкі місця, а питання національної безпеки і оборони держави залишаються для мене, як для Президента, і для всієї нашої команди абсолютним щоденним пріоритетом.

Дорогі українці!

Найнадійнішими союзниками Збройних Сил України у захисті Батьківщини є наші дипломати, які діють у надзвичайно складних умовах. Їхня робота потребує неабиякого досвіду і хисту.

Світ лихоманить, глобальна та регіональні системи безпеки не ефективно працюють, є під великою загрозою. Україна перебуває в епіцентрі процесів, які визначають майбутнє континенту та світу. І я хотів би подякувати Парламенту, Уряд, який вніс цей проект, за прийняття відповідного Закону «Про дипломатичну службу», різкого збільшення фінансування української дипломатії, бо завдання, яке стоїть перед українськими дипломатами – надважливе. Російська агресія заскочила Захід зненацька. Проігноровані були усі важливі сигнали: і провокацію на Тузлі; і відверто аг-

ресивний виступ російського президента на Мюнхенському безпековому форумі 2007 року, де він в принципі всіх про все попереджав: і напад у 2008 Росії на Грузію, і перша реакція на окупацію Криму виявилася напрочуд млявою та беззубою. Та навіть тепер – після тисяч спричинених Росією жертв на Донбасі, після трагедії МН17, після Сирії, після Солсбері – на Заході чимало охочих зазирнути Путіну в душу, чи ще не знаю куди.

І мені цікаво – а що ви хочете там побачити, панове? Все ж і так у всіх на очах. Росія підтримує праві та ліво-популістські рухи, роздмухує євроскептицизм, втручається у вибори по всьому світу, втручається у референдуми, як це було в Нідерландах. У такий спосіб Кремль просуває свої альтернативні порядок денний, свої альтернативні цінності, сподіваючись на те, що Заходу дедалі складніше буде тримати єдину позицію щодо Москви.

Глибоко помиляється той, хто думає, ніби російська агресія автоматично забезпечує нам автоматичну підтримку Заходу. Це не так. І за підтримку треба щоденно боротися. І за ці чотири з половиною роки нам вдалося не просто створити та зберегти потужну трансатлантичну коаліцію на підтримку України, а й значно розширити і зміцнити її. Принцип «нічого про Україну без України» став аксіомою міжнародної політики. Пропозиції його порушити і домовитися у нас за спиною час від часу фактично впливають кожного місяця і тут же нами гасяться.

І ніхто більше не заперечує нашу європейську ідентичність. Протягом наступного року планую перевести у практичну площину реалізацію моїх ініціатив щодо інтеграції України до Цифрового спільного ринку, Енергетичного Союзу, а також поглиблення співробітництва у митній сфері.

Але, щоб рухатися далі, перш за все нам треба від першої до останньої літери виконати Угоду про асоціацію. Швидкість її реалізації наразі недостатня, і я закликаю Парламент і Уряд набрати кращий темп. Готовий бути партнером у цьому процесі. Тим більше, що Угода щодня доводить свою дієвість і правильність. Частка Євросоюзу в експорті коливається від сорока двох до сорока трьох відсотків, і це вагомий компенсатор тих втрат, які через війну, економічну блокаду та закриття ринків спричинила нам Росія. Вагомий, але недостатній.

Саме тому минулого місяця під час щорічної наради керівників закордонних дипломатичних закордонних установ піддав критиці цілу низку наших посольств у Латинській Америці, Африці, Азії. Хіба ринки цих країн не важливі для збуту наших товарів і створення в Україні нових робочих місць? Нам потрібно шукати все більше і більше торговельних партнерів, точки опори на регіональних ринках, що демонструють високі темпи зростання, де є попит на нашу продукцію.

Ми вчимося зовнішньополітичному прагматизму і знаходимо оптимальний для нас варіант продовження гри навіть у найскладніших партіях. Зокрема, такий підхід дав нам можливість вибудувати ефективні стосунки з новою американською адміністрацією. Чого лише вартє рішення Президента США надати Україні оборонне летальне озброєння. І це лише початок. Така співпраця буде продовжена. У вівторок Сенат США схвалив проект бюджету Пентагону на 2019 рік, який передбачає 250 мільйонів доларів для безпекової допомоги Україні. І це є найкращий доказ того, що між Києвом і Вашингтоном існує дуже високий рівень довіри.

Нас, звичайно, не можуть не турбувати розбіжності між ключовими учасниками світової торгівлі. Вони мають глобальний вимір і впливатимуть на нашу економіку очевидно точно не зі знаком «плюс».

До числа зовнішніх ризиків, які ускладнюють наше становище, належать також і сплеск лівого і правого популізму, зростання євроскептичних настроїв, недемократичні тенденції в деяких сусідніх країнах, гібридна атака Росії на Сполучені Штати Америки, на Євросоюз, на Україну.

Дехто у нас ображається, що санкції у зв'язку з анексією Криму та російською окупацією Донбасу виглядають м'якшими, ніж ті, які впроваджено згодом у відповідь на втручання у вибори чи хімічну атаку в Солсбері. Неприємний осад, звичайно ж є, але ж, з іншого боку, надзвичайно важливо, що санкції проти Москви тепер пов'язані не лише з Україною. Чому? Бо це означає, що приходить абсолютно тверезе розуміння того, що Росія це не лише наша проблема. Що вона є загрозою для усього цивілізованого світу.

І ми будемо послідовно протидіяти спробам послабити санкційний тиск на Росію. Тактичне завдання Кремля – зняття санкцій у січні наступного року під приводом нібито невиконання Україною Мінських домовленостей – я думаю, що ми цей сценарій маємо зруйнувати. Майже переконаний, що зняття ми не допустимо, однак, знайте, що ризик пом'якшення є.

Те, що Росія так наполегливо бореться з санкціями, свідчить тільки про те, що вони ефективні, вони діють. Бо рубль падає навіть при зростанні цін на нафту. Бо російська влада змушена підвищити пенсійний вік. Російська влада пішла на підвищення ПДВ. Це і є ціна агресії.

Минулого року неприємною несподіванкою для Кремля став факт подовження українським Парламентом Закону «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Своїм відповідальним голосуванням саме ви, шановні народні депутати, вибили козир із рук Путіна. І хочу наголосити, що росіянам тоді довелося

істотно корегувати свою тактику. Тепер вони знову дістали цю заяложену карту. Кремль та його посіпаки вкотре намагаються переконати європейську спільноту у неготовності української сторони подовжити дію закону. Це, на думку РФ, є нібито свідченням неспроможності України виконувати взяті на себе зобов'язання, отже, мовляв, санкції у зв'язку з цим мають бути зняті. Погодьтеся, було би злочинною помилкою дати Московії шанс звинуватити Україну в невиконанні угод і добитися послаблення санкційного тиску. Я абсолютно переконаний, що це точно не український сценарій.

Водночас наголошую, що має бути продемонстрований реальний прогрес у врегулюванні, головним індикатором якого є узгодження параметрів розгортання на Донбасі миротворчої місії під егідою ООН. І про це я буду говорити наступного тижня під час візиту і виступу у Нью-Йорку на Генеральній асамблеї Організації Об'єднаних Націй. Обов'язково на всій території України місія має бути розгорнута, обов'язково з її виходом на українсько-російський. І це дозволить створити умови для виконання частини Мінських домовленостей, включно з виведенням російських військ з окупованої української території. Якщо цього не станеться, закон про особливий порядок місцевого самоврядування так і не запрацює. Це має бути наша логіка. Вся відповідальність за зрив мінського процесу точно має лягти на Росію.

Скільки б списів не ламали навколо Мінська, саме завдяки тим домовленостям вдалося зупинити активну фазу агресії і добитися режиму санкцій. І головне – виграти час і для розбудови армії, і для переходу від мобілізації до контрактного комплектування фронтових підрозділів.

Кремль намагається переконати наших союзників у нібито підготовці Україною силового сценарію визволення Донбасу. Звичайно, у нас має бути подібна опція,

бо всяка армія має бути готова до будь-яких сценаріїв. В Україні є право на самооборону згідно із статтею 51 Статуту ООН. І ми на цьому окремо наголосили у нещодавно ухваленому законі про реінтеграцію Донбасу. Але наша стратегія миру полягає у його досягненні політико-дипломатичним шляхом, бо саме такий варіант є оптимальним для України і відповідає нашим національним інтересам.

Напад Росії почався зі спроби анексії Криму, і його поверненням вона має завершитися – включно з відшкодуванням завданих збитків та наданням цього разу вже дієвих гарантій неповторення агресії. Боремося за це у міжнародних судах, і, переконаний, переможемо, як перемогли у Стокгольмі – «Газпром» має заплатити нам повністю 4,6 млрд доларів.

Ми переконуємо увесь світ, що будь-які поступки Кремлю без відновлення територіальної цілісності України – це поразка. Поразка права і свободи. Це програш демократичної Європи і перемога авторитарній Азії. А тим часом у нас самих всю країну обтикано бігбордами із закликом до «компромісу» з агресором. Ледве не кожний стовп обсіли голуби миру... Тільки тінь від них, від цих голубів, наче від двоголового. І хай вас не вводить вона в оману заспокійливе воркотання, бо у дзьобах у цих горлиць – насіння миру на російських умовах.

«Мир» – це красива й приваблива обгортка, в яку можна покласти все, що завгодно. Тож ми маємо бути пильними. Не забуваймо, що ворог прийшов сюди не по Крим, і ворог прийшов сюди не по Донбас, ворог прийшов по всю Україну. І без України імперія не є можливою. То де будемо проводити межу так званого компромісу – по Дінцю, по Дніпру, чи може по Збручу?

В прагненні до справжнього миру на основі українського інтересу, в боротьбі за нього питання суверені-

тету, територіальної цілісності України та нашого цивілізаційного вибору не є і, я наголошую, не будуть предметом компромісу. Бо інакше або нас не буде, або ми будемо вже не ми, або тут будуть стояти воїни іншої держави.

В питаннях же, які не є питанням «to be or not to be» (бути чи не бути – ред.) ми, звичайно, готові до дипломатичної гнучкості. Бо насправді легкої і простої дороги до миру нема, особливо у протистоянні з ворогом, чий військовий потенціал значно більший.

Ніхто більше за нас, українців, не прагне миру, бо ми, як ніхто інший дуже добре знаємо, що таке війна. І відчули її справжню ціну.

Ще раз наголошую, і «фітіль» війни, і ключі до миру знаходяться не у Києві, ні в Брюсселі, ні у Вашингтоні. Вони знаходяться у Москві. Але мир нам принесе не умиротворення агресора... І не згода на умови Росії. До справжнього і справедливого миру нас приведуть лише зміцнення обороноздатності нашої країни, посилення нашої армії й укріплення дипломатичного корпусу, і збільшення єдності всередині країни. Забезпечити мир і перемогу має як міцний фронт, так і надійний тил, єдність і згуртованість суспільства у боротьбі з ворогом.

Посилити таку єдність має створення Єдиної Помісної Православної Української Церкви. Екзархи Вселенського Патріарха без жодних дипломатичних умовностей сказали мені, що процес надання автокефалії Україні виходить на фінішну пряму. Сказали це публічно. Я не знаю, коли саме ухвалять Томос і коли його привезуть до Києва. Але точно впевнений, колесо цієї історії ми розкрутили так, що повернути назад його вже ніхто не зможе.

Ще сто років тому питання автокефалії було поставлене на порядок денний державним проводом Україн-

ської Народної Республіки. 27 років тому Україна відновила свою боротьбу за автокефалію. Але вирішальними стали останні чотири роки спочатку тихої і кропіткої, а тепер вже публічної дипломатії, в тому числі за вашою, шановні народні депутати, допомогою.

Як і велить Святе Письмо, ми з вами точно не будемо поклонятися чужим богам. І у внутрішні справи церкви не буде втручатися держава, особливо іноземна держава.

Чому вони так б'ються за це?

Бо імперія втрачає один із останніх важелів впливу. Томос – це фактично ще один Акт проголошення незалежності України. Для нас власна церква – гарантія духовної свободи. Це – запорука суспільної злагоди. Я гарантую, що держава поважатиме вибір тих, хто вирішить залишитися в тій церковній структурі, яка зберігатиме єдність з Російською Православною Церквою. І називати її так само і будемо для того, щоб полегшити розуміння. Але в той самий час я гарантую, що держава захистить, і не треба їх лякати, права тих священиків і мирян УПЦ Московського Патріархату, які добровільно приймуть рішення вийти з-під Москви, щоб разом з іншими православними творити Єдину Помісну Православну Українську Церкву.

Значення Томоса виходить за межі України. Це – падіння Третього Риму як найдавнішої концептуальної заявки Москви на світову гегемонію. Тут, на наших теренах, вирішується і майбутнє світового православ'я. Його з росіянами ми теж розуміємо абсолютно по-різному, і це ще одна з причин, чому нам з росіянами не по дорозі. У них церква – так звана скрепа авторитарного режиму. А ми як найбільша православна країна Європи продемонструємо, як органічно в одному національному організмі уживаються християнство східного обряду і демократія.

Зберегти демократію в умовах зовнішньої агресії було непросто. Хоча воєнний стан значно посилив би повноваження і можливості Президента. Я категорично відкинув пропозиції його впровадити. Навіть в умовах війни ми не обмежували політичних прав і свобод громадян, не впроваджували цензуру.

Конституційні можливості Президента, передбачені парламентсько-президентською моделлю, не дуже корелюють з тим ступенем відповідальності, яку суспільство традиційно покладає на всенародно обраного главу держави. Але жодного разу навіть у найважчі роки, коли країну буквально душило зашморгом внутрішніх та зовнішніх проблем, Президент не попросив про збільшення повноважень. Більше того, від деяких з них відмовився. Якщо ви не помітили при призначенні суддів, в тому числі.

В країні працює система стримувань і противаг. Українці не схильні віддавати монополію на урядування одній політичній силі. Влада носить коаліційний характер. Коаліційним по суті є і наш Уряд. Коаліційною присуті є навіть найбільша парламентська фракція. При цьому ми знаходимо спільну мову, ухвалили всі разом рекордну кількість реформаторських рішень. Президент не дуже часто накладає вето на закони і жодного разу за всі роки не скористався своїм законним правом призупиняти рішення Кабміну із одночасним зверненням до Конституційного Суду.

Європейська стратегія диктує нам алгоритм розвитку політичної системи як парламентсько-президентської представницької демократії. При цьому країні потрібен Президент і Верховний Головнокомандувач для організації ефективного захисту країни. А це і є головним у роботі глави держави.

Минулого року я відхилив численні пропозиції щодо конституційних змін у політичній системі. Вважаю, що

перед виборами такі маневри не відповідають європейській політичній культурі, яка вчить нас грати за правилами, а не з правилами.

Але звичайно з інтересом стежу за суспільною дискусією. Категорично неприйнятними вважаю ті пропозиції, які просувають явно недемократичні моделі. Хтось відверто адвокатує «освічений авторитаризм», а хтось камуфлює його в «парламентаризм канцлерського типу».

Тільки, якщо вчитатися у зміст, а не в заголовок, там у канцлера повноважень більше, ніж у кайзера, а в «рейхстагу» – по суті однопартійна система. Режим одноосібної влади ні до чого доброго Україну на привів, це урок, який треба запам'ятати абсолютно всім.

Примара авторитаризму не єдиний виклик, пов'язаний з прийдешніми виборами. Актуальною є і загроза реваншу. На жаль, на українській політичній шахівниці є фігури, які дозволяють Москві ходити собою. За чотири роки ми відновили не лише армію, але й розвідку, тому маємо не приблизне, а доволі точне уявлення про плани Кремля. Відомо, як на базі п'ятої колони мріють сформувати потужну проросійську опозицію в новому парламенті, а якщо пощастить, то ще й зробити її учасницею нової коаліції з правом вето на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Ми бачимо, як п'ята колона піднімає голову, намагається зібрати до купи різні свої шеренги, користуючись перевагами демократії, активізується в інформаційному просторі. Наше завдання надзвичайно складне – дати їм відсіч не порушуючи норм європейської демократії.

Свою роль бачу в тому, щоби силою закону і силою переконання не дати жодного шансу тим, хто міг би поставити під сумнів наш власний шлях, шлях незалежності, шлях європейської та євроатлантичної інтеграції!

Однак деякі українські політики тиражують фейки російської пропаганди, намагаються зняти з агресора відповідальність за війну, цинічно перекладаючи її з Росії на Україну.

Деякі телеканали, газети та інтернет-видання стали неприхованими рупорами російської пропаганди.

Я поділяю думку Голови Верховної Ради про те, що у період виборів питання інформаційної безпеки є одним із головних; що частина нашого інформаційного поля так само окупована, як частина суверенної території.

Друзі я радий, що в парламенті теж усвідомлюють глибину цієї проблеми, хоча комусь це й нецікаво. В Україні все ще діє мережа російської агентури, яка бере під контроль медіа, плодить «незалежні» громадські організації.

Вони дійсно незалежні, але незалежні від України, але підконтрольні Кремлю, і роздмухують антиукраїнські, антиєвропейські та антиамериканські настрої.

Отож, підтримую ідею законопроекту про реєстрацію агентів впливу держави-агресора Російської Федерації.

Наголошую, саме держави-агресора, тому такий закон жодним чином не вплине ані на громадянське суспільство, ані на мас-медіа, ані на свободу слова.

Хотів би також закликати не руйнувати країну популізмом, тверезо оцінювати безпрецедентну складність викликів та загроз, які постали перед Україною. Адже більшість із них не мають простих рішень. Не вірте цьому.

Власний досвід навчив мене, як важливо дуже обережно і відповідально ставитися до тих обіцянок, які даєш людям. Понад чотири роки тому я заявив, що АТО триватиме години, а не місяці. Я шкодую, що породив завищені очікування. Тому кілька тижнів тому я перепросив, що подав надію, яка не збулася. Звісно, попросив

за це вибачення, але хотів би, щоби ця історія стала уроком не лише для мене, а й для всіх українських політиків.

Реагувати на всі ризики і загрози маємо шляхом відповідального вибору, коли треба буде не лише обрати Президента й новий парламент, але й точно підтвердити незмінність нашого проєвропейського державного курсу.

До початку виборчого циклу залишається мало часу. Вже зовсім близько 31 березня, а там не за горами і парламентські вибори. Дякую народним депутатам за те, що цього тижня ви ухвалили закон, який розблоковує процес ухвалення ЦВК.

Я, як Президент, гарантую вільні, чесні й демократичні вибори глави держави, нового парламенту, органів місцевого самоврядування так, як вони були проведені в 2014-15 роках.

Процес волевиявлення має відповідати нашій європейській стратегії і ще раз зарекомендувати Україну як лідера в дотриманні стандартів демократії на пострадянському просторі.

Певен, що в партійні програми вже внадцяте повписували обіцянку скасувати депутатську недоторканність. Наполягаю на невідкладному голосуванні відповідних змін до Конституції. Максимально спростив вам завдання, шановні народні депутати, запропонувавши ввести цю норму з наступного скликання. Конституційний Суд дав добро. Настав момент істини. Будьмо чесними з народом. Прошу вас проголосуйте. А якщо ні, то тоді більше не обіцяйте цього ніколи. Це чесно.

Дорогі українці!

Шановні народні депутати!

Наша європейська стратегія – це двосторонній рух. Не лише членство України в Євросоюзі, а й глибинна внутрішня європеїзація України.

Стати європейською країною означає повністю сприйняти європейський дух політичних свобод, чесної конкуренції і рівності можливостей. Це те, що називається порядком відкритого доступу. Країни Європи йшли до нього століттями. Нам цим шляхом треба промчати максимум за десять років.

Українська економіка для прискорення зростання потребує колосальних інвестицій і нових робочих місць. У рейтингу Всесвітнього банку Doing business Україна за п'ять років піднялася на шістдесят одну сходинку. Лише за рік ми з вами прийняли закони, які безпосереднім чином впливають на покращення інвестиційного клімату: про приватизацію, нарешті скасували сумнозвісний валютний декрет, якому було вже 25 років, прийняли закон про валюту, про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Дякую вам за те, що підтримали пропозицію Президента про єдине вікно на митниці. Забезпечено макрофінансову стабілізацію і точний вихід України із зони ризику по дефолту.

Інвестори помітили результати антикорупційної стратегії, такі як впровадження ProZorro, яку визнали найпрозорішою у світі системою державних закупівель; електронне автоматичне відшкодування ПДВ, очищення від корупції газового сектору, початок створення Вищого антикорупційного суду тощо. В шість мільярдів доларів щорічно оцінюють експерти економічний ефект від цих антикорупційних заходів.

Минулого тижня я був присутній на підписанні двох великих інвестиційних угод на загальну суму майже в мільярд доларів. Це лише минулого тижня. Одна з них стосується альтернативної енергетики, інша – найбільша інвестиція в АПК за часи незалежності буде робитися на території чотирьох українських областей.

Отже, іноземні інвестори вірять в перспективу нашої країни і створюють тут нові робочі місця. На наш ринок

один за одним виходять кілька світових торговельних брендів. Напевно, у передчутті зростання купівельної спроможності українців.

Це – позитивна тенденція, яку нам треба посилити. Ще до виборів ми б могли ухвалити закон про податок на виведений капітал, який підтримує саме українського виробника. Хоча правильніше було б його називати податком на виведення капіталу. Не треба виводити – вкладайте в Україну, бо він стимулює вкладати у виробництво.

І закони про концесії, про процедуру банкрутства, про бізнес-омбудсмена. Про посилення персональної відповідальності працівників контролюючих органів. Нарешті, дуже важливим є законопроект «Про Національне бюро фінансових розслідувань». На жаль його в парламенті поклали під сукно, бо нібито він посилює повноваження Президента.

Звичайно за півроку до виборів дякую за таку позитивну оцінку моїх подальших політичних перспектив. Але закон про інше – про захисні бар'єри для бізнесу від тиску цілого сонму різних правоохоронних органів ми маємо припинити. Це чесно по відношенню до українського бізнесу.

Я не втрачаю надії на підтримку вами цього законопроекту, так необхідного для покращення інвестиційного клімату.

Водночас розумію, що, на жаль, немає шансів на виважене і державницьке рішення щодо створення цивілізованого ринку землі зараз буде важко провести.

Якщо кого цікавить, як цей глухий кут вписується в нашу європейську стратегію, хотів би нагадати, що Європейський суд з прав людини визнав, що мораторій на вільний ринковий обіг землі порушує права українців.

Кроки із покращення інвестиційного клімату і створення робочих місць мають супроводжуватися продовженням політики легалізації зайнятості і зростання

заробітних плат, що в свою чергу дасть можливість підвищувати пенсії. На моїх регулярних, разом з Урядом та силовиками зустрічах з бізнес-асоціаціями роботодавці дедалі частіше скаржаться не на тиск, а на дефіцит робочої сили.

Залізну завісу на кордоні, як в радянські часи, ніхто ставити не буде.

Дорогі роботодавці, вихід один – збільшуйте зарплати, якщо не хочете, щоб українці їхали за кордон, а працювали у нас. По ринку заробітної плати ви маєте бути конкурентноздатними. Я вже говорив про те, що Україна стає частиною єдиного європейського ринку праці, і тут теж нікуди не дітися від конкуренції.

Дорогі українці!

Дим війни ще не розвіявся над цією частиною Європи. Але кризь нього вже чітко видно – Україна може стати і стане новою історією успіху, новим простором європейського зростання. Як сформулював це буквально днями один закордонний друг нашої країни, «за останні чотири роки Україна знайшла свою ідентичність і утвердилася в якості динамічної європейської сили».

Що нам потрібно?

Треба бути сміливими. Для цього треба мати бачення майбутнього. Те, що англійською мовою називається «vision». Воно у нас є. Ми знаємо, що немає більш переконливого аргументу на користь європейської України, ніж успіх.

Наступному поколінню українців маємо передати успішну європейську Україну. І саме так і станеться, якщо лише не віддамо країну до рук реваншистів, популістів і демагогів.

Слава Україні!

Розділ І.

РОЗДУМИ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

УДК 821.161.2'06-96:327((470+571):477)

Дзюба Іван Михайлович

Академік НАН України, Герой України,
лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка

ДОНЕЦЬКА РАНА УКРАЇНИ*

- 1. Донеччина – край українського слова*
- 2. Донецька складова української культури*
- 3. Трагедія Донеччини*
- 4. Що є і чого немає в Антології*
- 5. Натюрморти війни*

Вступне слово

Чи пам'ятають кияни, як на початку 2000-х паркани на околицях столиці ночами хтось таємничий невтомно прикрашав не дуже грамотними, але тим більш зловісними написами: «Всьо будет Донбас!»? Одні те сприймали з гумором, інші з тривогою. Чи то комусь треба було налякати столицю перспективою приходу донецьких бандооліархів (ще дуже живі були чутки й легенди про їхні подвиги на початку 90-х: вибух на стадіоні «Шахтар» та інші гучні кримінальні порахунки, що вивели Донбас у «лідери» кримінальної прихватизації), – чи то самі вони та їхні посланці шантажували неминучістю свого тріумфу. Може, тріумфу й не сталося б, але ж у

**Рукопис книги «Донецька рана України» переданий Іваном Михайловичем Дзюбою редакції науково-популярного журналу «Суспільно-політичні процеси» у вересні 2018 року.*

донецьких грабіоналів був широкий резерв по всій Україні: місцеві грабіональчики або охочі ними стати, навіть ціною визнання пріоритетності донецьких, у розрахунку на їхню боярську подільчивість. Щоправда, видимий тріумф виявився не тривалим, але він мав свої неявні форми і слід залишив надовго, болючий та гнійний. Не лише в економічному й соціальному стані України, який і до того був далекий від задовільного, – але й у суспільній свідомості, в поглибленні недовіри до влади. Що ж до нашої вужчої теми, то це виявилось в недобрій міфологізації поняття «донецький» в усіх його аспектах, в ототожненні образу типового донеччанина з образом напористого хамуватого здирника, в неадекватному уявленні багатьох про Донеччину або й цілковитому незнанні її та в незацікавленості, небажанні знати, підміні знання міфами.

Масові міфи такого роду зазвичай бувають симетричними, тож на Донеччині культивувалися паралельні міфи. Тут маю на увазі не лише старі й воїстину безсмертні радянсько-кагебістські міфи про «западенцов» як бандерівців, – міфи, такі любі «совку» й відповідні його способу мислення, – а вже й нові, незалежницької доби, про нібито принципову ворожість Києва (як символу української влади) до Донбасу, що нібито годує всю Україну: типово «совкове» переконання – неодмінно хтось когось годував, ні один народ не міг сам себе прогодувати, а от Москва годувала не тільки весь СРСР, а й увесь світ, принаймні весь соцтабір і «країни третього світу». Тож міф про Донбас як спонсора України був локальним відбиттям великого всерадянського міфу.

При цьому не бралися до уваги ні фінансово-економічні, ні людські «капіталовкладення» всієї України в господарський розвиток Донбасу, в будівництво нових шахт і металургійного виробництва, в наукове забезпе-

чення технічного прогресу тощо, не кажучи вже про те, чиїм коштом і чиїми силами споруджувано т.зв. «комсомольські шахти» від кожної з областей України або як відбувалося забезпечення Донбасу продовольчою продукцією.

Одна із версій цієї відрубності і, мовляв, геополітичної чужорідності «Києва» та його невдячності Донеччині знайшла вираз у порівняно м'якому месиджі: «Донбас не чує». У певному сенсі це була б правда (про це я говоритиму далі), але тільки в тому разі, якщо мати на увазі й інші складові реального змісту цього месиджу: «Донбас» також не чує і не хоче чути «Києва»; більше того, «Донбас» не чує самого себе (і це, на мій погляд, найістотніше – про що також буде мова далі). Справедливе оскарження тяжких, а часом і нестерпних умов життя, різючих контрастів між фешенебельними кварталами еліти й дореволюційними «собачовками» робітничих окраїн адресувалося «Києву», а не реальним творцям цих умов – донецьким олігархічним кланам.

Хоч це і не знімає відповідальності ні з «Києва» (тобто всіх перемінних українських влад), ні з національно-демократичних сил: ні ті, ні ті так і не спромоглися запропонувати Донбасу (як, зрештою, і всій Україні) переконливої та конкретно обгрунтованої програми соціально-економічних перемін. Захист життєвих інтересів трудівників не став пріоритетом діяльності ні державних структур України, ні тодішніх громадських організацій та демократичних рухів. У цьому крилася велика небезпека, на яку я намагався звернути увагу, виступаючи на Першому Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1992 року: «...Біда наша, яка може виявитися фатальною, в тому, що демократичні сили не створили ні теоретичних концепцій, ні тривких організаційних структур, які б відповідали потребі захисту конкретних соціальних інтересів трудівників і водночас узгоджували

б цей захист із процесом демократичного державотворення. Натомість роль оборонців трудового люду намагаються – і не без успіху – перебрати противники незалежної демократичної України, поборники тієї системи, яка протягом 70 років здійснювала найжорсткішу в світі експлуатацію і довела суспільство до нинішнього стану. Вони ж цинічно одягаються і в одержі захисників демократії та прав людини – ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини».

Про це доводилося говорити й писати не раз. На жаль, за всі роки незалежності ситуація не дуже змінилася. Противники української державності сповна використали ті труднощі, які переживала наша країна за умов розвалу колишнього єдиного економічного простору СРСР (планово створюваного протягом десятиліть з далекоглядних політичних мотивів) та фінансових грабунків і торговельних обмежень, до яких вдавалася Москва. Надії на краще життя швидко змінювалися розчаруванням. А Донбас – не Галичина, де люди ладні були терпіти труднощі заради національної ідеї. Тут ця ідея могла мати соціальне наповнення, без якого політичні та мовно-культурні гасла втрачали свою привабливість, – а такого наповнення не було. Більше того, всесильні господарі Донеччини, які вже встигли на радянській спадщині вибудувати свою феодальну реальність, зуміли невдоволення людей відвести від своїх награваних мільярдних статків у бік самої мало кому тут зрозумілої української ідеї, отже, й «Києва».

Усе це, хоч і не тільки це, приявне було в тому соціально-політичному ґрунті Донеччини, на врахуванні якого сили «Русского мира» під проводом Кремля розігравали свою багатоходову і нескінченно-криваву комбінацію. Де був її початок (і чи був?) і де буде (і чи буде?) її кінець? І що це: громадянська війна на Донеччині чи війна путінської Росії проти України? Суперечка

на цю тему, навіть сама постановка питання, здаються мені схоластичними. Згадаймо історичні прецеденти. Хоча б долю УНР. Агресія більшовицької Росії інспірувала виступи пробільшовицьких сил у самій Україні. Одного не могло бути без другого – і навпаки. Так і тут: інспірувала путінська Росія, але ж і було що інспірувати. Регіональна еліта діяла як п'ята колона, роздмухуючи антиукраїнські настрої серед населення і використовуючи для цього ті соціально-економічні проблеми, які сама ж і створювала. Однак є і важлива відмінність: тепер московська «п'ята колона» в усій Україні не така потужна, а Україна не така безборонна й не полишена світом на поталу, як тоді.

Але зброї в Росії вистачає, зброя страшна (і «гради», і супергради, і телегради), а «донецьких», як і своїх, їй не жалко. Тож кінця жертвам, крові, руїнам поки що не видно.

Нині кожен громадянин України на власній долі відчув увесь тягар цієї неймовірно безглуздої і неймовірно реальної війни. Суспільство бодай приблизно знає про фінансові й економічні втрати України, про руйнування господарської інфраструктури Донеччини й систем життєзабезпечення. Але поки що мало хто знає і мало хто задумується над величезними інтелектуальними, культурними, мистецькими втратами та морально-психологічними наслідками цієї трагедії як для Донбасу так і для всієї України.

Почати з того, що Донецька область (сама лише Донецька, без Луганської) посідала третє місце в Україні (після Києва і Харкова) за кількістю науково-дослідних інституцій, вищих навчальних закладів і студентів у них, а відповідно й викладачів та наукових працівників. Тепер функціонування цих інституцій та вишів дезорганізоване або й паралізоване (фактично вони втрачені для України й не знати, на який час, – хоч деякі з них почасти пере-

селені в інші міста України), а майбутнє невідоме. Яка доля чекає їхні наукові фонди, зрештою – їхні наукові кадри й школи? Донецький науковий центр Національної академії наук України? А що буде зі Східноукраїнським університетом у Луганську, з унікальною бібліотекою україніки, яку подарували йому канадські українці? Несть числа запитанням, на які не видно відповіді.

Однією з особливостей культурної ситуації на Донеччині, з її насиченістю технічною інтелігенцією, було те, що в тих небагатьох українських культурних центрах, які там існували, велику роль відігравали представники технічних та природничих наук: у Донецькому відділенні Наукового товариства ім. Т.Шевченка, Українському культурологічному центрі. Донецькій філії Центру гуманітарної освіти; виходив науково-популярний журнал «Світ». Тепер установи такого напрямку не мають шансів на існування, і саме життя людей з чіткою українською позицією опинилося під загрозою. Невідома доля багатьох людей, які збагачували культуру Донеччини. Дехто переселився в інші регіони України, а з деким неможливо встановити зв'язок. Багато мистецьких колективів або розпалося, або шукає притулку в Україні поза зоною окупації – навіть всесвітньо відомий балетмейстер Вадим Писарев висловив сумнів щодо подальшого існування свого славетного колективу. Під загрозою руйнації та пограбування опинилися заповідники й музеї, зокрема Донецький художній музей, Горлівський художній музей.

Тим часом на території т.зв. ДНР і ЛНР триває «зачистка» від усього українського – від національно зорієнтованих літераторів, журналістів, діячів культури; перестала існувати газета «Донеччина» – єдина україномовна серед кількох сот російських; українське телебачення й радіомовлення сюди давно вже не дося-

гають, як давно вже «не приємлют» тут і українську книжку, і українську школу. Тепер полюють уже навіть на українські вивіски та написи. Сумнівної проби правителі сумнівних «республік» доводять до омріяного кінця справу, яку «тихою сапою» провадили їхні «попереднікі» – грабіонали кількох скликань. Їхня мета – Донецщина має вирвати з себе будь-які залишки свого вже підірваного українського коріння, забути про свою українську причетність. Одвертий або прихований, ідеологічно замаскований етноцид (і лінгвоцид) на Донеччині, за різних влад (української по суті там ніколи не було), проходив у кілька етапів, мав свої піки, спади й паузи (навіть регресії). Чи тепер самочинні «народні республіки» сподобляться довершити його?

Перед кожним із тих, хто почувається громадянином України і переймається долею Донеччини, постає питання: що буде далі? і що робити? Дехто залюбки повторює гасло: «Війна до повної перемоги». Я такої риторики дозволити собі не можу. По-перше, у війну до «повної перемоги» й обіцяний парад у Севастополі не вірив і не вірю: в таких війнах «повної перемоги» не буває, а переможеними залишаються людяність і здоровий глузд. І ще один неминучий результат: нові незліченні жертви й каліцтва та цілковита руйнація Донбасу (його життєсфера вже й тепер знищена більше, ніж під час Другої світової війни), – а він, Донбас, не для всіх є абстрактним поняттям. По-друге, закликати до війни мав би моральне право хіба той, хто переживає її сам на фронті (хоч і фронтовики, власне, не так мислять).

Інший погляд: альтернатива – мир. Хто ж в Україні проти миру. Але де він? Який, на яких умовах? Капітуляції? Ми вже надивилися на «перемир'я» і «тишу», які потрібні бойовикам (і кремлівським стратегам) лише для зміцнення своїх бойових порядків та підготовки дужчої агресії, – і в яких гине і наших бійців, і мирних громадян

більше, ніж у «гарячі» дні. Такий «мир» був би зрадою не лише тих, хто загинув і гине на фронтах, але й зрадою тих вірних Україні громадян, які залишаються на Донеччині або змушені були тимчасово переселися в інші краї України, сподіваючись, що держава допоможе їм повернутися на свою рідну землю.

Здається, виходу з цієї дилеми немає. Потрібна перемога, але війна перемоги не дасть. Здобувати її треба не на шляху війни. Але зійти з нього ворог не дає. І, можливо, зійти не вдасться. Шукати вихід має все суспільство. І політики, і військовики, і аналітики-соціологи та психологи, і, може, насамперед ті, хто нині в тому пеклі боронить Україну.

Але й кожен із нас, навіть усвідомлюючи невисоку міру своєї компетентності, може поділитися власними міркуваннями, що будуть частиною широкого громадського форуму, який уже постає. Бо йдеться про долю і Донеччини, і всієї України, а це не те, що має вирішуватися в кабінетах.

Я також дозволю собі дещо сказати. Смію думати, що трохи знаю Донеччину, принаймні минулих десятиліть. Сумнозвісний нині Докучаєвськ, де загніздилися мобільні бандити, що знищили маршрутний автобус з мирними пасажирами під Волновахою, – це колишнє робітниче селище Оленівські кар'єри, де жили мої батьки і де я навчався в школі; там найдорожчі мої спогади, вже писані й ще не писані. Не можу повірити, що тими вбивцями стали мої земляки. Швидше це якась мобільна банда, що «освоює» лінію Оленівка – Докучаєвськ – Стила – Старобешеве – Каракуб (Комсомольське), на шляху до Маріуполя, використовуючи зручний для пересування й переховування рельєф цієї частини Донеччини (яку колись називали «донецькою Швейцарією»).

Ширший простір від Маріуполя й Волновахи до Краматорська й Слов'янська я свого часу об'їздив і обхо-

див і в шкільні та студентські роки, і за журналістськими дорученнями. Звичайно, часу відтоді минуло багато, і багато що змінилося. Та навряд чи могли стати кровожерними україноненависниками маріупольські металурги, краматорські виробники унікального пресового устаткування, волноваські майстри високих урожаїв. У всякому разі, кадри телехронік заповнює зовсім інша публіка. Хоч, як то мовиться, і в сім'ї не без вирока.

Протягом минулих десятиліть я мав деяку причетність до культурного життя Донеччини і, природно, не раз писав про нього. Знаю про Донеччину й донеччан далеко не все, але трохи більше, ніж ті, для кого вона лише адміністративно-географічне поняття. Намагався пізнавати її. Може, щось і побачив, відчув.

Тож для початку наведу деякі з давніх своїх публікацій, – у них ідеться про речі, які нині, на жаль, мало хто знає, а знати б годилося. Нічого в них не змінюю, бо не маю звички «коригувати» раніше писане, адаптуючи до сучасної атмосфери й стилістики. Як було, так і було, як воно тепер – читач сам знає, а як буде далі – ніхто не знає, і не всі побачать. Але не можемо про це не думати. І про минуле, і про сьогодення, і про невідоме прийдешнє.

Тож почну трохи здалеку.

1. Донеччина – край українського слова

Я виростав на Донеччині в ті часи, коли «Донбас» – це звучало гордо. Втім, «Донбас» – завжди звучало і звучатиме гордо. Але трохи по-різному. Тоді це була «Всесоюзна кочегарка», а фактично ще й всесоюзна ливарня, і всесоюзна кузня. Відсвіт цього, вміло створеного радянською пропагандою, почесного статусу, падав нібито на кожного донечанина, і не один з моїх однолітків відчував свою уявну причетність до слави

цього імені – Донбас. Тільки згодом приходило розуміння того, якою дорогою ціною давалася ця слава і кочегарки, і рудні, і ливарні, і кузні – ціною хижацького спустошення «підземних комор» донецької землі, затруєння атмосфери, жорстокої експлуатації робочого люду. За металургійними і машинобудівними гігантами, за монументальними пірамідами териконів не кожен помічав дореволюційні «собачовки», в яких десятиліттями тулилися «гегемони» та їхні сім'ї. За пропагандистським уславленням донецького робітництва як передового загону робітничого класу всього СРСР губилася справжня драматична картина сталінських чисток і розправ з «ворогами народу», а за гімнами «пролетарському інтернаціоналізмові» й прокляттями «українському буржуазному націоналізмові» – цілеспрямоване, і пряме, і приховане, придушення української культури, українського слова.

Сьогодні ми можемо скласти повніше й об'єктивніше уявлення про донецьку землю, про все, що діялося на ній, і про славні, і про трагічні сторінки її історії. Деякі з них допоможе прочитати ця книжка, упорядкована доцентом Донецького Національного університету В. Оліфіренком: «Уроки правди і добра», – своєрідна хрестоматія творчості тих донецьких письменників, які в радянські часи були або викреслені з української літератури, або представлені в ній спотворено і про яких читачі взагалі, а школярі тим більше нічого не могли знати. Тобто, йдеться про цілий загублений пласт української культури, українського слова на Донеччині, – а це одна з обставин, що давали змогу і на рівні офіційної політики, і на рівні обивательської думки створювати враження, ніби Донеччина – «русскаяязычный регион», втрачений для української мови.

Насправді ж Донеччина не тільки віддавна привертала увагу українських письменників, – вона й сама як

український край, населений переважно українською людністю (хоч гостинний і до переселенців різних національностей), дала багато яскравих талантів усій українській культурі, в тому числі й літературі.

Особливо рясно заколосилося українське літературне слово на Донеччині в добу національного відродження початку ХХ ст. та в 20-і роки, коли здійснювалася так звана «українізація»: відбувався перехід на українську мову освіти, преси, книговидання тощо. Цей короткий період відносно вільного національного розвитку, коли впали прямі заборони царських часів, показав, на що здатні розкуті сили українського народу в усіх сферах культури. І в Донеччині народжуються українські газети й журнали, українські театри, виявляють себе талановиті поети й прозаїки. Але це піднесення налякало більшовицьку владу, яка побачила в ньому небезпеку «сепаратизму» і «націоналізму». Московське керівництво оголосило «націонал-ухильниками» тих українських комуністів на зразок М.Скрипника або О.Шумського, які намагалися бодай почасти враховувати українські національні інтереси. Від кінця 20-х років посилюються політичні репресії проти української інтелігенції, а водночас розпочинається жорстока примусова колективізація на селі, довершена страхітливим зумисне організованим голодомором 1932-1933 років, що приніс мученицьку смерть мільйонам селян. Усе це було складовою частиною того, за визначенням істориків, «великого терору», який сталінське керівництво здійснювало по всьому Радянському Союзові. А Україні було завдано особливо тяжкого удару: це була помста за національно-визвольний рух і за спротив колективізації.

Тож і на Донеччині хвилі репресій, що йшли одна за одною, мали не тільки політичну, а й національну «адресу». Це бачимо і на трагічній долі українських пись-

менників Григорія Баглюка, Сави Божка, Лева Скрипника, нариси про яких і уривки з творів подано в цьому збірнику. Важливо зауважити, що здебільше репресовані в 30-і роки письменники (як і інші «вороги народу») не були політичними противниками радянської влади; більше того, багато з них були активними борцями за неї і тільки поступово, із запізненням звільнялися від своїх ілюзій. Деякі з них навіть вірили в офіційну версію про «шкідників», «диверсантів» і «ворогів народу», яку влада висувала для виправдання терору, – вірили, аж поки їх самих не оголошували «ворогами народу». Ілюстрацією цих трагічних ілюзій може бути оповідання Григорія Баглюка «Розповідь про підсудного», в якому відбився, хоч і «пом'якшено», вплив манії шкідництва.

Інакше склалася доля тих наших земляків-письменників, які опинилися в еміграції на Заході – чи то після революції (як Микита Шаповал), чи то під час Другої Світової війни (як Емма Андієвська, Леонід Лиман, Василь Гайворонський, Віталій Бендер, Володимир Біляїв). Вимушена еміграція, вигнання, втрата Батьківщини – це теж трагедія, але вона, принаймні, дає якусь компенсацію: можливість і на чужині працювати для свого народу в надії, що колись вона стане йому відомою. Ця надія, як бачимо, нині справдилася: вільна і незалежна Україна відчинила двері для своїх синів і дочок, яких лихоліття розкидало по всьому світові. А серед них було багато діячів науки, культури й мистецтва – вчених, художників, співаків, акторів, композиторів, письменників. Вони створили великі мистецькі цінності, з якими ми, в Україні, поступово знайомимося. І треба сказати, що немалий внесок належить тут нашим землякам-донечанам. Особливо слід відзначити Емму Андієвську, яка посідає одне з чільних місць в українській поезії й прозі, а крім того, є ще й талановитою художницею.

Ще одне коло авторів, представлених у цьому збірнику, – це так звані «дисиденти», які в 60-70-і роки підняли голос проти радянського псевдосоціалізму, за демократію, права людини, права української нації. У своїй творчості вони розламували тісні рамки «соціалістичного реалізму» і сягали висот вільного слова, що вже й саме собою було викликом тогочасному світові обмежень, фальшу й страху; до того ж, і своєю громадською поведінкою вони стверджували незалежність і відданість ідеї політичного та духовного відродження України. На першому місці тут слід назвати, безумовно, Василя Стуса – поета світової міри і людини незрівнянної сили духу та жертковності. Якби Донецчина дала Україні тільки його, – і тоді її внесок у нашу свободу й незалежність був би унікальним. Але вона дала ще й Миколу Руденка – талановитого поета і прозаїка, автора десятків непересічних книжок, оригінального мислителя й публіциста, мужнього правозахисника; Івана Світличного, глибокого літературознавця і критика, натхненника руху «шістдесятників»; Олексу Тихого, непоступливого обличителя неправди й оборонця рідного народу, з яким фарисейська система жорстоко розправилася, як і з Василем Стусом, Іваном Світличним та багатьма іншими; дала Донецчина і Василя Голобородька – ще одного поета світової міри, належно поцінованого знавцями в багатьох країнах і ще недостатньо поцінованого в нас.

От вам і «русскаяязычный Донбасс!» – вертаємося до теми, з якої почали. Донецчину справді русифікують не одне десятиліття, але вбити її українські корені, замулити її українські джерела не вдалося. Мало того – саме отой більший, може, ніж деінде, тиск русифікації народжував і відчайдушніший спротив носіям національної смерті.

А життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося. Протягом повоєнних радянських десятиліть воно, українське слово, жевріючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і навертало до України всупереч усім задурманюючим обставинам. Я відчув це й на собі. Закінчив 1949-го російську школу, поступив у Сталінський педінститут на російську філологію – бо ж загіпнотизований був пропагандою «русского приоритета» в усьому. Але в душі жила неповторна образна українська мова – мамина, бабусина, сусідів... І кликала в якісь ще незнані глибинні українські світи. Невже справді ця мова «безперспективна», мова, як багато хто казав, неосвічених селянок? Але в Сталіно, на відміну від своїх Оленівських кар'єрів, де сірувата інтелігенція «соромилася» української мови, я зустрів журналістів і письменників, які були її патріотами, хоч, звичайно, і не підкреслювали цього, щоб не потрапити в «націоналісти». Саме вони – Андрій Ключня, Павло Байдебуря, Віктор Соколов, Микола Непран та інші – дали мені непомітний перший поштовх і привід задуматися про Україну та свій шлях до неї, який був плутаним і тривалим, але все таки привів до самоусвідомлення. Це – про роль літератури й літераторів у підтриманні національного життя. Були ж на Донеччині й російські поети та прозаїки – Володимир Труханов, Віктор Шутов, Борис Радевич, Петро Чебалін та інші, але ближче до серця сприймалися українські.

Звичайно ж, Донеччина для багатьох асоціюється з фактами російськомовної культури, яка на поверхні життя переважає. Не заперечуючи і не ігноруючи її, важливо водночас спростувати й досі популярний міф про цілковиту зросійщеність, деукраїнізованість Донеччини. Міф цей паралізує українство замість підтримувати його. Тому важливо показати, що Донеччина – органічна частина України, що вона робить не лише величезний

внесок у створення економічної потуги України, але і в її духовність. І хотілося б за цією книжкою побачити інші – які б репрезентували сучасну українську літературу Донеччини, її фольклор, її живопис, музику, театральне мистецтво – всупереч усім несприятливим обставинам і в цих жанрах проявлялася і проявляється творча сила українського народу. І тут Донеччині є чим гордитися!

28 серпня 2001 року

2. Донецька складова української культури

(Доповідь на Міжнародному конгресі українців у Донецьку, 2005 рік)

Уже доводилося говорити про те, що в сучасному українському суспільстві недостатньо усвідомлені регіональні джерела й багатства національної культури і разом з тим недостатньо закріплені її загальнонаціональні символи. Донеччина тут в особливому становищі, оскільки її культурне життя не сповна інтегроване в культурне життя всієї України, а значна частина населення живе в ілюзії належності до сфери російської культури, – насправді фактично не засвоєної і здебільше й не уявлюваної адекватно.

Оголошена тема є надзвичайно широкою і складною, потребує спеціальних ґрунтовних досліджень, і тут можна лише в загальному окреслити кілька її аспектів. А саме: Донеччина як об'єкт суспільних і культурних проектів української інтелігенції; Донеччина як тема української літератури й мистецтва; Донеччина як суб'єкт українського культурного життя чи генератор культурних ініціатив.

Мабуть, немає потреби починати з етнічної історії Донеччини – вона в загальних рисах відома, досліджена особливо в працях останніх років (наприклад, у публікаціях доктора історичних наук Василя Пірка), і тільки лінощами думки або політичною упередженістю можна

пояснити, з одного боку, нескінченні спроби заперечити або применшити присутність українського етнічного елементу в цих краях, починаючи з XVI ст., так і, з другого боку, ігнорування масштабів міграційних потоків у XIX й XX століттях і волюнтаристського державного організабезпечення робочою силою грандіозного індустріального будівництва в часи УРСР та як наслідок – нагромадження відповідних етнокультурних проблем і суперечностей.

Але попри все, Донеччина в усі часи була частиною України та її культури.

Вражає вже тільки простий перелік імен видатних особистостей, яких Донеччина дала українській культурі. Родина Алчевських, Микита Шаповал, Микола Скрипник, Володимир Сосюра, Архип Куїнджі, Іван Карабиць, Микола Руденко, Іван Світличний, Анатолій Солов'яненко, Михайло Гришко, Леонід Биков, Вадим Писарєв, Василь Голобородько, Павло Байдебуря – це далеко не всі... А скільки видатних учених вийшло з Донеччини!

У Донецькому українському муздрамтеатрі в 1933-1935 рр. працювала Любов Гаккебуш, яка 1933 р. разом з Володимиром Добровольським заснувала Сталінський театр ляльок. У Маріуполі працював видатний фольклорист-славіст Михайло Гайдай. З Донецьким оперним театром пов'язані імена М.Момота, Ю.Гуляєва, Р.Колесник; з драматичним театром – імена О.Утеганова, В.Грипича та інших видатних діячів театру; у передвоєнні роки в Донецькій опері працював Натан Рахлін – один із найяскравіших диригентів другої половини XX ст.

З Донеччини вийшли не тільки відомі державні діячі СРСР та Української РСР, а й визначні постаті української діаспори: Павло Гладкий – орієнталіст, організатор Владивостоцької української громади (1906-1910), редактор ж. «Вестник Азии» (1914-1917), голова української громади Манчжурії; згадуваний уже Микита

Шаповал – видатний політолог і соціолог, дослідник робітничого питання і національного руху; з покоління Другої світової війни – поети Леонід Лиман, Володимир Біляїв; прозаїк Василь Гайворонський, поетеса, прозаїк і художниця Емма Андієвська, одна з найоригінальніших постатей української літератури, а вже в наш час – видатний мовознавець Олександр Гаркавець, який уперше описав вірмено-кипчацьку та урумську мови.

Історію з'яв української професійної культури на Донеччині можна починати з 80-х років позаминулого століття (фольклорну творчість тут оминаємо), коли в Маріуполі, де було створено перший на Донеччині театр, виступали П.Саксаганський, І.Карпенко-Карий, М.Садовський; сюди приїздили трупи М.Кропивницького, М.Старицького.

До речі, тим, хто дотримується версій про відрубність Донеччини від усієї України, а особливо зловживає протиставленням Донбасу Галичині, цікаво буде знати, що ще 1902 р. на Донбасі поширювалися політичні летючки з Галичини (див.: «Робітничий клас і українське національне питання», с. 4). Пояснюється це просто: на Галичині, на нафтових промислах Дрогобиччини, організований робітничий рух розвинувся раніше, ніж на Донбасі, і там був досвід, яким нафтовики готові були поділитися із шахтарями.

В літературі донецька тематика вперше з'являється в творчості Бориса Грінченка, який учителював на Донеччині. В оповіданнях «Каторжна» (1888), «Панько» (1893), «Батько та дочка» (1893), «Серед чужих людей» (1890) зі співчуттям змальовано злиденне життя й жахливі умови праці шахтарів. Разом з тим шахтарське середовище з його пиятикою, вульгарністю й суржиковою мовою постає як чинник деморалізації та денаціоналізації села. Можна, звичайно, говорити (і багато говорилося) про обмеженість народницького ідеалу письменника, але й

заперечувати правдивість змальованих ним картин не доводиться. Як і його щирого співчуття до тяжкої долі шахтарського люду, що особливо знайшло вираження в оповіданнях «Панько», «Батько і дочка».

І все-таки Б.Грінченко дивився на Донеччину збоку, з села, шахтарі для нього, як і для його героїні Сохвії, «чужі люди», і не випадково деякі його герої, скуштувавши гіркого шахтарського хліба, вертаються на село, звідки втекли в пошуках кращої долі. Інакше у Миколи Чернявського, який надовше вкорінився в Донеччині (вчителював у Бахмутській духовній семінарії в 1889-1901 роках). Для нього Донеччина – «рідний край», і в його «Донецьких сонетах» уперше постають ліричні пейзажі цього краю, оповиті роздумами про історію, про соціальні колізії життя. Він приєднався до маніфесту Михайла Коцюбинського із закликом розширювати ідейно-тематичні обрії української літератури, виходити за межі села, писати про інтелігенцію, робітництво, і його оповідання засвідчували поважність намірів наших реформаторів.

Учителював на Донеччині (в 1899-1908 роках) і молодший колега Чернявського, його учень Спиридон Черкасенко. Як і Чернявський, він пише про тяжку працю та безпросвітний побут шахтарів, але й пристрасно заперечує недоброзичливі стереотипні уявлення про них.

Ви смієтесь, що п'яний я?

Та байдуже мені!

Горить, болить душа моя

І серце все в огні...

На чужий присуд: «Тварюка він», – поет відповідає:

... Дурні! Дурні!

як вийде з голови

Колись той хміль, то – навісні –

заплачете і ви!..

У прозі Черкасенка маємо картини шахтарського побуту й праці; участь шахтарів у революції 1905 року відгукнулася в його творчості образами молодого покоління шахтарів, які стають на шлях боротьби за визволення від експлуатації («Страйк», «Повинен», «В шахтах», «Сашків кінець»). 1909 року вийшла збірка його оповідань «На шахті».

Критика давно звернула увагу на те, що українська література не тільки раніше за російську звернулася до зображення боротьби робітництва (І.Франко написав повість «Борислав сміється» 1881 року, коли ні в російській, ні в західноєвропейських нічого подібного не було; Е.Золя написав свою «Прорість» 1885 року), а й шахтарів Донеччини «побачила» раніше. Нариси О.Серафимовича «На заводі», «Под землею», «Под праздник» з'явилися 1899 року. Більше того, мотиви шахтарських оповідань Б.Грінченка відгукнулися в російській літературі. Сюжет оповідання «Панько» переказано в книжці Лібермана «В угольном царстве», що з нього, як відомо, скористався Пільняк у своєму «Голом годе», а сюжет «Батька та дочки» повторив російський письменник А.Свирський у своїй повісті з життя шахтарів «Чорні люди» (Ів. Ткаченко. «Донбас у художній літературі». – «Забой», 1930, ч. 6, с. 36-37).

У радянській українській літературі першим визначним твором, пов'язаним з Донеччиною, стала поема Володимира Сосюри «Червона зима» (1921). Хоч того ж таки 1921 року вийшла поетична збірка Миколи Хвильового «Молодість» з програмовим віршем-звертанням «Рудням» і не випадковим посиланням на Франка.

*О рудні, ваше свято,
вітайте жебрака.*

*Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.*

І в цій збірці, і в наступній – «Досвітні симфонії» (1922) – М.Хвильовий намагається ввійти в роль пролетарського поета, але залишається на рівні декларацій: «Аз єсьм робітник», «Моя блюза пахне – вугіллям»... Завод і шахта – швидше екзотичне тло романтичних пристрастей поета: «Ми проходили повз шахти... // Ми – любовниця і я//... І звернули ми на стежку//... чи то в сонце увійшли? //...Метушилася заграва: //в спогад бив прозорий шлак, //Леопардило м'язами – //... Я як криця був міцний...» Але його патетичні тиради «електричному вікові»: «Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там – на землі, як тут у заводі», – справляли велике враження на молодих українських літераторів і переорієнтовували їх із села на місто.

Усе-таки великий талант Миколи Хвильового з усією силою розкрився не в поезії, а в прозі, де він, залишаючись поетом у рвуності свого натхнення, заглиблювався в густий житейський матеріал та складні психологічні колізії. І написано в ті ж роки оповідання «Юрко» (1922) може залишитися яскравим свідченням про настрої та соціальний побут донецького робітництва перших пореволюційних літ, про назрівання драматичної суперечності між пориваннями революційних мрійників та рутиною стабілізованої щоденності. (Микола Хвильовий у 1916-17 рр. працював на Дружківському заводі чорноробом у котельному цеху, грузчиком коксу в Горлівці. До теми Донеччини звертається Хвильовий і в оповіданнях та нарисах останніх років життя – «Щасливий секретар», «Останній день», «Майбутні шахтарі», – але тут уже відчувається певна кон'юнктура: Хвильовий мав довести свою «ідеологічну витриманість» перед лицем шалених політичних атак на нього...)

Образ Донеччини постійно з'являється у віршах і поемах Володимира Сосюри тих років («Залізниця», «Хлоня», «Шахтьор»), – але швидше як антураж до його

лірико-романтичних пристрастей, ніж у якійсь самотійній художній функції. 1922 року виходить поема Івана Дніпровського «Донбас», герой якої – шахтар з діда-прадіда, відзначився як воєнком у війні з біляками, але попався на гачок такої собі буржуазної панни, зрадив революцію і за присудом ревтрибуналу був розстріляний. Такі екстремальні сюжети – нехитра спроба заінтригувати й розчулити читача – були модними і стали попередником пізніших сюжетів про шкідників і шпигунів, ворогів народу. В обох випадках це була кон'юктурна компенсація малозмістовності. Але характерне оце прагнення українських письменників «приписатися» до Донбасу, що захопило навіть таких «селюків», як Андрій Панів. Якоюсь мірою це було і змагання за Донбас із російською літературою.

В перші роки радянської влади літературне і культурне життя на Донеччині намагається монополізувати російський Пролеткульт, його «Крымско-Донбасское организационное бюро Центрального Комитета Всероссийского Совета Пролеткультов». Та його претензії не були підкріплені ні якимись помітними акціями, ні наявністю якихось яскравих особистостей. Трохи виразніше виступив російський літературний комсомол. Видавництво ЦК ЛКСМУ в Харкові друкує 1922 р. книжку Михаїла Голодного «Сван», про яку сам автор в «Автобиографии», написаній 1932 р., каже: «Сван» был первой книгой комсомольской лирики на Украине» («Вопросы литературы», 1968, № 10, стор. 21). Це не так, бо вже вийшла, 1921 року, «Червона зима» Володимира Сосюри. Для М.Голодного, присланого в губком комсомолу «после окончательного разгрома всех сил противников нашими войсками на Украине», Україна – лише географічно-адміністративне поняття: ні про українську літературу, ні про український народ в його «Автобиографии» немає жодної згадки.

«Пролеткульт» намагається підпорядкувати собі літературну організацію «Забой», що об'єднувала переважно початківців з числа тих, хто невдовзі засвідчив помітний хист. «Забой» претендував на роль єдиного справжнього літературного представника донбасівського пролетаріату і не дуже потребував пролеткультівського протегування. Спершу трибуною забойчан були літературні сторінки газети «Кочегарка», а з вересня 1923 р. починає виходити журнал «Забой» – спершу як щомісячний додаток до «Кочегарки», а потім як окреме видання. Першими редакторами були В.Валь і М.Слонімський, серед авторів – робкор Борис Горбатов, поети Юрій Черкаський, Михайло Матусовський, Олександр Фарбер. Власне, найпомітнішими в журналі були вірші талановитого шахтарського поета Павла Беспощадного, про якого ще буде мова далі. Загалом же своїх творчих сил бракувало, і «Забой» друкує московських авторів – поета Ярослава Смелякова, О.Безименського, критика А.Селівановського та ін. З'являються на сторінках «Забоя» Дем'ян Бедний і Михайло Зощенко, публікуються статті про Анатолія Франса, Серафимовича, – але відчувається випадковість і хаотичність, відсутність якогось свідомого редакційного курсу. Починають з'являтися вірші українських авторів – Костя Герасименка, Миколи Упеника, Миколи Рудя; Володимир Сосюра, тепер уже харків'янин, сприймається тут як свій.

Від 1925 року «Забой» починає відгукуватись на процеси українізації. Хоч у 24-х числах журналу українською мовою надруковано тільки вірш В.Сосюри «В забої» та два – В.Краматорського (якщо не рахувати уривка з поеми Т.Шевченка «Сон», з портретом Кобзаря), але є вже статейка «Литературные мастера Украины» (в ч. 7), з якої можна бачити, що «Забой» починає шукати своє місце в українському літературному процесі. Він бачить

його не в «Гарті» Василя Еллана-Блакитного, який, мовляв, об'єднує «литературных тяжеловесов», що, мовляв, і «заставило представителей массовой пролет-литературы решительно отмежеваться от замкнутой организации литературных мастеров» («Забой», 1925, № 7, с. 17). «Забой» хоче бути «вместе с «Плугом» та з ВУАПП, тобто, солідаризується з орієнтацією цих останніх на масовий літературний актив, з якого і мають вийти справді пролетарські письменники, а не дрібно-буржуазні попутники.

Саме під цим кутом зору зустрічний інтерес до «Забою» як до можливого свого резерву виявляють і самі ВУАПП та «Плуг».

У числі 19-20 «Забою» за 1926 р. читаємо вірші «плужанина» В.Найди «На Донбас! Привіт «Забою»:

*Знов п'є перо із нетрів ясних –
Його і тут я не спиню,
Свій миргородський «Плуг» в Донбасі
«Забойським» кайлом заміню!
Бо у «Забой», як і в «Плузі»,
Кується новая доба,
І у братерському Союзі
Злились Україна й Донбас!*

Певна річ, за цими літературними рекогносцировками стояли глибокі суспільно-політичні процеси та демографічні зміни. На донецькі шахти й заводи приходили в пошуках роботи маси українського селянства. Водночас за умов внутрішньопартійної боротьби в політбюро більшовиків політика українізації (коренізації), на яку зорієнтував партію Ленін задля утримання під її контролем українських мас, діставала нові акценти. Для зміцнення своїх позицій у партійному керівництві Сталін потребував підтримки України, отож прихильники політики українізації могли активізувати свої

зусилля, спираючись на загальне піднесення українського культурного життя. «Забой» реагує на цю тенденцію, певно, не без «скрипу». В ч. 15-16 за 1926 р. друкується редакційна стаття «Певец великого пролога. (К 70-летию со дня рождения Ив.Франко)», в якій українського письменника оголошено ледве чи не предтечею пролетарської літератури, але чомусь із посиланням на «особенности русской обстановки» та на «художественное творчество дореволюционных русских писателей...» (підкреслення мої. – Авт.) – «Забой», 1926, № 15-16, с. 25. У ч. 19-20 – апологетична стаття П.Кулиниченка «М.С.Грушевський. (По случаю 60-летия со дня рождения и 40-летия научной деятельности)». А в ч. 23-24 – стаття К.Довганя «Украинская литература перед девятым октябрем». Стає традицією березневі числа журналів відкривати портретами Т.Шевченка й матеріалами про нього. Так, у ч. 3 «Забоя» за 1928 рік надруковані статті С.Щупака «Шевченко тепер» та під криптонімом «И. С-н» – «Певец селянской Украины», а в ч. 7 – нарис Петра Шахтьора (псевдо Амоліна) «По Шевченковским местам».

У ч. 4 «Забоя» за 1928 р. з'явилося знаменне гасло: «Рабочие Донбасса должны знать украинских писателей». Воно було приурочене до приїзду на Донеччину П.Тичини, В.Сосюри, І.Микитенка, О.Вишні, П.Панча (автора чи не найцікавішого з тодішніх творів про Донбас – «Повісті наших днів»). Їх урочисто зустрічали, возили на виступи по шахтах і заводах. У журналі з'являються рубрики: «Украинскую книгу – в массы», «Обзор украинских журналов». У ч. 6 – велика стаття І.Ткаченка «О современном украинском романе» з оглядом творів О.Досвітнього, А.Головка, П.Лісового, В.Підмогильного, Є.Плужника, О.Донченка. Оцінки критика стримано доброзичливі, хоч і з елементами політичної прискіпливості та вульгарного соціологізму.

В наступному, 7-му числі, – під криптонімом «С.» стаття «Лирник революції. О творчестве В.Сосюры». Основна думка: «Он нам рассказал о жизни горняка, о жизни и борьбе шахтеров из донбасских угольных пещер, рассказал просто, но захватывающе и убедительно».

Українізація набула на Донеччині особливо важливого політичного і культурного значення. Один із її ідеологів та організаторів, старий більшовик Микола Скрипник, сам донеччанин, так характеризував ситуацію: «Колись багато товаришів гадало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільше не українці. Виявляється тепер, що це цілком не вірно; серед гірняків 3/4, цебто близько 70 відсотків робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Значна кількість донбаських робітників говорить ломаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури» (Микола Скрипник. Статті й промови. Т. II, ч. 2, сс. 142-143).

Отож і літературне життя на Донеччині зазнає глибокої реорганізації. «Забой» як літературна спілка підпорядковується ВУСППу, а однойменний журнал перестає існувати в колишньому форматі.

На III Вседонецькому з'їзді «Забою» ухвалено резолюцію: «Забой ставить собі одне з основних завдань – втілення української культури в Донбасі, для цього в

першу чергу потрібна українізація «Забою». І далі: «Забой повинен бути організацією українських пролетарських письменників Донбасу з секціями пролетписьменників нацменшостей в Донбасі».

Після тривалої перерви у вересні 1929 року виходить перше число оновленого «Забою» – українською мовою. У статті, якою він відкривається, говориться про гостру кризу, яку в кінці 1928 та на початку 1929 років пережила літературна організація «Забой», а разом і її орган. Причина кризи «крилася в головній, зовсім неправильній установці, в самому характері «Забою» як літературної організації, що працює в пролетарським промисловім центрі Радянської України.» І далі: «Справа в тім, що «Забой» від самого початку свого існування рахував себе російською організацією письменників на Україні, безпосередньо зв'язаною зі своїм керівничим літературним центром у Москві, оминаючи всеукраїнський культурно-літературний центр – Харків». Навіть після того, як ВУСПП на своєму першому з'їзді в січні 1927 року перейняла на себе керівництво всіма літературними організаціями в Україні, а ВАПП свої осередки розпустила, «Забой» лише формально визнав нову ситуацію.

«А тим часом, – читаємо в програмовій статті нового «Забою», – життя на Радянській Україні плило своїм буйним нестримним потоком вперед. Разом із соціалістичним будівництвом в галузі господарства, на Україні широко розгорталася і культурна революція, що під керівництвом комуністичної партії більшовиків України проводилася й проводиться під гаслом ленінської національної політики, під знаком українізації як радянського державного апарату, так і пролетарських мас. Почався надзвичайно буйний, небувалий ще в історії розквіт української радянської культури. До процесу творення української радянської культури швидко втя-

галися й робітничі маси індустріальних центрів України. В цій важливій ділянці соціалістичного культурного будівництва не залишився позаду й пролетаріят Донбасу. Численні культпоходи, тижневики та місячники української культури, вечори української літератури, української книжки, тощо, виїзди українських письменників до робітничих клубів, на заводи, в шахти, величезна робота, що її розвинули в цьому напрямку партійні, комсомольські та професійні організації на Україні, дали колосальні наслідки. Найшлися українські робітники, найшовся український пролетаріят, що не тільки розуміє, але і вживає українську мову в своїм щоденнім житті як свою рідну мову. Найшовся пролетарський глядач українського театру, найшовся такий же читач української газети, журналу, української художньої літератури. Найшовся український робітник – пролетар в Харкові, в Києві, в Херсоні, в Миколаїві, в Одесі, в Дніпропетровському, знайшовся він в дуже солідній кількості і в Донбасі. Все це заставило замовкнути всіх тих, що не вірили в цей природний факт і плескали своїми язиками всякі нісенітниці проти українізації. Своє рішуче слово в справі українізації сказав господар Радянської України – сказав пролетаріят, що активно почав брати участь в процесі творення української культури як своєї пролетарської соціалістичної культури.

Донбаський пролетаріят в справі українізації не тільки не відстав, а навіть почав випереджувати своїх товаришів із деяких інших промислових центрів України. Тираж українських газет в округах Донбасу збільшився дуже швидко в декілька десятків разів, а в часи культпоходу в одній тільки Артемівській окрузі продано української літератури більш як на сто тисяч карбованців. Все це факти, що наглядно свідчать про буйний розвиток української культури, про активну участь в українському культурному процесі широких пролетарських мас Дон-

басу під проводом своєї партії («Забой», вересень 1929, с. 27). В одному з наступних чисел журналу наводяться статистичні дані, що мають підтвердити успіхи в культуризації робітництва: «Попит на книгу доходить того стану, що книга стає дефіцитним крамом, особливо щодо української книги (з книгозбірні сталінського заводу робітники сталінського заводу взяли протягом березня 1928 року 186 книг, а за березень 1929 року 6096 книг» («Забой», 1929, № 3, с. 2). Тут не зайве нагадати, що, як і всі науки, статистика підкорялася волі партії.

У перших числах «українського» «Забою» переважають ще матеріали російською мовою; українською – хіба що поезія, публіцистика та критика. Але поступово ситуація змінюється і починають переважати матеріали українською мовою. Журнал дістає назву «Літературний Донбас», починає орієнтуватися на загальноукраїнське літературне життя.

У 1932 році та першій половині 1933 року цей український крен особливо помітний. Навіть повісті та романи авторів, які досі писали російською мовою, тепер публікуються українською. Ймовірно, це були літературні переклади, бо важко уявити, щоб такий, скажімо, виразно російський письменник, як Борис Горбатов, зміг раптом написати свій роман «Ровесники» рафінованою українською, сказати б, «націоналістичною» мовою.

Мабуть, не всім це було до вподоби, але воля рідної партії – святий закон. Хоча спрямування цієї волі часто змінювалося. Та про це далі.

Тим часом українське культурне життя на Донеччині виявляється в різних формах. Донецька тематика, донецький регіон приваблюють не лише письменників, а й відомих митців своєю нерутинністю, соціальним динамізмом, своїм, можна сказати, революційним міфом, що яскраво вписувався в офіційну ідеологію пролетаріату як класа-гегемона.

За постановою президії Донецького губвиконкому від 1 серпня 1923 року в Бахмуті на майдані Свободи розпочато будівництво пам'ятника товаришу Артему. Його здійснювано за проектом молодого, але вже визнаного скульптора І.П.Кавалерідзе, що переміг на всеросійському конкурсі в Харкові в квітні того ж року. На пам'ятник працював увесь Донбас, на нього пішло 130 тисяч пудів залізобетону і споруджено його в рекордний строк – за півтора місяця. Став він шедевром конструктивістського мистецтва і переконливим символом революційного оптимізму.

1923 року на пропозицію Наркомату освіти на Донечину виїздить Новий драматичний театр імені І.Франка, створений на рубежі 1919-1920 років у Вінниці при злитті частини Львівського нового театру та акторської трупи Молодого театру – під керівництвом Гната Юри. Цікаві подробиці про ці гастролі знаходимо в спогадах акторки Євгенії Ожеговської.

«Якось скликаються загальні збори. Всі зібрались, як тоді бувало, стовідсотково. Гнат Петрович оголошує, що НКО пропонує нашому театру влітку їхати на Донбас, куди ще не їздив жоден театр. Так яка буде думка? Почалось обговорення. Не дивлячись на те, що хтось почав переповідати чутки, ніби на Донбасі голод і шахти позаливало водою, ніхто на це не звернув уваги. Всі одноголосно, з великим ентузіазмом вирішили їхати на Донбас, горді того, що є піонерами прекрасної справи і їдуть в густий робітничий центр. Ухвалили взяти з собою по 10 фунтів сала і по півпуда борошна на випадок голоду». Вночі завантажились у Білій Церкві, а в Бахмут приїхали справжніми шахтарями, як жартували, бо виявилось, що їхали у вагоні з-під вугілля. Хазяїн готелю відмовлявся прийняти їх, аж поки не передсвідчився, що це зовсім не ті актори-п'янички з мандрівних труп, до яких він звик. «Недовірливо поставилася до нас

спочатку і публіка, – згадує Ожеговська. – На першій виставі зал був напівпорожній, але з другого вечора кожного разу були биткові аншлаги. Перед від'їздом нас вітали, дякували і взяли з нас слово, що в кінці сезону знову приїдемо». Так само було і в Юзівці, «в напіврозваленому театрі», і в Слов'янську, і в Луганську. «Доводилося ходити на вистави пішки верст по десять-п'ятнадцять, ночувати на голій підлозі відкритої сцени, під вітром і дощем, траплялося іноді поголодувати, але ми настільки горіли до праці, до мистецтва, що для нас нічого не було важкого, незручного (...) Всіх охоплювало єдине бажання – дати найкращу продукцію, не рахуючи ні часу, ні витрати сил» (Євгенія Ожеговська. Спогади старої франківки: як ми жили в 1922-1923 роках. Публікація Валерія Гайдебури. – «Культура і життя», 23 березня 2005 р.).

Частим гостем на Донеччині був Театр ім. М.Заньковецької (заснований 1922 р. Б.Романицьким, спершу пересувний, а від 1931р. – стаціонарний у Запоріжжі). Тут він відзначив своє 5-ліття, з великим успіхом виступаючи на рудниках, шахтах, заводах, у робітничих клубах.

Набирає професіоналізму Сталінський держдрамтеатр. Режисер В.Довбищенко ставить тут 1933 року спектакль за п'єсою висхідної зірки тодішньої української драматургії Олександра Корнійчука «Загибель ескадри». В ролі Оксани виступала знаменита Любов Гаккебуш.

На Донеччині створюються численні клубні гуртки та секції образотворчого мистецтва, Палади праці та Палади культури оздоблюють стінними розписами, часто у виконанні самодіяльних художників з робітників. Влаштовуються виставки творів художників-самоуків з робітництва або такі, як скажімо, Всеукраїнська художня виставка союзу гірників (1928 р.), Всеукраїнська вис-

тавка Н.К.О. в Донбасі, на якій, зокрема, було представлене майстерне полотно М.Рокицького «Біля домни» – один із визначних творів виробничого жанру. Київський художній інститут зголошується «послати на місця (в Сталіне, Артемівське, Луганське й т. інш.)» свої «кваліфіковані молоді сили» («Забой», 1930, № 5, с. 35). Дзига Вертов ставить свій знаменитий документальний фільм «Симфонія Донбасу».

Розпочинають діяльність нові наукові й культурні заклади: філія Книгової палати в Артемівському, Будинок науки й техніки в Луганському («Забой», 1930, № 5, с. 35) та ін. Інститут єврейської культури при ВУАН організовує експедиції в донецькі «промрайони».

Культурно-освітня, культурно-масова робота проводиться на Донеччині у великих масштабах. Але це – тільки один бік історичної дійсності, до того ж і сам собою суперечливий. Адже ця робота, по-перше, була підпорядкована «класовій боротьбі», вихованню нетерпимості до всього, що партія оголошувала ворожим або що їй здавалося малокерованим, отже, ненадійним. (Не кажучи вже про розпалювання масової антирелігійної істерії. Ось, скажімо, фото в ч. 3 «Забоя» за 1929 р.: «Велике вогнище в Горлівці. Робітники палять кілька тисяч ікон».) Малограмотну молодь нацьковують на професійних майстрів. Ось один із типових, майже анекдотичних, однак і трагічних епізодів. На Донеччину приїхав видатний художник Федір Кричевський. Ця подія коментується так: «Старий «визначний» майстер з ім'ям Ф.Кричевський кинувся теж на Донбас заробляти собі ім'я серед робітництва, конкуруючи з молодняком». Але він уже, мовляв, почуває свою безсилість перед молоддю. Секрет недоброзичливої іронії коментаря в тому, що Кричевського прийняли за «бойчукіста», а саме чинено погром бойчукізму, і «робітничо-селянська молодь» мала боротися «з націонал-шовіністичними

прагненнями в мистецтві». Ф.Кричевський шле до Києва розпачливу телеграму: «Рятуйте моє ім'я», – і це також стає предметом поглумки коментатора («Літературний Донбас», 1933, № 13-14, с. 43). По-друге, орієнтація на масовізм на практиці означала не так підтягування маси до високого мистецтва, як опускання мистецтва до нерозвинених смаків, а головне – до ролі маніпулятора свідомістю мас у потрібному партії напрямку. Мистецтву ставляться злякисні утилітарні та вбивчо оперативні завдання. Літературна хроніка рясніє бойовими повідомленнями на зразок: «Тов. Топчій достав запрошення від робітників (заводу ім. Рикова – Авт.) написати будь-який твір з життя їхнього заводу» («Забой», 1930, № 7, с. 48). Письменники записуються в ударні бригади для написання творів про шахти й заводи, беруть на себе соціалістичні зобов'язання й звітують про їх виконання перед робітничими колективами. Літературна атмосфера заряджена закликом: «Створимо магнетобуди літератури!» (малося на увазі ударне будівництво Магнітогорського комбінату).

За всім цим стояла складна і напружена політична ситуація в СРСР; у Донбасі вона мала свою специфічну гостроту – під оглядом і соціально-економічним, і національним, і внутрішньопартійним.

Робітничий Донбас завжди завдавав немало клопоту більшовицькій партії та її каральним органам. Значних розмірів досягли у 1924 р. заворушення серед шахтарів і страйковий рух, унаслідок чого на 20% скоротився річний видобуток вугілля. Вбачаючи за цим дію організованих шкідницьких елементів, партія орієнтує чекістів на ліквідацію вогнищ змови. Розкрито «Харківський центр», що складався з інженерно-технічних працівників державного об'єднання «Донвугілля». У 1928 р. гучна «Шахтинська справа» дала поштовх усесоюзній бо-

ротьбі з економічною контрреволюцією. Громлять «шкідників» по всьому Донбасу, викрито ворогів на Макиївському металургійному заводі імені Томського та Сталінському комбінаті імені Сталіна. Якщо вірити ДПУ, то Донеччина була справжнім осиним гніздом троцькістів. А з кінця 20-х років роботи ще додалося: «куркульський саботаж» колективізації, потім голодні бунти 1933 року і, звичайно ж, націоналізм, як і в усій Україні (13 лютого 1933 р. В.А.Балицький, тоді заступник голови ОДПУ СРСР, повідомляв: «Аналіз ліквідованих справ говорить про те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки»). На відміну від деяких сучасних тверджень про те, що «Донбасс порожняк не гонит» і що українством тут ніколи не пахло, чекісти дотримувались іншої думки. Вони ліквідували донецький осередок «Української військової організації», провели арешти у справі «козаків», перешкодили створенню «Соборної України» та припинили інші форми української націоналістичної діяльності. Але й цього здавалося мало, і начальник секретно-політичного відділу НКВС УСРР наказував «переключитися на українську роботу».

Водночас наполегливо вказувалося на необхідність посилити роботу серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, у числі яких було й чимало комуністів, які емігрували з гітлерівської Німеччини. Терор проти поляків і німців мотивували інтригами Польщі та Німеччини, які мріяли приєднати – кожна до себе – Радянську Україну і відповідно готували, разом з українськими націоналістами, повстання. Необхідність викрити польську інтригу була такою великою, що коли не вистачало до виконання плану арештів достеменних

поляків, арештовували українців і змушували їх визнавати себе поляками.¹

Останніми роками опубліковано чимало архівних документів на ці теми. Є і фундаментальна праця японського дослідника Гіроакі Куромія «Свобода і терор у Донбасі», який, зокрема, стосовно цього періоду пише: «...Є докази, що Донбас був серед регіонів країни, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору»².

Жертвами цього терору стали й українізація та ті, хто її здійснював або просто зазнав її впливу.

Більшовицька партія, яка в національній політиці певний час балансувала між двома, мовляв, небезпеками – великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму – нарешті вирішила, що в неї є лише одна, і то смертельна, небезпека: національне відродження України. Успішно завершивши боротьбу з українським селянством за допомогою голодомору 1933 року, вона зосередилась на винищенні молодого української інтелігенції. На Донеччині ця боротьба з українською інтелігенцією мала ту особливість, що тут частіше, ніж у решті України, звинувачення в буржуазному націоналізмі поєднувалися із звинуваченнями в троцькізмі.

Насамперед це відбулося на долі письменницької організації та її журналу. Дев'яте, вереснєве, число «Літературного Донбасу» за 1933 рік було останнім. У кінці року виходить «зтросене» число журналу (10-12) уже під російською назвою: «Литературный Донбасс». У редакційній статті повідомлялося вже відоме: що листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визнав головною

¹ Вадим Золотарьов. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941. Х., 2003. Сс. 77, 78, 93, 99, 115.

² Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. К., 2002, с. 19.

небезпекою в Україні «местный украинский национализм, смыкающийся с империалистическими интервентами»; що націоналістичну контрреволюцію розгромлено, а шпигунів і диверсантів викрито; що «ставка буржуазно-националистической контрреволюции на культуру была бита»; що, зокрема, «были разоблачены двурушники, троцкисты, затесавшиеся в ряды советских писателей Донбасса». Серед них – і редактор «Забоя», а потім «Літературного Донбасу» «троцькіст» Григорій Багнюк, Сава Божко, Лев Скрипник та інші українські автори, прізвища яких зникли зі сторінок журналу: відбувся фактично розгром українських літературних сил на Донеччині. Заарештований 1933 року, Г.Баглюк 1938 р. був розстріляний у Воркуті разом з 1200 ін. в'язнями.

Нова безіменна редакція, яка тепер знаходилася не в Артемівському, а в Сталіному, повідомляла також, що «с 1-го января 1934 года журнал начинает выходить при ближайшем участии лучших советских писателей Москвы, Ленинграда, Харькова и Киева».

Журнал також інформує, що «с 20 по 23 ноября в Сталино проходил первый съезд советских писателей и кружковцев Донбасса», і друкує матеріали цього з'їзду, який викликав на змагання письменників Уралу. Головну доповідь на з'їзді письменників і гуртківців Донбасу зробив гість із Москви, один із керівників РАППу А.Селівановський. В ній говорилося про все, крім, зрозуміло, питань української культури.

З українізацією і в Донеччині, і в усій Україні було покінчено раз і назавжди, хоч самий цей термін ще деякий час зустрічався в партійному лексиконі. Тут не нагода сперечатися з тими, хто сьогодні поверхово судить про українізацію та упереджено її засуджує, не відрізняючи того, що було потребою національного життя, від того, що було партійною політикою. Але хочу навести один

момент зі спогадів відомого державного діяча, корінного і довголітнього донеччанина, юність якого припала якраз на оті роки українізації, – Олександра Павловича Ляшка. Коли в 1972 році усували від влади П.Ю.Шелеста, йому на засіданні політбюро ЦК КПРС закидали, зокрема, й те, що в книзі «Україна наша Радянська» він у неосудливому плані згадував про українізацію. Про це розповідав О.П.Ляшку М.В.Підгорний. Ляшко ніби-то відповів Підгорному: «Николай Викторович, я и сам проходил когда-то украинизацию в школе. Благодаря чему, наверное, и родной язык выучил, и приобщился к чтению классиков украинской литературы» (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга третья. Часть первая. На ступенях власти. – К., 2001, с. 383). Може, й наївно, але багатьом варто б задуматися над такими розумними словами.

Але вернімося до 30-х років. Атмосферу їх чудово відтворює вірш Ярослава Смелякова «Июнь 1933 года», надрукований в «Літературному Донбасі» у вересні того ж року. В Україні лютував голод. Але московський поет – у тім, як і його українські побратими, – співає про інше страхіття:

*... От Юга до Урала
Подымают голову враги.
Враг идет зеленый и небритый
На меня и на моих друзей.
Бей его штыком и динамитом,
Словом золотым.
И недобитых
Словом перекошенным добей.*

Я навів цитату із Смелякова, талановитого культового комсомольського поета, задля цього дивовижно виразного останнього рядка. Так, недобитих (ще нерозстріляних ГПУ) добивали «словом перекошенным». «Перекошенным» сліпою ненавистю й самороз'ятрюваною

злобою до видимого (ще не названого, але назвати могли кого завгодно і коли завгодно) ворога.

Сталінська теза про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва, шпигуноманія та оргія викриттів ворогів народу виявилися «вдячними» для тих літераторів, які свою мистецьку неспроможність сподівалися компенсувати «виграшною» політико-кримінальною фабулою. Оповідання, повісті й романи рясніють прихованими ворогами, троцькістами, націоналістами, мстивими куркулями та іншою нечистю, яка організовує диверсії, аварії, підпали, вбивства активістів і т.д. Власне, цей ентузіазм класової пильності панував у всій радянській літературі, принаймні, у її видимій частині. Але для творів про Донбас особливо характерним був образ куркуля, який втік із свого села і переховується на шахті чи заводі, маскуючись під пролетаря, щоб потай гальмувати переможну трудову ходу колективу («Захар Вовгура» В.Гжицького, «Тинда» Д.Гордієнка; цьому агіт-стереотипові віддав данину і М.Хвильовий в оповіданні «Останній день»). Але надії його даремні – куркуля скрізь знайдуть. В оповіданні М.Ковшика «Блиски на перевалах» шахтар-ударник Гнат Бухта глибоко під землею розпізнає колишнього куркуля і білогвардійця Кукіля, не залишаючи йому жодного шансу:

«Ні, браток. У шахті схованки нема. Ми в шахтах радянську владу боронили. Кров'ю стікали на фронтах. Життя віддавали. А ти щурем проліз! Тут нори шукаєш? Знайдемо! В норі, у темряві, навпомацки, по голосу, по очах упізнаємо!...» («Литературный Донбасс», 1934, № 11-12, с. 55). Пафос «невідворотності» класової кари заливає друковану продукцію тих часів.

Цікаво, що коли в журналі «Читач-рецензент» (1930, № 11) був надрукований лист одеських робітників із закидами письменникові Дм.Гордієнку, який, мовляв, надто концентрує свою увагу на ворожих постатях за-

мість показати героя-робітника й трудовий колектив (видно, шпигуноманія набридла читачам), – Дм.Гордієнко виправдовувався у дуже характерний спосіб: мовляв, треба «показати силу й хижість класового ворога, його ненависть до робітничої кляси», – «щоб викликати в робітництва таку ж ненависть до того ж класового ворога, організувати робітників на боротьбу з контрреволюціонерами-шкідниками» («Лист-відповідь Дмитра Гордієнка робітникам Одеси». – «Читач-рецензент», 1931, № 1). Не знати, чи справді письменник вважав своїм літературним обов'язком слідчі дії та виховання чекістських чеснот, – чи, відчуючи художню неспроможність творчого задуму, хотів урятуватися за допомогою політичних міфів. Але, в усякому разі, ціну їх він міг оцінити, коли настала і його черга опинитися перед непідкупним оком ГПУ.

Та хоч якою нестерпною була літературна атмосфера тих літ, письменницьке сумління штовхало декого до пошуку способів сказати бодай дрібочку правди, розраховуючи на здогадливість когось із читачів.

Скажімо, в літературі й пресі не можна було згадувати про голодомор. Голоду в Україні не було. Були труднощі з хлібозаготівлями, викликані куркульським саботажем. Куркульня готує бунти, стріляє в активістів, ховає і гноїть зерно. Однак важко сховати щось від класово-гострого зору комсомольців зі щупами – геніальним винаходом борців за хлібоздачу. В романі М.Ковшика «З берегів» («Літературний Донбас», 1933, №№ 7-8, 9; «Літературный Донбасс», 1933, № 10-12) маємо справжню поетизацію шукання закопаного зерна зі щупами. Натхнення додає комсомольцям бадьора пісня:

*Ой щуп – щупачок,
Щупнем Мину у бочок,
А Миниху в пузанець,
Нехай везе ячмінець.*

Але голод був у капіталістичних країнах. І от В.Краматорський (напевне, псевдо) друкує в «Літературному Донбасі» (1933, № 1) красномовного вірша «Похід голодних»:

*Їм роти скривавив голод –
Є доброб в панів,
Та вони голодні, голі, –
З них ніхто не їв.*

Голод бував і в дореволюційній Україні. Отож у розпал «труднощів із хлібозаготівлями», у березні 1933-го, в тому ж таки «Літературному Донбасі» з'являється вірш Миколи Решітника «Весна»:

*Тільки глянь-но сюди – тут сади.
Квітнуть в саду пишно вишні.
Не життя, а, як кажуть, – «рай».
Та чомусь не радіють селяни,
Бо діти: – Тату, їсти дай.*

Зрозуміло, це було до революції. А тепер: артіль «Червона Зірка» вивершила хлібоздачу, куркулеві ж – «Соловки, Соловки, дальня дорога...»

Навряд чи це був просто цинізм – важко уявити таку міру цинізму; швидше, у такий моторошний спосіб доводилося «озвучувати» заборонену тему. Мабуть, були все-таки читачі, до яких можна було адресувати таким чином.

А ось у який спосіб інформує про голод Іван Ле в оповіданні «Її кар'єра». Зразкова партійка Христя Стодольна викриває голову колгоспу Гуглю – шкідника, який зв'язаний з контрреволюційною організацією, що призвела до катастрофи в цілому районі.

«В районі є міцна контрреволюційна організація, що діє нечуваними засобами. Адже тільки в цьому районі і саме в цих чотирьох селах така жахлива нестача хліба, голодування майже поголовне, а в ямах час від часу

викопують сотні пудів зігнилого в землі хліба. До посівної готуються тільки непомірною кількістю архіреволюційних ухвал, а машин у колгоспах не ремонтують, конідохнуть, люди вмирають з голоду...» («Літературний Донбас», 1933, № 9, с. 19-20).

Попри блюзнірське ідеологічне криводушіє, такі пацажі все-таки засвідчують факт голоду.

Ті прозаїки, що писали про робітництво, по-своєму намагалися хоч трохи наблизитися до реальності, вмонтовуючи в наперед задані схеми класової боротьби та долання ворожих підступів то картини розвалу виробництва, то проникливі міркування негативних персонажів (звісно, засуджуючи їх), то відхилення в «побутовізм» або еротику.

Але час порівняної терпимості до таких маленьких диверсій швидко минув, і авторів знаходив суворий суд партійної критики, – при чому дуже часто самі судді невдовзі опинялися під судом нової хвилі правосуддя. Ось лише кілька прикладів. 1929 рік. У ч. 3 – стаття Ю.Макаренка «На ворожих рейках»: про оповідання М.Соболенка «Темпи», де старий більшовик Пронь Попруга, мовляв, висловлює зневіру в революції. У ч. 9 – стаття Ол.Фарбера «Поема про Донбас»: про поему Я.Гримайла «Вугільні барикади»; поетові закидається неправильне зображення ставлення старих робітників до мобілізованих на Донбас комсомольців. У ч. 11-12 – стаття К.Маслівця «Співець куркульських обріїв» – про Д.Антоненка-Давидовича.

Особливо врожайним на ідеологічні проробки був 1932 рік. У збірці оповідань Андрія Клоччі «Героїка» неправильний показ Червоної армії, некритичне зображення Василя Блакитного та Гната Михайличенка, зокрема їхніх поглядів у національному питанні (Ю.Западинський. Спотворена героїка. – «Забой», 1932, № 3-4, с. 38-40).

У цьому ж і в наступному числі під обстріл узято Юхима Зорю, який у романі «Депо», зображаючи робітниче життя загалом у дусі офіційних уявлень, водночас не оминає непривабливих сторін побуту, казенщини в партійно-комсомольській роботі, деградації частини активістів, дає відчутти колізію між недавньою революційною романтикою і нудьгою, сірістю пореволюційної буденщини. Присуд однозначний: «Цей роман від початку до кінця просякнуто троцькістською ідеєю термідоріанського переродження партії і радвлади» (А.Чулков. Про троцькістську концепцію одного роману. – «Забой», 1932, с. 25).

Звинувачення саме в троцькізмі не випадкове: щойно з'явився лист тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» – «О некоторых вопросах истории большевизма», – спрямований проти лібералізму у ставленні до троцькізму. І скрізь кинулися вишуквати своїх троцькістів.

Наступного року обрії донецької партійної критики розширюються. В ч. 4 під криптонімом Г.Б. друкується стаття «Донецька радянська література на новому етапі», в якій, одначе, взято під приціл і інші (зрештою, вже пристріляні) явища української культури:

«Виступ Тодося Осьмачки, єдиний формою, далеко не єдиний своїм куркульсько-шовіністичним змістом. Досить зазначити на одеську «Творчу групу письменників-мариністів» з петлюрівською орієнтацією, «Орден зеленого світлячка» та «Ховрашок» Валер'яна Поліщука, на «Чорногор'я» Івана Сенченка, що приховує під машкарою ніби придуркуватої наївності куркульсько-шовіністську ідеологію...» («Літературний Донбас», 1933, с. 96).

Політичні сигнали змінювалися так швидко, що, скажімо, роман Фелікса Ковалевського «Гута», публікований у 1932-1933 рр. як зразок твору на робітничу тематику, оголошують ворожим за перебільшення труд-

нощів і критику партії вустами «якобы отрицательных героев» (В.Горин, А.Фарбер. Литературная трибуна троцкизма. – «Литературный Донбасс», 1934, № 9-10). В число тих, хто «помогал троцкистским клеветникам», потрапляє і критик Ю.Западинський, сам автор викривальних статей, про які згадувалося вище.

Кожен струс на верхніх поверхах політичного і літературного життя гостро відлунював і на Донеччині. Авантюра з убивством Кірова стала приводом для розстрілу групи українських письменників у Києві, і викриття ворогів на Донеччині дістає новий імпульс. Добивають «недобитих», шукають нових.

«В донецкой литературе, достигшей в последнее время ряда серьезных общественно-политических успехов, на протяжении долгого времени «работали» такие «писатели», как Баглюк, Соболенко, давно уже разоблаченные, как ярые троцкисты, враги рабочего класса. Не лишне вспомнить и имя Ковалевского, автора клеветнического троцкистского контрреволюционного романа «Гута» [...] Редакция журнала «Литературный Донбасс» допустила грубейшую и тягчайшую ошибку, проявила потерю большевистской бдительности, предоставляя свои страницы Костю Герасименко, агенту классовых врагов, проникшему в советскую литературу лишь благодаря отсутствию должного внимания, должной бдительности» (А.Фарбер. Враждебный поэт. О стихах К.Герасименко. – «Литературный Донбасс», 1935, № 1, с. 87, с. 96).

Можна лише дивуватися, що після такого присуду Кость Герасименко вцілів і, переїхавши до Харкова, утвердився в українській літературі як талановитий поет. Його загибель на фронті була однією з великих утрат нашого письменства.

А от інший талановитий поет Микола Дубовик після наскоків критики «помандрував» на схід...

1937-й рік приніс нову хвилю керованої «класової» люті. Поети невиразного поетичного, але гучного політичного голосу славлять справедливий вирок справедливого радянського суду зінов'євсько-бухаринській банді і вимагають нових кар:

*Осліплі під промінням нашим,
Від власного скажені зла.
Земля і тіл не прийме ваших,
Як ваших діл не прийняла.
(Григорій Трилеський. Зрадникам. –
«Литературный Донбасс»; 1937, № 1-2).*

*Недоноски! Повзучі, злі,
З колиски прокляті до гроба.
Чужа і на чужій землі
Родила їх, щенят, утроба!*

*Все, що зробив і що здобув.
Живе й твориме – всю країну
Хотіли за одну добу
Перетворити на руїну.*

*Благословляю гнів і меч,
Що голови знесе зміїні!
(Микола Рудь. Вбивці. – «Литературный
Донбасс», 1937, № 1-2).*

Як зразок для літератури газети і журнали друкують спішно зварганені шедеври «фольклору»:

*Горы-вершины
Мы вас перейдем,
Буржуев стало мало –
Последних перебьем.
(«Литературный Донбасс», 1938, № 2, с. 9-10).*

30-і роки принесли великі втрати українській культурі, в тому числі й на Донеччині. Звичайно, життя тривало, працювали культурні установи, відкривалися нові навчальні заклади, виходили книжки. Тяжкі рани «лікували» урочистими звітами про небувале піднесення української культури. Ще з більшою помпою, ніж раніше, проводилися зустрічі з уцілілими письменниками.

«31 августа (1935 р. – Авт.) в Сталино приехала бригада украинских писателей в составе: председателя Правления союза писателей Украины тов. Сенченко (А.Сенченко, більше партчиновник, ніж письменник; не плутати з шельмованим письменником Іваном Сенченком. – Авт.), прозаика тов. Панча и драматурга тов. Корнейчука. Приехавшие были встречены на вокзале представителями партийных, общественных и писательских организаций Сталино.

Первого августа прибывшие писатели посетили Макеевский завод имени Кирова. Вечером знатные люди завода организовали встречу гостям. Побывав у кировцев, гости вернулись обратно в Сталино, где приняли участие в работе пленума Городского совета.

Второго числа бригада киевских писателей встретилась с писательским активом г. Сталино [...] Вечером второго числа в клубе им. Балицкого актив Сталинской парторганизации встретился с бригадою выдающихся украинских писателей для обсуждения итогов Всемирного конгресса защиты культуры [...] Бурными аплодисментами было встречено появление на трибуне драматурга Александра Корнейчука. Остроумная речь писателя о его заграничных впечатлениях, прослушанная с огромным вниманием, неоднократно прерывалась аплодисментами.

Второго августа на вокзале гостей провожали представители сталинских организаций. Бригада писателей выехала в Луганск и Мариуполь для проведения встреч

с пролетарской общественностью Донбасса» («Литературный Донбасс», 1935, № 8-9).

От такою була невсипуща партійна і всенародна увага до літератури й товаришів письменників. Не те, що нині. Але чомусь не з'являлося яскравих творів про робітничий Донбас – попри безперервні заклики, вимоги, постанови обкомів партії та комсомолу, виклики на соцзмагання, тощо.

«Треба викликати на змагання таких російських письменників, як Безименський, Жаров, Караваєва та інші. Скласти договори на соцзмагання, взяти конкретні зобов'язання, розпочати змагання, й твори про комсомол Донбасу будуть» (Леонід Первомайський. Про виховання нових почуттів і наше літературне сьогодення. – «Літературний Донбас», 1933, № 7-8, с. 166).

Були і конкретні соцзобов'язання. «Письменник Г.Баглюк зобов'язався написати низку новел «Друзі мого дитинства» і закінчити їх до 15-річчя комсомолу; донецький поет Ю.Черкаський зобов'язався написати цикл віршів «Ячейка»; К.Герасименко – книгу віршів «Молодість»; письменник Клочья зобов'язався написати п'єсу для Донецького ТРОМу; Смеляков зобов'язався приїхати до Донбасу й написати цикл віршів» і т.д. (там само, с. 177).

На творчій нараді комсомольських письменників Донбасу висловлюються претензії до старших майстрів: «...Перебудова Донбасу є чи не найвідповідальніший акт у всьому соціалістичному будівництві нашої країни на даному етапі. Чому ж великі майстри художнього слова, зростаючи в процесі нашого будівництва, проходять мовчки повз цю тему? (там само, с. 162).

Нарада звертається з відкритим листом до письменників усього Союзу, запрошуючи «кращих майстрів художнього слова приїхати на певний час до Донбасу» (там само, с. 160). Цей заклик підтримала інтернаціональна бригада МОРП: «Ми, персонально познайомившись

із життям Донбасу, в своїй творчості про нього будемо всіма силами намагатися показати ударників комсомольців у всьому житті Донбасу» (підписи: Леон Муссінак, Франція; Емі Сяо, Китай; Олександр Барта, Угорщина; Лінард Лайценс, Латвія, – там само, с. 178).

Чому ж доводилося вдаватися до таких екстраординарних, по суті «силових» і малопродуктивних заходів? Річ не в тому, що робітнича тематика невдячна або протипоказана мистецтву. І дарма сьогодні це поняття вживають хіба що з іронією, як релікт тоталітарної доби. Насправді на той час у світовому мистецтві вже була велика традиція звертання до життя робітництва, і навіть виробничий процес не раз ставав об'єктом зображення та поетизації. Але радянським письменникам важко було змагатися з європейцями, бо їм ставлено фальшиві завдання: життєвий матеріал підпорядковувати поточним утилітарним гаслам партії. («Є правда наша і не наша», – вказував П.Постишев у промові на Пленумі правління СРПУ, закликаючи творити «не скороспілки, а великі художні полотна» – див. «Литературный Донбасс», 1935, № 6, с. 5). Навіть якщо прямо цього не вимагалось або й декларувалася творча свобода митця, на практиці оцінку плодів його праці здійснювали саме з цих позицій. І не було кінця ні грізним звинуваченням, ні дріб'язковим причіпкам з приводу справжніх або уявлених відхилень від зигзагів «генеральної лінії» партії. Особливо беззахисними були менш відомі місцеві автори. Тут уже залишалось мало місця для того, щоб розкривати в робітничому житті глибини людських пристрастей і світ суверенної людської особистості або не допускати фальшу в естетизації праці. Не більше творчої свободи мав письменник і при звертанні до інших тем, іншого матеріалу.

Отож у підсумку з донецької літературної продукції 20-30-х років мало що залишилося помітними яви-

щами в історії української чи російської літератур. Після Володимира Сосюри Донеччина дала ще одного справді талановитого поета – Костя Герасименка. На Донеччині сформувався Михайло Дубовик. Ввійшли в літературне життя Олександр Левада, Микола Упеник, Микола Рудь. Решта імен так і залишилася на сторінках «Забою» та «Літературного Донбасу». З прозових творів усе-таки заслуговують уваги пізніше викреслені з літератури «Горизонти» Г.Баглюка, «Депо» Юхима Зорі та «Гута» Фелікса Ковалевського як спроби бодай почасти дотримуватися реальності. Цікаво починають у ці роки Павло Байдебура та Андрій Клочья – останній більше виявив себе в літературній і театральній критиці. Але з погляду пізнавального чимало можна почерпнути і з поезії та прози малохудожньої, аматорської, навіть графоманської – вона дає відчутти панівні настрої, а інколи й деякі реалії доби, особливо якщо враховувати «коефіцієнт викривлення», вгадувати, що криється за спотвореннями. Так, зрештою, доводиться читати всю літературу 30-х років, принаймні публіковану.

Якщо говорити про «Забой», «Літературний Донбас» і «Литературный Донбасс», то на їхніх сторінках друкувалися твори не тільки донеччан (можливо, їх бракувало), а й інших українських та російських авторів. Нерідко саме вони надавали ваги журналові. В усякому разі, цим журнал здійснював важливу функцію ознайомлення своїх читачів з творчістю визнаних майстрів та створення ширшого літературного контексту для своїх донбасівських публікацій. Так з'являлися на його сторінках «Роман Міжгір'я» Івана Ле, окремі поезії В.Сосюри, Л.Первомайського. Звичайно, добір запрошуваних авторів суворо регламентований: тільки «надійні»! Журнал дбайливо оберігав своїх читачів від «ідейно невитриманої» літератури.

Те ж саме можна сказати і про публікації російською мовою. З прози найпомітніша публікація – повість М.Ляшка «Доменная печь». Журнал охоче друкує поезії А.Безименського, Я.Смеякова, М.Матусовського – спрямування також зрозуміле. З-поміж власне донецьких прозаїків вирізнявся Борис Горбатов, який швидко вийшов на всесоюзну літературну арену. Більш як півстоліття був пов'язаний із Донеччиною своєю літературною працею Ілля Гонімов; його оповідання та повісті з шахтарського життя і сьогодні зберігають певний пізнавальний інтерес. У 30-і роки почався письменницький шлях Петра Северова, в широкому тематичному діапазоні творчості якого Донбас посідає чільне місце.

Серед молодих російських поетів вирізнявся Юрій Черкаський; 1943 р. він загинув на фронті.

На жаль, немає змоги тут докладніше говорити про єдиного справді шахтарського поета – шахтарського і в розумінні особистої долі та способу життя, і в розумінні головної поетичної пристрасті: про Павла Беспощадного. Його спадщина нерівноцінна, багато речей скороспілих і скороминущих, багато продиктованого політичною кон'юнктурою та самозахистом від нападок вульгаризаторської критики, але ті кілька поетичних шедеврів, які в нього є («Коногон заболел», «Ночью», «Старый шахтер» та ін.), на мою думку, мали б забезпечити йому і місце в історії літератури, і вдячну пам'ять земляків. Мали б...

В одному з віршів Павел Беспощадний писав:

Путь Донбасса извилист, неровен

Для горняцких простых увертюр.

Но придет все же черный Бетховен

Из подземных гранитных конур.

«Черный Бетховен» так і не прийшов, великий борг не сплачено і вже ніколи не буде сплачено, але сам Павел Беспощадний був талановитим творцем отих

«горняцких простых увертюр». На жаль, і він не зміг сповна розкритися через умови, в які був поставлений, через вимоги, які йому ставлено, через власну залежність від ідеологічних орієнтацій, які нав'язувалися суспільству.

П.Беспощадний прагнув подати, часом полемічно, не плакатний, а реальний образ Донбасу:

Не скажу я лживо: «дни так сладки!»

И по строчкам правды не сомну.

Раз забойщик в пьяненьком порядке

Вдрызг избил тяжелую жену.

И не золотом сверкают шахты толщи –

Далеко до пламенной зари...

Загуляла по Донбассу поножовщина,

Хулиганство в рудниках царит.

Ой вы будни, горестные будни,

Ой вы шахты, угольные ямы!

Рудник, рудник, дорогой мой рудник,

Раздирает сердце жизни драма.

Я не даром стал твоим поэтом,

Твои раны тяжки мне и жгучи,

Я иду к тебе с словами света,

Ты ж меня коверкаешь и мучишь...

Такі вистраждані слова Павла Беспощадного гостро контрастували з риторикою поетичної комсомолії, і дивно, як його не звинуватили у зневірі, тобто троцькізмі. Мабуть, урятував шахтарський стаж. І претензії до нього звучали швидше комічно. Так, з приводу знаменитого вірша «Коногон заболел», де так щемливо змальовано прощання смертельно хворого шахтаря з вірним другом усього життя конем Стрепетом, а власне і прощання Стрепета зі своїм хазяїном, – рецензент

пише: «Беспощадному все-таки жалко коня, подземного товарища Стрепета. Но ведь Стрепет в глазах читателя не просто симпатичный конь. В таком контексте он не может оставаться просто конем, он уже перерастает в нечто большее и уже выражает собою прошлое шахты». Отже, виходить, поет романтизує минуле, а може, й жалкує за ним? В іншому вірші Беспощадний полемічно запитує: «Видали вы когда-нибудь Шахтера, шедшего с работы?» – і малює картину не для реклами. Рецензент, хоч і доброзичливий, не утримується від докору: «...Перед читателем встает образ, о котором никак не скажешь, что это образ рабочего Донбасса, уже вступающего в социалистическую пятилетку». І порада: «Подобный образ можно перенести в другие условия, в иную (не нашу) действительность, чтобы он звучал художественно-правдиво и убедительно» (В.Соболев. О поэзии Павла Беспощадного. – «Литературный Донбасс», 1934, № 6, с. 106, 108).

Це й не дивно – критика підносила інші зразки, як-от у статті Ю.Западинського «За велике більшовицьке мистецтво» («Забой», 1932, № 1): «Бригада» – вірш Калгинова – це зразок пролетарської лірики, сповненої радощів молодого творця соціалістичних форм праці:

*Я сегодня счастлив и рад,
В груди – погода солнечного дня.
Потому что наша лучшая бригада
Разогналась, цифрами звеня».*

*

* *

У повоєнні роки Донбас, нарощуючи свій економічний потенціал, стає і потужним науковим центром. Однак не може похвалитися аналогічним зростанням культурної інфраструктури. Так, кількість театрів навіть зменшилася порівняно з довоєнним періодом: у Ворошиловградській області їх було 6 у 1940 р. і тільки 2 у

1966. Зате розширювалася мережа культурно-освітніх закладів, художніх та музичних училищ; заохочувано художню самодіяльність: у середині 70-х років у Донецькій області було понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, у Луганській – 5,5 тисячі. Причому самодіяльна художня творчість меншою мірою, ніж професійна, втрачала своє національне обличчя.

Загалом же зусилля влади були зосереджені на виробництві: за Донбасом і далі зберігалася роль «Всесоюзної кочегарки» та «Всесоюзної кузні».

У цікавих, дуже змістовних спогадах відомого державного діяча Радянської України, колишнього першого секретаря Донецького обкому КПУ, а потім голови Ради Міністрів України, Олександра Ляшка чимало матеріалу про політичні та соціально-економічні процеси на Донеччині в 50-60-і роки, є й ремінісценції, що стосуються репресій 30-х років та голоду 1932-1933 і 1946-1947 років. Але характерно, що, докладно описуючи перипетії партійно-господарського життя, автор нічого не може пригадати з життя культурного, мистецького. Зрозуміло: ця сфера була на периферії інтересів партійних керівників.

А втім, один епізод є, і він надзвичайно промовистий. Відомий український композитор Вадим Гомоляка написав музику до балету «Чорне золото», присвяченого епопеї будівництва комсомольських шахт у Донбасі. Дія відбувалася на шахті «Закарпатська – Комсомольська», в основі лібретто – любов дівчини із Закарпаття і хлопця-будівельника, що став шахтарем. Балет був поставлений 1958 року в Донецькому театрі опери і балету, ішов також у Києві й Будапешті. При перегляді спектаклю в Донецьку А.Ляшко як секретар обкому висловив зауваження, що донецька тема звучить у музиці блідіше, ніж карпатська. Композитор щиро зізнався, що «написання музики до фону Донбасу» становило для

нього труднощі: «Я мало жил на этой земле, хотя люди здесь золотые. Земля донецкая пока что для меня по-настоящему не зазвучала, не запела. Другое дело Карпаты. Там, каждый уголок, каждая смерека, каждый камешек на перекатах горных речек поют своим голосом. Даже капли дождя».

Це багатозначне зізнання натякає на причини невдачі багатьох творів навіть талановитих авторів на «задану тему».

Але в епізоді з балетом «Чорне золото» є ще один цікавий момент. Захотів його подивитися шеф ідеологічного відділу ЦК КПРС Л.Ф.Ільчов, який приїхав на Донбас на чолі групи, що готувала питання про масово-політичну та виховну роботу в області для розгляду на нараді в ЦК КПРС. Після першої дії високий гість, схваливши музику, висловив невдоволення одним персонажем – Яшкою-стилягою, який мав символізувати негативні явища серед молоді. Коли почалася друга дія, Яшки-стиляги не стало. Тоді високий гість поцікавився: куди він дівся? Головреж пояснив: після «тонкого замечания» парткерівника його прибрали зі сцени. Парткерівник-ліберал розсміявся: це вже занадто! Тоді головреж пообіцяв: у третій дії «Яшка попадет в бригаду коммунистического труда, и по мере его перевоспитания там будет меняться характер его танцев. Его полюбит хорошая девушка».

Ільчов, чоловік недурний і не без почуття гумору, робить висновок: «Видите, Александр Павлович, как все в искусстве просто?» (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга вторая. Путь в номенклатуру. – К., 1997, с. 375-378).

У 60-і-80-і роки Донбас виходить на одне з перших місць в Україні та в усьому Союзі за освітнім потенціалом, кількістю масових бібліотек, тиражами місцевої преси на душу населення. Однак у статистичних довід-

никах дарма шукати, скажімо, даних про мову навчання в школах, мову книжкової та газетної продукції тощо. Такі дані стали засекреченими по всій країні, в Донбасі ж вони могли б просто шокувати на тлі офіційних політичних версій про розквіт української соціалістичної національної культури. Не заслуговував цей край, цей люд такої міри деукраїнізації! Адже елементи національного самоусвідомлення, імпульси національної гідності ще жили і шукали виявлення. Ось, скажімо, широко відзначалося 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, і, попри зрозумілий казенний характер відзначення, воно давало вихід і щирим почуттям пієтету, що єднали всю Україну. Цікаво, що в IX обласній виставці творів художників Луганської області, де більшість із 240 картин 101 автора була присвячена шевченківській тематиці, взяли участь ще й 58 учнів Луганської дитячої художницької школи зі своїми версіями образу Шевченка. Не останнім вогнищем українського культурного життя була Донецька філія Співки радянських письменників України: Павло Байдебура, Андрій Клоччя, Віктор Соколов, Григорій Кривда, Євген Летюк, журналісти «Радянської Донеччини». Але треба підкреслити, що й ті поети та прозаїки, які писали російською мовою – Володимир Труханов, Михайло Фролов, Віктор Шутов, Петро Северов, Тарас Рибас (луганчанин), – також відчували себе причетними до української культури.

Шістдесятницьке відродження озивається і на Донеччині: Василь Голобородько, Василь Стус та його друзі. Нові імена з'являються в літературі й мистецтві. Пожвавлюється рух і на ідейно-естетичній трасі Київ-Донецьк. У комплектуванні заснованого 1959 р. Горлівського художнього музею брали участь Київські художники М.Глущенко, Т.Яблонська, Б.Піаніда, В.Зарецький. А в експозиції музею були представлені також твори М.Пимоненка, С.Світославського,

К.Трохименка, С.Шишка, В.Касіяна, О.Кульчицької, художників Закарпаття – Ф.Манайла, А.Коцка, З.Шолтеса. У 1966 році на Донеччину приїздять відомі київські художники Г.Синиця, А.Горська, Г.Зубченко, Г.Марченко, щоб працювати над художньою мозаїкою «Прометей». Вони проклали дорогу іншим – 1969 р. у Краснодоні над мозаїкою «Прапор перемоги» працюють В.Зарецький, А.Лимарев, П.Плаксій. Інтерес являють враження про Донеччину, якими Алла Горська ділилася в листах до Панаса Заливахи. «Земля тут стара, териконами увінчана. Люди дивні. Навіть ті, що тут народились, згадують не цю землю, де вперше ступили босоніж, а ту землю, звідки їх батьки» (А.Горська, лист до Опанаса Заливахи – 3 серпня 1969 р. || Червона тінь калини. Листи, спогади, статті. Алла Горська. К., 1996, с. 62).

«Фактично це буде історія Радянської влади на конкурентному матеріалі Краснодонської «Молодої гвардії» (62).

Лист від 9 лютого 1968: «Ми працюємо зараз в м. Краснодоні. Створюємо культову споруду – музей «Молодої гвардії». Це надзвичайно цікаве, сучасне рішення музею, і саме музею молодогвардійців – людей, які духом не скорилися фашистам, загинули» (55).

24 вересня 1969 р.

«...Гастролювали в Краснодоні хлопці, київські хлопці, поети: Забаштанський [В-р] та Тимошенко [Б-с]. Була на одному виступі. Загалом добре. Речі цікаві і слабкі. Діти сприймали поетів добре. Більшість дорослих об'їлася побутом. [...] Із гастролів проходить аншлагом сексуально-темпераментна циганщина. А звіди і ставлення до роботи. Побачили б Ви, Опанасе, якість робіт на нашому будівництві! Не розумію держави – стільки втрачати, створюючи бидло» (97).

В 60-і роки минулого століття Донецьк стає одним із центрів джазового життя – як місцевого, так і гастрольного. (Нині, здається, відроджується ця його слава: вже п'ятий рік з успіхом проходить міжнародний музичний фестиваль «Донецький джаз», який засвідчує багатство різнонаціональних джазових традицій та манер виконання, цього року це був «ДоДж – 2005»: Донецьк, Київ, Москва. Будемо сподіватися, що поряд із зарубіжними зірками зростатиме участь у ньому українських джазистів, для яких він є доброю школою.)

Для індустріальних, високо урбанізованих регіонів світу не є характерними фольклорні, самодіяльні форми культурного життя. Під цим оглядом Донеччину можна вважати щасливим винятком. В 70-і роки в Донецькій області діяло понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, в Луганській – 5,5 тисяч. І в них більшою мірою, ніж у професійній творчості, зберігався зв'язок з національним ґрунтом.

В повоєнні роки посилюється процес русифікації Донбасу, як і всієї України. Здавалося б, парадокс: адже в кінці 50-х рр.. «на новобудови Донбасу прибували, переважно з західних областей, багато (до 200 тисяч річно) юнаків та дівчат. Вони створювали сім'ї, заводили дітей» (Г.М.Панчук. Зміни в чисельності населення Донбасу за 1959-1994 рр. // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідних робіт: історичні науки, політологія. Кн.. II. Д., 1997, с. 162). Але жорстокий молох русифікації усе перемелював. Хрущовська реорганізація шкільної справи призвела до катастрофічного зменшення кількості українських шкіл, а потім усебічне забезпечення дістала цілеспрямована політика створення т.зв. «нової історичної спільності» – «єдиного радянського народу». Результати цієї політики настільки суперечили офіційним твердженням про розквіт у СРСР

національних мов і культур, що статистичні дані про мовні аспекти життя суспільства стали найбільшою державною таємницею. Відповідно і в статистичних збірниках Донецького та Луганського обласних статистичних управлінь знайдемо оптимістичні цифри про розширення мережі шкіл, збільшення кількості вузів, зростання тиражів газет та обсягів теле- і радіомовлення, але питання про мовне вираження цієї діяльності обходиться десятою дорогою. Втім, ця традиція залишається майже непорушною, і неспроста.

Усе це викликало то глухий, то дедалі більше й голосний протест небайдужої меншості, в тому числі й на Донеччині.

Репресії 1970-х років проти діячів української культури теж не минули Донеччини. Суд м. Дружківки покарав 7-ма роками ув'язнення та 5-ма роками заслання письменника Миколу Руденка, організатора і голову Української Гельсінкської групи, а 10-ма роками ув'язнення і 5-ма роками заслання вчителя Олексу Тихого, автора рукопису «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», де він писав: «Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на заробітну платню, ресторан чи магазин – це ж ще не рівноправність».

Прошу звернути увагу на цю останню думку, в якій сільський учитель засвідчує глибше розуміння проблеми рівноправності, ніж деякі блискучі світові інтелектуали й політики.

І ще одне: і в цьому випадку, як і завжди, гідні обронці української мови так само вболівали й за долю інших загрожених мов. Олекса Тихий, жертва брежневських таборів, як і Василь Стус, як і Юрій Литвин, як

і Марченко, віддав своє життя за справедливість для всіх.

Навалити надмогильний камінь на українську мову нікому не вдалося. Але камінь на душі лежить. І цієї дразливої теми ніяк не оминути.

Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу й Півдня України, і тому саме вона б могла стати своєрідною лабораторією їх продуктивного розв'язання. Для цього потрібна політична і культурна воля, якої досі не було. Але воля ця не може бути сліпою. Її спрямування має спиратися на об'єктивне бачення реальної мовної картини Донеччини, на врахування мовленнєвої практики різних груп населення. На жаль, ми такого бачення не маємо, переважають поспішні суб'єктивні висновки. А потрібні докладні статистичні дані з усіх сфер життя і щодо всіх форм мовокористування; не можна обмежуватися тим, що очевидне. Але мета, хай і віддалена, має бути чіткою: розширення сфери функціонування української мови. Не за рахунок відмови від мови російської, а завдяки опануванню мови української. Хай і в тривалому процесі, хай і в наступних поколіннях. Але тут треба звільнитись від багатьох стереотипів, упереджень, міфів – обом сторонам мовного протистояння. Патріотам української мови, на мій погляд, час відмовитися від кваліфікації російської мови як «мови іноземної держави» або м'якше «мови сусідньої держави». Інакше ми їх на цю «сусідню державу» і орієнтуватимемо, тоді як сама собою «російськомовність не дорівнює політичній проросійськості» (Андрій Портнов. Свобода та вибір на Донбасі // «Критика», березень 2005, с. 5. До речі, цей же автор нагадує, що похідні групи ОУН у 1941-1942 рр. на Донбасі переходили на російську мову. Див. також інтерв'ю з Євгеном Стаховим «Донбаське відлуння галицьких бід» – у газеті «Дзеркало тижня» 17 січня 2004 р.).

Треба зрозуміти, що для мільйонів громадян України, і не тільки на Донеччині, російська мова є не «мовою сусідньої держави», а мовою, в якій вони виростили і живуть. Але водночас хочеться сподіватися, що ті, хто вважає своєю мовою російську, розуміють: їхній вибір чи вибір їхніх батьків, який здається їм вільним, насправді не був і не є вільним. Він продиктований вагомими обставинами, а ці обставини склалися внаслідок десятиліть і століть придушення вільного розвитку української культури, а серед способів цього придушення був і кривавий терор. Задумавшись над цим, дехто зрозуміє, що історичні кривди, завдані українській культурі й мові, годилося б відшкодувати з почуття елементарної справедливості. Не йдеться про те, щоб хтось зрікався російської мови і переходив на українську. Але хай не заважає її розвиткові, не сприймає українське слово як загрозу своїй російськомовності. А якщо й сам оволодіє українською, зацікавиться українською культурою, то, може, зрівняється з тими українцями, які володіють обома мовами, живуть в обох культурах. Оце і буде справжня двомовність, справжня двокультурність. (До речі, не забуваймо, що є ж на Донеччині і греки, і татари, і молдаване...) А те, до чого закликають політичні інтригани, – це узаконення, під виглядом двомовності, вже реально існуючої російської одномовності, узаконення мовних лінощів та культурної деградації. Та й пряма дискримінація українства, яка триває й досі. Ось один із багатьох прикладів – у листі читача з Маріуполя: «В нашому місті [...] збудовано багато церков російської метрополії, а ось щодо української церкви, то влада знущається над віруючими, які вже вісім років не мають змоги отримати дозволу на будівництво собору Пресвятої Богородиці, і лише тому, що маріупольці там будуть молитися до Бога... українською мовою!» («Приазовський рабочий», 4.03.2005). Але, як бачимо, багато

людей з таким станом речей не миряться. І скрізь є ті, хто працює на завтрашній день: день повноприсутності українського слова, хоч як їм не важко сьогодні.

Читаю в газеті «Український форум» (31 січня 2005 р.) статтю «Макіївка – сестра Донецька». Авторка – Марія Щербатих, яка була серед киян-спостерігачів від кандидата в президенти В.Ющенка під час третього туру виборів. Виборча дільниця, на якій вона була спостерігачем, знаходилась у школі № 89. Ось враження авторки від школи:

«...Рік 2004 для неї ювілейний – 50 років. Приміщення невелике – старий і новий корпуси. 280 учнів, 22 вчителя. [...] Українських класів поки що немає, але скоро будуть (майбутні учні вже активно вчать українську мову в садочку). З ініціативи вчителя української мови та літератури Олени Миколаївни Нікітіної створена українська світлиця. В цьому їй багато допомагають і педколектив, і самі учні». Маленький факт, але буде їх більше, – і зміниться велика картина.

Реально Донецщина має великі, ще не сповна використані, можливості для емансипації української мови та справжнього, а не декларативного піднесення національної культури. Тут є достатній інтелектуальний потенціал не лише в науково-природничій, науково-технічній, але й у науково-гуманітарній сфері та в мистецтві й літературі.

Функціонують український культурологічний центр, Донецька філія центру гуманітарної освіти НАН України, обласне відділення НТШ. (Хоч загалом інфраструктуру Донецчини не можна вважати багатою. Так, за кількістю населення Донецька область майже двічі перевищує Львівську – 4841,1 та 2626,5 тис. осіб, – але закладів культури в ній менше: театрів – 5 проти 10, бібліотек – 1011 проти 1432, кінотеатрів – 156 проти 226, клубів – 780 проти 1417. Водночас за кількістю вищих навчаль-

них закладів Донеччина посідає 3 місце в Україні після Києва й Харкова. – Див.: Володимир Білецький. Схід України в інтерактивних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 11).

Широке коло проблем досліджують учені Донецького національного університету, Донецького державного університету ім. М.Туган-Барановського, Луганського державного педагогічного університету (тепер – Східноукраїнський університет), Горлівського державного інституту іноземних мов, Слов'янського педагогічного університету, Маріупольського гуманітарного інституту. Характерно, що окремі питання з гуманітарної сфери зачіпаються і в публікаціях технічних навчальних закладів – Донецького національного технічного університету, Краматорського машинобудівного інституту, Горлівського гірничого технікуму, Єнакієвського технікуму економіки і менеджменту. Це останнє викликане об'єктивною потребою гуманізації всіх сфер діяльності сучасного суспільства, хоч ми тільки на початку цього шляху. Характерним явищем останніх років є і для всієї України, і для Донеччини те, що глибоке осмислення й обговорення болючих політичних і гуманітарних проблем, загалом кажучи, долі України, ініціюють вчені з негуманітарної сфери. Так, доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету Володимир Білецький є організатором і редактором часопису «Схід», публікації якого мають всеукраїнський резонанс; професор В.Білецький також очолює Донецьке відділення товариства «Україна-Світ». Тут хочеться назвати ще одного подвижника української культури, на жаль, уже небіжчика, – лікаря-онколога з Луганська Юрія Олексійовича Єненка, який створив унікальний журнал «Архіви онкології», а за час свого нетривалого перебування на посаді заступника голови обласної держадміністрації

(1992-1994) організував видання альманаху «Бахмутський шлях», відновив музей Бориса Грінченка, вів радіо-передачі «Літературна карта Донбасу».

В наукових збірниках та виданнях вищих навчальних закладів Донецчини, насамперед Донецького національного та Луганського університетів, широко висвітлюються питання політології, історії, археології, правознавства, міжнародних відносин, екології, педагогіки та психології, лінгвістики, літературознавства. Ці публікації вписуються в загальний контекст української науки, часто звернені до проблем, що потребують переосмислення, подолання тенденційних підходів радянської доби або нових суспільно-культурних явищ, відзначаються добрим професійним рівнем (як-от, скажімо, виступи професора філософії Ігоря Паська). Водночас, скажімо, археологів та істориків природним чином цікавить місцевий, донецький матеріал, який і сам собою має загальнонаукове значення. Зокрема, по-новому, об'єктивно висвітлюється робітничий рух на Донецчині, руйнування структур селянського життя в часи колективізації та голодомору, політичні переслідування 20-х років і терор 30-х, політичне життя 90-х років. Учені Донецчини йдуть тут урівень з усією українською наукою, власне, є її активною ланкою.

Що ж до мови наукових публікацій, то якщо, скажімо, у місцевих наукових збірниках маємо українською мовою не тільки окремі публікації з математики, а й багато матеріалів з такої суперсучасної галузі науки, як інформатика, то не зовсім зрозуміло, чому їх мало в тих галузях, де існує давня україномовна традиція (ботаніка, географія, геологія), і тим більше, чому більшість публікацій на педагогічні теми – російськомовні. Тоді не зовсім зрозуміла також роль численних і кваліфікованих методологічних розробок з викладання української мови.

Не можна не оцінити широкий спектр філологічних досліджень – із загальної лінгвістики, порівняльно-історичного і типологічного мовознавства, української мови, російської мови, фольклористики, загального літературознавства, української та російської літератур; від 1993 р. в Донецькому університеті діє лабораторія вивчення єврейської культури. В науковому світі України добре відомі імена таких дослідників, як А.П.Загнітко, Є.С.Отін, Ф.Д.Пустова, М.М.Гіршман, С.В.Мишанич, В.О.Соболь, В.А.Просалова, таких молодих учених, як Анна Біла, та ін. Характерно, що літературознавці Донецького університету та Луганського педінституту активно включилися в дослідження творчості проскрибованих за радянських часів авторів: Богдана Лепкого, Уласа Самчука, поетів пражської школи. Доцент Донецького національного університету Вадим Оліфіренко впорядкував збірник творів репресованих донецьких письменників «Уроки правди і добра». В популяризацію творів земляків, які були репресовані або опинилися за кордоном, активно включився журнал «Донбас». Тут з'являлися імена Володимира Біляйова, Василя Гайворонського, Емми Андіївської. Не так давно в Донецькому університеті проведено наукову конференцію, присвячену Микиті Шаповалу, – кому, як не землякам, актуалізувати інтелектуальну спадщину цього видатного соціолога, політолога, публіциста, в якого почуття та ідеї національної справедливості були органічно взаємопов'язані з почуттям та ідеями справедливості соціальної. Але тут же хочеться додати, що донеччани в боргу перед іншим своїм видатним земляком – Миколою Скрипником. Про нього останнім часом багато пишеться і говориться, але все поза межами Донеччини. Може, тому, що його думки про Донбас сьогодні викликали б багато гіркоти? Дарма, варто згадати те минуле, з якого ми не винесли науки.

А кому, як не донецьким дослідникам, мала б належати пальма першості в інтерпретації творчості Емми Андієвської – однієї з найцікавіших постатей в сучасній українській літературі? На конференції «Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям» Еммі Андієвській був присвячений цікавий виступ студентки Донецького університету Катерини Бондаренко. Може, це початок роботи майбутньої дослідниці.

На Донеччині пам'ятають Василя Стуса. Йому присвячувалися наукові конференції в Донецькому національному університеті. Музей Василя Стуса в Горлівці розширює свою діяльність на всю Україну, відкриваючи в ряді інших міст свої філії.

Дещо робиться на Донеччині для розвитку зв'язків з українським зарубіжжям. Товариство «Україна-Світ», Донецька обласна універсальна бібліотека, створені з ініціативи і за допомогою діаспори канадсько-українські бібліотеки, чи то культурні центри, в Донецьку, Луганську й Маріуполі проводять читацькі конференції, зустрічі, виставки. Важливо, що є й спроби допомогти українським громадам на Сході, зокрема в етнічних українських землях. Так, журнал «Донбас» спеціальний випуск (2000 р.) присвятив українсько-кубанським зв'язкам. Донецький дослідник В.Оліфіренко і кубанський В. Чумаченко підготували, а за допомогою Українського культурологічного центру в Донецьку й товариства «Україна-Світ» видали посібник-хрестоматію «Козак Мамай» для школярів Кубані. Підготовлено посібник «Слобожанська хвиля» для вчителів Вороніжчини, Білгородщини і Курщини.

Як бачимо, багато робиться для актуалізації єдиного українського культурного простору. Чи, точніше: дещо робиться. Бо на рівні суспільної реальності, а не на рівні наукового усвідомлення, ми ще єдиного культурного простору України не маємо.

І від цього, може, найбільше страждає Донецщина. І страждає подвійно: неадекватністю засвоєння цінностей української культури і неадекватністю власної культурної присутності в усій Україні. Причина такої ситуації не локалізована в Донецчині. Це – ситуація загальноукраїнська: низька динаміка культурного «кровообігу» в суспільстві, мала пропускна спроможність каналів трансляції культурної інформації. Те, що надруковане, показане, виголошене у Львові чи Одесі, здебільше залишається невідомим у Києві чи Харкові. Під цим оглядом на особливо голодному пайку – чи, може, на спецдієті – і була Донецщина. Спробуймо пригадати: які українські театри чи виконавські колективи, скажімо, після успішних гастролів у Європі, Китаї, Японії, побували на Донецчині. Коли і перед ким виступали на Донецчині письменники з Києва, Львова, Миколаєва чи Житомира? Які виставки закарпатських, львівських, одеських чи київських художників були показані на Донецчині? Навіть сенсаційна документальна фотовиставка Віктора Марущенка «Донбас – країна мрій» про реальне життя шахтарських селищ – зворотний бік «донецького економічного чуда», – яка, показана в Києві, мала резонанс у світі, на Донецчину не доїхала: тут побував тільки буклет. У результаті всього цього – а цю тему вичерпати важко, – україноцентрична культурна орієнтація донеччан послаблена і в багатьох випадках поступається перед російськоцентричною. Звичайно, тут є й інші причини; але й елементарна необізнаність – одна з головних. Невігластво породжує зарозумілість, тверду принциповість у запереченні того, чого не знаєш.

Так само й про Донецчину, про людей Донецчини знають в інших краях України мало. На екранах телебачення можна побачити хіба що постаті футболістів та політиків, а тепер ще й претенденток на роль топ-моде-

лей. До науковців чи діячів культури інтересу немає. Майже непоміченою пройшла нещодавно виставка в Києві творів видатного скульптора з Артемівська В'ячеслава Гутирі. Донецьким балетом захоплюються в Китаї, а в Україні його не бачать. Щоправда, науковці можуть не дуже засмучуватися – їхні здобутки поцінує вузьке коло фахівців. А от діячам культури, мистцям, письменникам потрібна ширша аудиторія і по можливості – загальнонаціональна. Особливо потрібна вона літературі. І є велика несправедливість у тому, що розповідане письменниками Донеччини – і українськими, і російськими, і двомовними – про цей любий їм і знаний їм край здебільше не знайшло належного резонансу на інших теренах України. А пізнавальна цінність, скажімо, романів Івана Сергійовича Костирі або Вадима Костянтиновича Перунова безсумнівна. Та й молоді мали що розповісти і про Донеччину, і про наші спільні людські проблеми: Анатолій Кравченко, Станіслав Жуковський, Станіслав Калінічев, Петро Бондарчук, Іван Білий, Юрій Доценко, Олена Лаврентьєва, Лідія Колесникова, Олег Соловей – прийшли в літературу «всерйоз», кожен з власним естетичним кредо.

Створення насиченого єдиного культурного простору України пішло б на особливу користь російським і російськомовним письменникам, зокрема, тим, хто шукає нових шляхів у літературі, нових форм вираження, прагне універсальності. Якщо, скажімо, автори цікавого українського молодого журналу «Кальміус» уже знаходять якийсь резонанс і в Києві, і в Харкові, і у Львові, то такого резонансу не має дуже цікавий журнал «Дикое поле»; унікально талановитий рано померлий російський поет з Маріуполя Сергій Шапкін в Україні зовсім невідомий, а в Росії незапотребований. Це, доля багатьох російських авторів в Україні: вони ніби не свої, чужі і там, і там. (Так було і в минулому. Ось один із

багатьох прикладів – нарікає донецький поет Олександр Фарбер: «В московской Литгазете от 31 дек. 1935 г. в статье «Поэты в 1935 г.», принадлежащей т. Суркову, подводится некий итог работы русских советских поэтов за истекший год. [...] Я хочу отметить один, быть может, для всех пишущих на русском языке наших поэтов «неприятный» факт. Ни одно из имен русских поэтов, живущих и работающих на Украине, не названо в этой статье.» – Ал. Фарбер. Русские поэты на Украине // «Литературный Донбасс», 1935, № 12, с. 190). Не прилучившись до української культури і не потрібні російській, такі феномени культурного життя Донеччини приречені на провінційність – попри, часто, свій неабиякий апломб, яким аж сяють місцеві ЗМІ, що самі і є творцями провінційності.

Так не повинно бути. До української культури має належати все талановите, що створене на українській землі і так чи інакше відлунює її життєвими струмами. Це вплине на розумне і продуктивне розв'язання багатьох проблем, у тому числі пов'язаних із культурними та мовними орієнтаціями. Та й ідеологічними, політичними.

Під час політичного протистояння 2004 року було, на мій погляд, багато непорозумінь і помилок з обох боків, що травмувало свідомість багатьох людей. Цю рану треба загоювати. Але є небезпека, що її роз'ятрюватимуть під час нової хвилі передвиборної боротьби – цього разу парламентських виборів. Мабуть, дарма закликати наших політиків не переносити свої кон'юктурні порахунки в сферу національних орієнтацій та мовно-культурних відносин. Де ж їм і ловити рибку, як не в скаламученій ними ж воді? Але громадськість мала б не давати себе скаламутити. Нам треба пройти шлях вивільнення від міфів, стереотипів, упереджень. Щодо інших – і щодо самих себе. І Донбас треба побачити новими очима.

У створенні радянської міфології Донбасу свого часу не останню роль відіграли донецькі поети й мистці.

С черным золотом мчат эшелоны,

Мчат со сталью в Москву без конца, –

це «Песня о Донбассе» (слова А.Клычкова, муз. Г.Хархатдинова). І «конца» не передбачалося, бо:

Сколько угля в глубинах Донбасса!

Сколько счастья, Отчизна, у нас!

Ідилічну картину відтворював популярний у 50-і роки «Шахтерский вальс»:

Поздним вечером, поздним вечером

Шахтеры из шахты идут.

Поздним вечером, поздним вечером

Шахтерскую песню поют.

Поетесса пише оду «Невтомним кочегарам»:

Шахтарям, що вірно і невтомно

Держать пар на наших кораблі.

...Колись на початку минулого століття чи не найталановитіший шахтарський поет Павел Беспощадний у своєму класичному «Коногоні» уявляв майбутній вихід із каторжного царства підземної праці:

Он идет, этот сильный век,

Слышу грохот и лязг его брони.

На всю шахту один человек

Будет будто шутя коногонить.

На жаль, цей «сильный век» так і не настав, та й на-вряд чи колись настане в реальності. Але він відбувався в кінофільмах і в поезії середини минулого століття:

Не хожу пешком в забой –

Есть трамваи под землей.

Сердце-ток, сердце-ток,

Сердце так и токает.

Мой товарищ бригадир

Лучше всех работает.

Не йдеться про те, щоб іронізувати з міфів, якими жила в ті далекі вже часи вся радянська література, активно створюючи «другу дійсність» замість автентичної, коли за славою «Всесоюзної кочегарки» забувалися хижацьке спустошення «підземних комор» донецької землі, перетворення її в геологічну рану, затруєння атмосфери, жорстока експлуатація робочого людю, дореволюційні «собачовки», цілеспрямоване придушення української культури. Говоримо про інше – про те, як складався образ Донбасу – зразкового радянського краю з богатирським людом, якому «все задачі по плечу» і який гордо крокує по життю з високо піднесеною головою «гегемона», – образ, по-фарисейському експлуатований політиками минулого і, як не дивно, оживлюваний сьогодні.

Донецький економіст Євген Ситник пише («Чому я не за Я., або Підказки великого міста» – «День», 13 листопада 2004 р.): «Нині весь Донецьк завішаний білбордами з портретами Паші Ангеліної і Стаханова: «Парасковія Ангеліна – гордість Донбасу!», «Олексій Стаханов – пролетарський характер!» Портрети добре призабутих героїв комуністичної епохи, які досить дивно виглядають на тлі численних салонів продажу дорогих автомобілів, казино й інших атрибутів «буржуазного» життя. Що хоче сказати цим влада нам, жителям епохи невивпачених зарплат і підриву будь-якої мотивації до чесної праці? Яке послання влада нам адресує?

Як на мене, зміст послання такий: «Ви працюйте на нас так само, як колись працювали Стаханов і Ангеліна, – безплатно. А ми заохочуватимемо вас морально». Моральне заохочення включає накачування відчуття гордості за «свій край» і заохочення видовищами. Римське «хліба і видовищ» трансформується на «хліба не обіцяємо, але видовища будуть чудові». В арсеналі вистав – яскраві феєрверки та вражаючі футбольні битви. Майже щоночі небо над Донецьком стрясають потужні

вибухи – ніхто з перехожих уже не може сказати, з якого приводу. Здрагаються старенькі, чуючи, як деренчить скло у їхніх квартирах о пів на дванадцяту ночі. Перелякані коти забираються під ліжка. Надривно й на різні лади виє сигналізація автомобілів, сприймаючи салют за пограбування.

Потужна індустрія, передові технології (місцями) та старі ідоли (скрізь) – таким є сучасний Донбас».

Звичайно, старих ідолів вистачає і на Харківщині, і на Дніпропетровщині, і на Одещині, та й у самому Києві, але така агресивна реанімація їх – це насамперед донецький внесок в українську культуру. Причому не лише в політичну культуру. Бо свідомо й систематично насаджуване фарисейство – це неабиякий елемент загальної культури, точніше: масштабне витруювання культури.

«Рік духовності» – під символами бездуховності», – так звалася стаття маріупольської журналістки Галини Александрової в газеті «День» (25 червня 2004 року). Рішенням Донецької обласної ради 2004 рік був проголошений «Роком духовності на Донеччині». Крім концертів, виставок, фестивалів, конкурсів, які збагатили звіт, але хтозна чи збагатили духовність, він був ознаменований, пише журналістка, ліквідацією в Донецьку єдиної школи з українською мовою викладання (школа № 36), відмовою перейменувати вулицю, що носить ім'я ката українського народу Постишева, на вулицю Василя Стуса (як і відмовою вшанування пам'яті Микити Шаповала, Олекси Тихого, Алли Горської); впровадженням новоявленого символу Донецька – ерзац-пам'ятника: відлитої на «Іжсталі» копії кремлівської «Цар-пушки»; спробою утвердити ідеологічний сурогат «ми – донбасівці» як «нову» національну ідентичність. «Тож із жалем мусимо констатувати», – робить висновок авторка, – «поки що рік духовності на Донеччині проходить під символами бездуховності».

Ще на один трагічний парадокс донецького «самоствердження» звертає увагу відомий поет і есеїст з Харкова:

«...Устремління Донецька до стильових вершин і соціальних позицій краще спостерігати за фасадною естетикою міста. Не за культурною ж, де навіть примітивного міжусобойчика не спостерігаємо! Україномовний релікт самвидаву, журнал «Кальміус», на шпальтах передплатного «Дикого поля» називають всього лише «екзотическим цветком» на тлі суцільної русифікації регіону. І подібні муміфіковані стосунки цілком влаштовують обидві сторони. Натомість зовні, архітектурно – все реконструюється» (Ігор Бондар-Терещенко. Пластика гетто. З книги метафізичного краєзнавства // «Кур'єр Крив басу», 2005, № 4, с. 200).

Певно, «екзотичною квіткою» є й «тільки одна обласна газета «Донеччина» з мізерним накладом у 20-25 тисяч примірників на місяць», «екзотичними квітками» є й 18 інших україномовних видань, тоді як «станом на 01.01.2005 в області зареєстровано 990 періодичних видань», а місцеві телерадіокомпанії назвати «українськими можна тільки з відомою часткою гумору» (Володимир Білецький. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 15, 16).

...Бертольд Брехт у «Ділах Юлія Цезаря» зауважив: ніколи на берегах Тибра не звучало стільки радісних пісень, як у дні найбільшого рабства. Певно, це загальноісторична закономірність.

Знаменитий слоган: «Донбасс никто не ставил на колени и никому поставит не дано», – народився саме тоді, коли Донбас, як і вся радянська країна, стояв на колінах. Ставили на коліна і в наш час. Відомий донецький політик, патріот Донбасу Володимир Ампілогов самокритично визнає: після виборів 1999 року Донбас «ліг під владу з надією виростити свого кандидата на посаду

президента» (Володимир Ампілогов. Часу на помилки немає... – «День», 29 березня 2005 р.). Що було, коли з'явився «свій» кандидат, – всі бачили. Зрештою, не тільки Донбас ставав на коліна перед олігархами та бандитами, але «по степені коррумпованості и жестокости «донецкие», особенно в последнее время, вышли на лидирующие позиции в стране» (Евгений Талышев. Лебединая песня // «Остров», 13.04.05). А розпачливий характер антинаркотичної акції громадської організації «Обридли!» в червні 2005 показав, що Донбас близький до того, щоб стати на коліна перед наркоманією. Самообманний характер має й інша формула патріотизму моїх земляків: «Донбасс порожняк не гонит». Але ж ешелони з «відкріпниками» ганяв по всій Україні. А на київському Майдані під час інавгурації президента Ющенка в гурті донецької делегації прибічників Януковича якась дама виголошувала просто геніальний вірш: «Нас мало тут, но мы – в тельняшках, и наш Донбасс непобедим».

Мабуть, крім тих, що в «тельняшках», вистачає на Донеччині і тих, хто в джинсах, у міні, у модних костюмах, у дранті зі старих часів, – і нікому не варто виступати в ролі символу Донбасу. Він, Донбас, різний і всякий, мінливий і ще не сформований остаточно. Ось, скажімо, саркастичний коментар донецького журналіста до спроб підняти всю Донеччину на «захист» Колесникова: «...В разговорах сквозит все же больше любопытства и сплетен, нежели сочувствия. В палаточные городки никто друг друга не зовет. Жители шахтерской столицы склонны следить за развитием ситуации по телевизору. «Я сам из Курахово. Начальство приказало – «Ехать!», дали автобус... Вот здесь стоим. Говорят, что надо будет ехать в Киев жить в палаточном городке. Поеду – может, что заработаю», – говорит участник митинга, мужичок лет пятидесяти, покуривая «Приму» и ежась от

холодного ветра. «Посмотрите вокруг – это все, что вы видите, сделал Колесников. Это все его. Благодаря нашему лидеру вам платят заработную плату», – орет ведущий. В защиту человека, которого Валерий Коновалюк назвал перед всей страной человеком состоятельным, скидываются по полтиннику. А собирающие бутылки на площади старички и старушки, набрав полные сумки, присоединяются к митингующим, покрикая «защитим Донбасс». (Антон Каменский. Полтинник для председателя // «Грани плюс», № 9, 20-26 апреля 2005, с. 7).

І все-таки не є вигадкою, а реальністю був і залишається той донецький патріотизм, у чомусь щирий, у чомусь облудний, у чомусь і трагікомічний, а швидше, може, та розпливиста донецька ідентичність, в основі яких – відчуття (хай і перебільшене) унікальної ролі Донбасу в життєзабезпеченні країни (колись – СРСР, тепер – Україна), але також і особливий дух «неслухняності», незгідливості, нонконформізму, непокори, що не раз завдавав клопоту різним владам. Може, найкраще сказав про це японський дослідник Гіроакі Куромія в книзі «Свобода і терор у Донбасі» (К., 2002). Йдеться не про політично артикульовану свободу, а про той складний комплекс природних людських інстинктів, що сформувався в мало контрольованому адміністраціями степу, під впливом козацької вольниці, в середовищі переселенських мас, за умов неймовірно тяжкої праці, жорстокої експлуатації та неминучого стихійного спротиву владі. Ця своєрідна донецька осібність з елементом анархічної непокірливості й інстинтивного волелюбства як компенсації відсутнього громадянського суспільства укладалася історично і в різних формах нагадує про себе і почасти в нові часи. Вона може мати і стимулюючий, і деструктивний характер стосовно всього суспільства, особливо за нинішніх політичних ігор місцевих

напівкримінальних «еліт», які за 15 літ незалежності України виробили цікаву стратегію: грабувати самим, а по несплачені зарплати посилати в Київ. Але цю невинну хитрість уже починають розуміти і на Донеччині.

Всім українським політикам, які хочуть вирішувати проблему Донбасу, варто, на мій погляд, спершу уважно прочитати книжку Гіроакі Куромія. Вона допоможе їм розуміти, що донецькі проблеми краще вирішувати не методом приїздів і наїздів (державний секретар України Олександр Зінченко: «У Донецьк будемо приїжджати стільки, скільки треба буде, щоб забезпечити результат. Якщо треба – жити тут будемо» – «День», 26 травня 2005 р.), а покладаючись на громадянську зрілість і розум багатьох у колі самих донеччан – не всі ж вони не-поворотно дезорієнтовані.

Це стосується і політики, і культури.

2005 рік

3. Трагедія Донеччини

Минуло десять років. Хто міг тоді уявити те, що маємо нині? Скомпрометована аббревіатура АТО, перемир'я, тиша, «мінські домовленості», «нормандський формат», «відведення важкого озброєння» на якусь там відстань від якоїсь там «лінії розмежування», «гуманітарні конвої» з боєприпасами і т.д. і т.п. – все це псевдоніми атрибутів найжорстокішої війни. Після кожних переговорів жертв і крові стає більше, через анексований і вже забутий кордон надходять нові й нові потоки дедалі досконаліших засобів нищення, незабаром «ДНР» підніме в небо ескадрильї МіГів «власного виробництва», а під Маріуполем з'являться деенерівські дредноути й авіаносці...

Давно відомо: першою жертвою війни стає правда. Що ми знаємо про її реальний перебіг? Хіба те, що ситуація напружена, але під контролем. Під контролем

була і в Іловайську, і в Донецькому авіапорту, і на 31-му блокпосту, а тепер під контролем у Дебальцевому. Вже не один місяць «спостерігає» події дивовижна місія дивовижної ОБСЄ. Здавалося б, мала давати якщо не регулярну хроніку подій, то якісь періодичні звіти для європейської спільноти, та й для нас. Трохи щось роз'яснити: хто обстріляв житлові будинки там і там; хто вивів з ладу електромережі та системи водопостачання; де і ким затоплені шахти; що то за таємничі гумконвої, нікому не підконтрольні; як хто поводить з військовополоненими і як це узгоджується з міжнародними нормами. І т.д. і т.п. – якщо вже взяли на себе цю тяжку спостережну місію. Час би щось сказати. Але дипломатична вода в дипломатичних ротах не дозволяє говорити. Бо правда може прозвучати неполітикоректно.

А тимчасом війна множить і множить ненависть. Втім, неважко побачити й зворотну залежність: ненависть підливає масла в полум'я війни. Попереду ж обох іде неправда, розчищаючи ґрунт для них. Брехня і ненависть плекають війну. Війна не ступить на поле, не культивоване брехнею й ненавистю. А брехня й ненависть – усесвітні сестри-близнята. І працюють вони на диво злагоджено, спираючись на свій багатий історичний досвід. Значну частину цього досвіду вони здобували в розтерзаній хижакими Україні – «на нашій не своїй землі». Особливо в 20-му столітті. Разом вони протягом десятиліть викорінювали українську ідентичність, названу «українським буржуазним націоналізмом». Разом нищили українське село розкуркуленням і голодомором. Разом витравляли всі вияви українського культурного життя на Донеччині як пережитки ворожої ідеології та підступи зарубіжної агентури – й відправляли ненадійний «елемент» подалі від України або й зовсім далеко, в неповороття. Разом культивували «нешадну класову ненависть», дуже чітко зорієнтовану на той

самий «елемент». Разом працювали над створенням «нової історичної спільності», в якій не було б місця українській особистості, українській школі, українській мові, українській пам'яті.

Не все їм вдавалося, але попрацювали на славу і зробили немалий внесок у підготовку ґрунту для того, що маємо нині на Донеччині. Нині детонували радіокеровані міни, закладені давно. Подивімося на деякі з них...

Великий талант даровано Брехні – спритність у злочинній підміні понять. Використання благородних понять з підлою метою. Кілька десятиліть поспіль «інтернаціоналізмом» називали державну русифікацію, а «дружбою народів» – політику уніфікації. Непіддатливість уніфікації, збереження власного обличчя називалося «націоналізмом» (довічно чистими від якого були тільки росіяни), а з усіх націоналізмів найлиховіснішим був український («украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа»). На територіях, найуспішніше культивованих під «єдиний советский народ», чиєсь уперте користування українською мовою могло бути сприйняте вже й не просто як націоналізм, а й як бандерівщина: «бандеровский язык». Донбас, звісно, не благоволив до нього.

З національним піднесенням в Україні, із здобуттям Україною державної незалежності деякі найодіозніші стереотипи радянсько-кагебістського мислення втратили свою легітимність. Але ж Брехня не могла сидіти без діла й марнувати свій хист, свій неоціненний досвід. І вона мертвою хваткою вчепилася в таке поняття, як антифашизм. Колись люди, в країнах фашизму, життям платили за дуже небезпечну честь бути антифашистами. А в наш час, у молодій українській державі, антифашистами заходилися героїчно величати себе різні сумнівні персонажі, з приводу і без приводу, а зде-

більше – з ненависті до чогось їм невідного, а надто ж – до української незалежності. Тут і деякі старі радянські партократи, яким нестерпні були демократичні зміни; тут і різні політичні шарлатани, що спекулюють на стереотипах темної політичної свідомості малоосвіченої частини людності. В Україні, мовляв, торжествує (або набирає сили) фашизм! Неодмінно з кагебістською прив'язкою до бандерівщини. Треба весь світ піднімати проти загрози українського фашизму! Пригадуєте – років десять-п'ятнадцять тому скільки було повиникало різних «антифашистських» комітетів на чолі з крутіями, яким скрізь в Україні ввижався «фашизм»? Саме в Україні, а не деінде – і це ж неспроста. Скільки було галасу, як вони гуманістично красувалися в публічних заявах! Поплававши трохи в нашому наелектризованому повітрі, ці мильні бульбашки луснули. Тільки мильний запах лишився. І лишилося недоконаним основне завдання – компрометація українства. Кремлівська пропаганда інспірувала продовження цієї справи.

З'явилися нові форми «боротьби з фашизмом» в Україні. Кримські фашисти, спроста оголосивши себе «антифашистами», виходили на демонстрації проти «українізації» під гаслом «Фашизм не пройде!» Сказали б: ми проти української мови, українських шкіл, чи що. Але ж воно було б якось надто по суті. І в обмеженому діапазоні. Потрібен не тільки модний політичний макіяж. Потрібен наступальний дух. І це була добра підготовка до того, що сталося потім...

Своя «антифашистська» традиція і в Донецьку. Ще в довоєнний час, згадайте, коли приїздив на передвиборний мітинг кандидат у президенти Віктор Ющенко, його зустрічала і припиняла дорогу добре організована мобільна бригада «антифашистів» – українофобів з відповідними гаслами, вигуками й діями. І вже порівняно недавно, коли у Верховній Раді обговорювали так зва-

ний «мовний» законопроект Ківалова і ще когось там, у Донецьку плекані «антифашистські» дами вийшли на мітинг з транспарантом: «Упразднить український яззык за ненадобностью». Цілковитий тобі антифашизм! Пам'ятаєте чи вже забули? Чи й не помітили?

І вже зовсім недавно, – але ще в довоєнному Донецьку, – такі ж дами-антифашистки люто розстрошили на центральному майдані столи із свічками в пам'ять героїв Небесної сотні. Пам'ятаєте ці моторошні телекадри? А пам'ятаєте картину мітинга в Слов'янську 9 травня 2014 року, на День перемоги, коли одна з таких щасливих дам кричить у мікрофон: «Пусть они (тобто фашисти-українці. – Авт.) идут в свою *фашистскую* Европу, а нам ближе наша Россия!»

Ну, і, мабуть, усі пам'ятають, як, з яким знущальницьким цинізмом відзначили в Донецьку річницю Незалежності – 24 серпня 2014 року. Таке приниження національної і людської гідності не забувається... А знущання з військовополонених у Донецьку 22 січня 2015 року – у День Злуки, – показане московським телебаченням на випередження міжнародного розслідування дуже загадкового терористичного акту...

Це і є нинішній «антифашистський» фашизм українофобів. Він виріс на ґрунті десятиліть спільної роботи Брехні і Ненависті, які перейшли з радянсько-кагебістських часів і непогано прижилися у феоді донецьких грабіжників.

Але звернімо увагу: серед усіх цих «антифашистів»-українофобів, на їхніх публічних шабашах, щось не видно було шахтарів, металургів, залізничників, видатних науковців і діячів культури. Не видно їх і серед творців і «активу» «ДНР» та «ЛНР». Соціальний портрет цих «республік» неясний. Ніби якась аморфна маса, однак злютована антиукраїнською істерією. Але це все-таки дуже приблизне уявлення, здатне дезорієнтувати укра-

їнську громадськість, та й прийняттю адекватних політичних рішень воно мало допоможе. Потрібен соціологічний аналіз, потрібні зусилля демографів, психологів, психоаналітиків, медиків, статистиків, – щоб відтворити сумарний образ тієї людності, на яку спираються «ДНР» і «ЛНР» або яку нібито репрезентують. І до якої доведеться звертатися. Звичними фразами про бомжів, наркоманів і алкашів тут не відбудешся. Не дурімо себе: бомжі, наркомани й алкаші є скрізь; певно, на Донбасі їх більше, ніж деінде, і вони відіграли немало роль у подіях, але самі вони не могли б розгорнути такий широкий рух і створити дієві владні структури. І не вони зупиняли українські танки, що йшли на допомогу прикордонникам, – це робили наші ж таки задурені селянки. І не вони забезпечують досить ефективну антиукраїнську роботу місцевих ЗМІ – це роблять професійні журналісти. І так далі. Тобто: там є свій соціум, хоч і не знати, наскільки представницький і життєздатний. І він не вичерпується «бандитами», хоч серед бандитів нерідкість – особистості зі специфічними здібностями до організації різних акцій. Історія різних народів дає немало прикладів на це. А деякі з професійних бандитів ставали й видатними політичними діячами. Але це окрема тема.

Вернімося до нашої теми: зовнішні і внутрішні чинники та обставини донецької трагедії.

Імперський сказ Путіна захлинувся б на кордоні з Україною, якби по другий бік кордону його не ждали традиційні п»яті, шості чи якісь-там одинадцяті «колони», на які багата українська історія. Що ж до варіанту донецького, то тут навіть не про «колони» доводиться говорити. Тут щось масштабніше й організованіше – системна робота місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично «Русский Мир», обходячись без цього самоозначення і не цураю-

чись тризуба й жовтоблакитного прапора на фронтонах своїх установ.

Ступінь відірваності Донбасу від життя решти України я відчув улітку 2005 року під час проведення в Донецьку Світового конгресу українців. У його роботі брали участь сотні вчених-гуманітаріїв, різних національностей, з десятків країн, у тому числі люди із світовими іменами. Ніколи в Донецьку не бувало такого грона науковців з усіх континентів. Здавалося б, їх розхапають на телепрограми, інтерв'ю для радіо і газет, запрошуватимуть на виступи й для знайомства – така рідкісна нагода, та й честь для Донецька: є чим гордитися. В інших містах України, де проводились такі конгреси, відбою не було від журналістів. Тут же – глибока байдужість. Тільки одна-дві газети дали коротенькі «інформашки». Це не було ані навмисною ігнорацією, ані підкресленим зневаженням. Просто цей багатоденний науковий форум випадав із стилю життя мільйонного міста, з його інформаційної сфери, цілком підпорядкованої російським стандартам і російському наповненню. Так було на всій Донеччині і так тривало десятиліттями. Ні телеслова, ні радіослова, ні слова газетного з любов'ю до України, зацікавлено про Україну як цілість, як державу. Хіба щось вимушено-казенне, «для галочки». Зате скільки цікавої інформації про Росію, вже не як про сусідку, а як про «своє»! Неважко уявити, якого громадянина України виховували. І куди він мав дивитися, в якому напрямку.

Тож не дивно, що для багатьох Україна була чимось далеким і чужим, – дивно, що не для всіх. Не для всіх. І це особливо важливе тепер.

У витравленості відчуття України крилася велика небезпека не лише для Донеччини, а для всієї України. Дехто з політичних лідерів напевне відчував цю небезпеку, принаймні, лунали голоси про необхідність ство-

рення єдиного інформаційного і культурного простору, який «зшив» би країну. Але далі розмов справа не пішла. Чи то політичної волі не вистачило, чи то резервів фінансових і творчих, чи то всі сили пішли на міжпартійну боротьбу. А головне – потужні олігархічні клани були зацікавлені в збереженні й культивуванні «осібності» Донеччини, в протиставленні її решті України (поки ще вони не готові були опанувати всією Україною), – саме це давало їм козир у політичній боротьбі. І вони саботували всяку спробу культурної і ментальної консолідації Сходу і Заходу України (пригадаймо, що навіть запрошення донецьким школярикам провести зимові канікули на засніжених Карпатах зустрічали спротив: мовляв, хочуть нашим дітям нав'язувати бандерівську віру).

Це відоме й зрозуміле. Але немалою була, на мій погляд, і провина т.зв. національно-демократичних сил. По-перше, їм була (і залишається) властивою абсолютизація своєї патріотичної ейфорії, а відповідно – брак самокритичності й тверезої оцінки ситуації. Психологічно це пояснюване: потрібна віра, потрібне піднесення. Але при цьому бажано (або й необхідно) бачити реальність навколо себе. Далекого вересня 1989-го я свою співповідь на Установчому з'їзді Народного руху України за перебудову розпочав із застереження, що вона «досить дисонуватиме із настроєм, який панує в цій аудиторії. Але я вважаю, що це потрібно, тому що за межами цього залу є величезні простори України, і на цих просторах не скрізь панує така атмосфера, як у нас з вами. І якщо ми хочемо не просто розпалювати самих себе, а хочемо йти до людей і працювати з ними, то нам є про що подумати».

Це застереження, заклик враховувати неоднозначність настроїв суспільства не всім сподобалися. А щось подібне доводилося мені говорити й писати ще чверть

століття, звертаючи увагу українських патріотів на дивну сліпоту до того, що діється поза їхнім колом, на невміння й небажання виходити поза це своє коло й дискутувати з людьми інших поглядів та переконувати їх. На жаль, ця патріотична слабкість виявилася і під час Майданів. Адже були й Антимайдани, хай і організовані антиукраїнською владою, проплачені, брутальні, але гасла, що там лунали, були невинуваті й відбивали настрої певної частини людності. Мабуть, треба було докласти більших і продуманіших зусиль для контактів, дискусій, обміну промовцями тощо – можливо, це допомогло б знайти шляхи для зменшення розриву між, фактично, двома Українами (чого не досягти простим декламуванням гарного гасла «Україна єдина») і, можливо, попередило б донецьку катастрофу. В усякому разі, необхідно було дати «Сходу України» адекватнішу інформацію про київський Майдан, яскравіше показати його людське обличчя. Але як це мало б робитися? Імпровізації тут би не дуже допомогли, а до якоїсь системи (типу пізнішого інформволонтерства) суспільність, за умов гострої протидії антимайданної влади, не була готова.

Звичайно, інформаційний і ментальний аспекти донецької проблеми – не єдине і, може, на сьогодні не найпекучіше.. Є агресія Росії, є соціально-економічний колапс, є гуманітарна катастрофа. Ніхто не знає, коли і як це скінчиться. Колись говорилося про кілька днів, потім про кілька тижнів, потім про кілька місяців, тепер лік іде на роки, а термін «АТО» звучить абсурдно. Навіть великі державні оптимісти зазирають уже на п'ять, а то й десять років наперед. І що там бачать?

Одне можна сказати напевне: хоч би якою стала Донеччина в наступні роки – особливим регіоном України, областю Росії чи напівдержавним уламком на зразок Придністров'я – миру і спокою не буде ні в Україні, ні на

Донеччині. Довічний володар Російського царства Путін не відмовиться від своїх зазіхань і не послабить провокацій та диверсій. Але на Донеччині за будь-яких обставин житимуть не самі лиш ідейні ліліпутінці й безідейні шалапутінці, а й люди, які відчуватимуть, що їх вплутали в чужу жорстоку гру. Пережите вплине на погляди й настрої багатьох. І над усіма тяжітиме пам'ять смертей, каліцтв і руїни. І якщо не всі, то багато будуть невольниками своєї злоби й ненависті. Або своїх моральних травм. Або своєї пам'яті.

Це буде найтяжча спадщина. І як їй дати раду? Як з нею буде жити?

На відновлення будівель, на відбудову господарства, на рекультивацію ґрунтів та очищення землі від мін і осколків може вистачити кількох років – ще й міжнародні проекти будуть. А скільки років знадобиться для рекультивації душ людських і хто допоможе?

Це питання питань – як не на сьогодні, то на близьке й далеке майбутнє.

26 січня 2015 року

4. Що є і чого немає в Антології

(Перевідкриття Донеччини?)*

**Передмова до книжки: Порода: Антологія українських письменників Донбасу. – К: Легенда. 2017.*

Антології, тобто зібрання («букет») кращих творів різних авторів, що репрезентують якийсь жанр літератури або певний період її розвитку, певну тематику тощо, – віддавен виконують не лише популяризаторську, а й поціновувальну функцію. Зазвичай добір зразків спирається на усталену суспільну й естетичну репутацію текстів, але бувають і антології, принципово зорієнтовані на перегляд літературної карти або на особисту позицію та особистий смак укладача і видавця.

Антологія, про яку буде тут мова, має особливий характер, трохи, сказати б, «гібридний»: тут і подання текстів різних жанрів, і тематичний підхід, і територіальний, і часовий, – але все в суміші, принаймні з погляду канонічного. Тут і поезія, і проза, і фрагменти драматичних текстів переважно останніх десятиліть. Радянська доба не представлена (хоч там далеко не все варте забуття). Але сказати, що автори належать до молодії, пострадянської генерації, теж не можна, віковий діапазон широкий: хтось народився в 30-і роки минулого століття, а хтось у 80-90-і. Я можу тільки припускати, що проект цієї *Антології* передбачав показ, по-перше, багатства й різноманітності творчих сил Донеччини саме нових часів, по-друге, наголошення принципово важливого факту нормального (чи змагального?) співіснування (в деякі періоди) на Донеччині українського і російського літературного Словач і можливої перспективи такого співіснування в майбутньому, якщо воно, це спільне майбутнє, таки буде; по-третє – і це, може, найголовніше, – кинути виклик уявленню про Донеччину (принаймні літературну Донеччину) як заповідник совєтщини і «совковості»: показати *альтернативу*, змістову й естетичну, підкреслити її.

Якщо справді задум був *такий*, то спробуємо подивитися, наскільки його здійснено.

Залучену до *Антології* автуру можна умовно поділити на три категорії: українські або російські письменники *родом* з Донеччини, незалежно від того, як склалося їхнє життя; письменники, що тривалий час жили на Донеччині й віддали їй данину в своїй творчості або своєю творчістю в донецькій землі закорінені; нинішні донеччани, більшість із яких трагічного 2014-го змушена була переселитися до Києва, Харкова, Львова, Івано-Франківська та інших міст України, одиниці – до Росії, і лише кілька залишилися в Донецьку (останніх, мабуть, в *Ан-*

тології могло би бути й більше, якби не процедурні труднощі).

Усього в *Антології* вміщено твори понад шістдесят авторів – поетів, прозаїків, драматургів, есеїстів. Більшість не новачки в літературі, навіть дехто з наймолодших устиг видати по кілька книжок поезії чи прози, або і поезії, і прози. Прикметно, що найчастіше вони – випускники Донецького Національного університету або Луганського. Рідше – навчалися в Києві або в російських вишах. Не всі вони «філологи», є художники, музики, актори, режисери, фізики, технократи – всі, кому для самовираження знадобилося Слово. Хоч дехто з них відзначився і в своїй професійній сфері. Скупі біографічні відомості про них вміщено в додатку до *Антології*.

Цілком логічно, що *Антологія* розпочинається з віршів *Василя Стуса*, випускника Донецького Національного Університету, що нині й носить його ім'я. Екзистенційний драматизм поезії Василя Стуса, його україноствердний і глибоко особистий виклик нелюдській системі тоталітаризму, його горда нескоренність, глибина переживання в особистій долі вічного протистояння життя – і смерті, духу – і тілесності, волі бути собою – і рутини заглади, перевищення сили духовного самотворення над болем розпачу, страхом приреченості й усіма силами недолі, цей загальнолюдський трагізм буття – мовби заповідають високу етичну міру для всієї *Антології*. І це по-різному відчутно в багатьох випадках, принаймні в поезії. Особливо близький до «стусівського» драматизму самопочування і самовизначення, за умов гострих суспільних дизгармоній, Петро Свенцицький – талановитий поет, науковець і культурний діяч, єдина книжка якого «Путні вірші» (назву взято із самоозначення Василем Стусом своєї поезії) вийшла вже по смерті автора. Духовний світ Свенцицького позначений високою етичною напругою, а його поетична

формула відданості Україні як єдиній і вічній («етерна») не випадково стоїть епіграфом до *Антології*.

В *Антології* знайшли своє місце добре відомі поети-донецчани – Василь Голобородько, Леонід Талалай, Олег Соловей, Сергій Жадан, Раїса Харитонova (чомусь немає Ірини Роздобудько), російський поет Олексій Парщиков та інші. В їхній творчості Донецька земля постає і в глибокій фольклорно-міфологічній пережитості своєї природної й олюдненої краси (Василь Голобородько), і в чудових «психологізованих» пейзажах, у щедрому, людяно-широкому ліричному сприйнятті «конкретики» донецької землі, у тривогах пам'яті і мінання (Леонід Талалай), і в пам'ятливості до добродайності рідної землі та її людей, співчутливості до випробувань, що випали на їхню долю (Раїса Харитонova), і в протидії духові національного знеособлення, утвердженні етично відповідальної особистості (Олег Соловей), і в майже містичному метафорично-філософському заглибленні в її вугільно-кам'яний циклопізм, що відлунює в людській психології, усьому життєпочутванні шахтаря, чий побут вписано в суворий «антрацитний» епос (Олексій Парщиков). А Сергій Жадан – це й Донеччина сучасного світового катаклізму, збурена, розстрілювана й розкраяна, Донеччина наших днів, на якій новітні диктатори випробовують свої моторошні сценарії «братолюбства», а ймовірні жертви не згодні ставати жертвами, хочуть бути собою, являють волю до повноти життя.

Поетичний корпус *Антології* характеризується різноманіттям мотивів і настроїв, відповідей на подразники життя чи пошуком психологічного самозахисту. Це і дух протистояння розруху й чужинецькій навалі, і розгубленість, і спроба сховатися від непідвладного розумові в світ ілюзій, чудернацьких пригод або втеча від абсурду реальності в абсурд мистецьких конфігурацій. Декому

допомагає вибудувати свій шляхетний внутрішній світ занурення в світ класичного мистецтва, часом це є і протистояння брутальній реальності, як-от витончені поетичні «портрети» музики Й.С.Баха, Ш.Гуно, Д.Шостаковича, А.Шнітке, Е.Саті в циклі віршів Наталії Мягкової. А Роман Батькович («Пісня над піснями») містифікує історію легендарного музичного гурту, щоб говорити про силу любові. Музика, живопис, театр не просто присутні у творах багатьох авторів, – часом вони своєю таїною співдіють із таїною життя. Такий цикл оповідок Сергія Шаталова «Театр плохих актеров».

Цікаво, що несподівано актуально прозвучали тексти двох політичних емігрантів з Донеччини (власне – вимушених утікачів часу Другої світової війни), талановитих представників української літературної діаспори на Заході – Емми Андієвської та Леоніда Лимана (був ще й третій донеччанин – поет Володимир Біляїв, родом із селища шахти № 12, нині Мосьпине, – теж вартий представлення в Антології, А ще – прозаїки Василь Гайворонський, Віталій Бендер). Про Емму Андієвську вже чимало написано в сучасному українському літературознавстві. З її різноманітної мистецької спадщини (поезія, проза, малярство) вибір упав на химерний етюд-фантазію «Джалапіта», на мій погляд, не кращий з її творів, але він прийшовся «до місця» з огляду як на прийнятний для *Антології* обсяг, так і на грайливий абсурдистський стиль (а проте з філософськими прикидами), з яким виявилися досить співзвучними пошуки прийомів «очуднення» буденного у деяких сучасних письменників – земляків Андієвської. Для прикладу, в цій *Антології*: «Сказки» Дмитрія Дейча; оповідання Єлени Морозові «Чемодан», «Приємний ангел», «Туман», «Луна в тумане» – про випадання з побутової рутини у світ дивного, яке нас оточує і яке ми зазвичай не бачимо, але можемо й побачити; «Мій холод» Сергія

Пивоварова – розгорнута, психологічно й естетично насичена, метафора внутрішнього збайдужіння та його впливу на сприйняття світу й відносини з людьми. Не йдеться, звісно, про якесь наслідування чи вплив, – тексти Андієвської не належать до читаних і популярних, – говоримо про тенденцію, зумовлену «естетичним часом», не випадково ж один із авторів *Антології* був упорядником «Антології странного рассказа».

На відміну від Емми Андієвської, *Леонід Лиман* – один із малознаних у нас письменників української діаспори, та й там він не був серед голосних і яскравих. А проте він талановитий поет, його слово дихає зворушливою душевною чистотою. Він близький до неокласичної традиції, стояв осторонь від літературних і політичних колотнеч в емігрантських колах, і, може, тому на нього менше звернуто увагу. Зрештою і творча спадщина його кількісно невелика. Проте шкода, що збірки його поезій в Україні так і не видано. В *Антології* ж маємо уривки з його прозового тексту («Повісті про Харків»), що містить опис вражень від перших місяців війни, які автор перебував на Донеччині та в Харкові. Свідчення його надзвичайно цінні як своєю інформативністю, так і чесністю в оцінках побаченого й пережитого. Промовисті епізоди руйнувань і підпалів, чинених спеціальними частинами відступаючої Червоної армії на здійснення Сталінського плану «випаленої землі» (що не залишали шансів на виживання мільйонам радянських громадян окупованих територій); грабунки й масове мародерство в умовах безвладдя часу відступу Червоної армії; прихід раси юберменшів – і трупи повішених на вулицях Харкова як символ нового порядку, – все це описане без наголосу і тому різуче. А в цьому пекельному хаосі – долі кількох друзів, що як можуть намагаються врятувати одні одних. Ця тема – людина в полум'ї чужої війни – ще озветься, хоч і по-інакшому, –

у творах молодих авторів про 2014-й, як побачимо далі...

У поетичному корпусі *Антології* звертають на себе увагу вірші Петра Біливоди – якийсь душевний звіт перед самим собою у своїй розгубленості, ваганнях і зрештою невпинному пошуку власної дороги. Його болюча усамітненість є зворотною формою причетності до рідних людей і рідної землі, і, «привівши» у поетичній візії себе роздвоєного (і небіжчик, і свідок) на власний похорон, він це особливо гостро відчуває. Знемагаючи у «боротьбі з самим собою», хоче бути серед людей. Щось у поезії Петра Біливоди є від морального максималізму Василя Стуса.

Невеличка добірка віршів Юрія Ряста (Каверіна) (1954 – 2014) відзначається різноманітністю мотивів – від інтимної лірики до м'якого гумору й гіркої сатири. Зворушливі його вірші-спогади про рідне село – «роси-ночку», «оазу кисню» на чадній планеті; про матір, яка сварить селезня за те, що приніс зі ставка туману в двір; про бабусю, яка продає калину, струшуючи з неї росу, – вірш сумовитий, але наприкінці згадується інша калина: яку *підіймемо*, яку *розів'ємо*, якою *розвеселимо*... Це мов авторська підказка землякам, але вона не випадкова й важлива. Вона вносить мотив надії у загалом безрадісну картину, коли «час гримить, як порожняк, над порожнечею Донбасу». А ось інше. *Роси* (в однойменному сатиричному вірші) сплять і сплять на чумацькому возі, і сниться їм благодать, а коли прокинулися, то ні волів, ні чобіт... Звісно, мотив не новий, та куди від нього дінешся. Оригінальніший сюжет подає автор у вірші «Соняшники». Красені-соняшники хизуються своєю красою і молодю силою, мов спартанське військо, аж поки не зітне їх безжалісний серп, і їхні войовничі голови обмолотять на току. Отакий фінал їхнього цвітіння. Та, виявляється, ні. Насіння їхнє вкрило землю,

і знову вона вся у соняхах. Сонячний похід триває! Не знати, чи дуже оптимістична притча, чи втішна, але картина незмінного соняшникового буяння мальовнича.

Не диво, що ліричний герой Юрія Ряста живе не так у вірі, як у сумнівах. Він не єдиний, хто не має твердого ґрунту під ногами і відчувається *«перекотиполем на асфальті»*, що зросло десь під донецьким териконом (це з поданого в *Антології* уривка з поеми-феєрії *«Курай»*. Цікаво було б прочитати всю поему). Але він розуміє і типовість, і трагізм такого світопочування. І робить дивне застереження – ще до того, як сталися події, що підтвердили його слушність:

...Якщо у випадку розщеплення

України

Планету струсоне

апокаліптичний вибух,

Влаштований Князем Тьми, -

Де, в якій галактиці висієш

останню насініну,

З якої постане Нова Україна?

Відповіді немає.

Ти чекаєш відповіді?

Хіба я знаю,

Мій брате-кураю,

Коли я теж

ПЕРЕКОТИПОЛЕ НА

АСФАЛЬТІ.

Мабуть, треба було бути українським поетом на Донеччині, щоб так гірко зізнатися в безпорадності.

Не знаю, якого обсягу літературну спадщину залишив Юрій Ряст, але варто було б подумати над виданням окремої його збірки. Тим більше, що в нього і тонка інтимна лірика, і балади на гуцульські теми, і жартівливі мотиви, і ота саркастична характеристика своїх *«донба-*

ських віршів», у яких «блатна кульгає рима», «епітет, мов «КАМАЗ», в нічних кар'єрах грима», автор зізнається, що стрибав на ходу «в поезію, як в гречку», «братки» – слухачі вночі «гасили ліхтарі і ставили під оком»... Хіба ж не повіриш такому щиросердому поетові!

А ось вірші Наталії Китаєвої (р.н. 1976) – чи то випадково, чи то навмисне – поділені на дві групи. Одні – писані на початку 2000-х, другі – нинішні. У перших – світла інтимна лірика, у других – вона ж, але вже драматична, за умов, коли «гниє листя / в воронках від воєнних дій» і коли вимушена розлука з коханим, можна з ним говорити тільки телефоном, і, «мабуть, великий кошт / за цей зв'язок з тобою / запросять небеса – війни квасний трофей – одне: чи син, чи ти».

Ія Ківа (р.н. 1984) присвячує вірш «Погибшим в Києве зимою 2014 года». Їй гірко усвідомлювати, що на рідній Донеччині не сприйнято слово Свободи:

*...В царстве металлургическом,
Азотном, коксохимическом
Слова уходят под землю,
И чавкает подземелье...*

У вірші «Беженцу» авторка дає своє пояснення причинам катастрофи: «Угольных жгут рабов / Угольные сатрапы». Їй боляче бачити руйнацію, занепад рідного краю:

*Шахты и терриконы,
Степи и тополя мои,
Кто вас теперь таких
Щербатых полюбит?*

Розпачем дихають вірші втіачки-луганчанки Любові Якименко. «Про війну не буває поезії, про війну є лише розклад, лише літери», – каже вона, і все-таки пише, Один із її віршів так і зветься: «Розклад» – і цей розклад життя і душ морфологічно метафоризований:

Не кажіть мені про якийсь
там Луганськ
він давно лише Ганськ
лу зрівняли з асфальтом
червоним
мої друзі в наручниках
а до нецька мені не дістатися

.....
Первомайськ розбомбили на
перво і майськ –
безкінечно маятись (...)
А де бальцево?
де моє бальцево?
там не народиться більше
Сосюра
уже більше ніхто з людей не
народиться...

Правда, в одному з інших віршів є сподівання, що підземні води з донецьких шахт вийдуть на поверхню і все оживлять, любов»ю з»єднають уламки в цілість, – але й ця далека надія тьмяніє: в тих водах народяться химерні рибини – «там, де люди уже не народяться». А вірш «Розклад» закінчується сумним визнанням: «І я більше не Люба, тільки ба». Це, звісно, не гра слів... Почитаймо її нотатки про те, як вона переживає жах тотального стеження за людьми в «Луганській народній республіці»...

Поетичний цикл Ярослава Мінкіна (р.н.1984) складається з двох частин: «По ту сторону фронту» і «По эту сторону фронту». Де з них яка, важко розібратися, бо й там, і там діється «в городе, которого вскоре не станет». Власне, це може бути «город А.», а може – «город Б.»; в обох є пророки, а «каждый пророк должен сделать три вещи: срубить дерево, собственными руками зарубить сына, разрушить город – и в Вечность!» Чи не нагадає

це отих недавніх «народних губернаторов»? У всякому разі, настало життя «кочевое», бо «бывшие братья взяли тебя лечить», і «спит голова на блюде». Зрештою: «После «Русской весны» наступает холодное дето», а ти «не видал ещё русской зимы».

І в циклі В'ячеслава Пасенюка (р.н.1949) «На Юру, как на духу» – про «темные, пошлые, подлые игры Кремля»; «Навязали Лугандонию, хошь – топись, а хочеш – вешайся». У вірші 2014 року читаємо: «Завалится в город отребье... Охвостье заварит гротески...» Все життя пішло шкереберть, і всі нормальні людські поняття – також:

День начинается стрельбой.

О чем стволы гуторят?

Готовят мясо на убой,

Убойщиков готовят.

Какое, к черту, «не убий»?

Какое «брат на брата»?

Держи прицел, под срез руби,

Лови толчок приклада.

Хто ці «убойщики»? Хоч і без надії на порозуміння, поет звертається мовби до одного з них:

Тебе сказали? Сам дошёл?

Теперь ты воин мрака.

Как прежде пусто за душой,

В сознание – кот заплакал.

Вся жизнь твоя – дыра дырой...

Віктор Семерин (р.н. 1982) у вірші «Ідуть лови» схоплює мовно-культурний аспект окупації Донбасу:

У ритмі slow кожна із мов – мов немовля.

Ноти до ноти живі істоти

Коливаються римами, будять битами дитину сповиту

Дитина кричить: не мовчїть!

Відпустїть мене, я – молитва!

Іде на мене гонитва

Остання битва вже близько
Хмара низько
У душах слизько
Ідуть лови. На місяць повний
Виють пси, чути голоси
новомови...

Ця новомова – це і є голоси «русского мира»:
Слава Кату, мир – це війна
Полонених паради, таємні
нагороди, нічні гради
Кислі щі, атомні дощі, чорні
шкіряні плащі Святі Ніколи, стукачі па
пріколу
Півасік з шостого класу школи
Де знають, як вчити родіну
любити
Мерти за дєда, за його пабєду
Вбивати брата, відновити
масові страти
Жидів, буржуїв, сасєда-гада

Кругом ворогі, не видно ні згі... Гидливо відкидаючи цю новомову, поет залишається вірним мові любові, якою він розмовляє з коханою, з рідним містом. Його ліричні вірші чуттєво багаті й евфонічно винахідливі.

Невеличкий поетичний цикл Ярослава Мінкіна насичений біблійними алюзіями на реалії воєнних поневірянь людності; водночас є в ньому й зворушливі ліричні мотиви, а завершується він теплими картинами скупих біженських радощів від спілкування з гостинними гуцулами...

Невеличка добірка поезій Сергія Молоткова (1981) «Лабораторія Анандаміду» позначена пошуком форми самовираження в душевному дискомфорті: «Лечу крізь мул, пісок, калюжі»; негараздам і хаотичним станам сві-

домості протиставляється воля бути собою: «Я цілуватиму в чоло біду. Біда засне».

А от Галина Чумак зізнається: «Моя душа надмірно просить тиші». Вона шукає компромісу (вірш під такою назвою) між суперечливими пориваннями, болями й жалями. Цей «компроміс» колись давали їй «молитва, музика та вірші», «урівноважували ІНЬ та ЯНЬ». А допомагали ще – ріка, безмежний степ, ліси і гори, високе небо – «і вже можливо було жити далі на нашій незахищеній землі». Так було. Але ж «мій рідний край тепер у чорній смуті», душа «тремтить і тліє», бо «не в змозі чути облудних, злісних та підступних слів чужих». Звідси відчуття втрати навіть свого «я». «Та я ще повернусь сама до себе», – запевняє таки ж саму себе поетеса, «і рятуватимуть мене, як і колись молитва, вірші, музика і небо, Степ, гори, океан і невгамовний ліс». І повнота життя повернеться.

У Сергія Чиркова «син іде з війни» – зробить крок, другий, іде, «битий градом, митий громом», іде день, тиждень, місяць, рік, другий... і чеканню немає кінця. «Боже, як йому дійти з тих світів у ці світи?» Хочеться зібрати всіх, хто «іде з війни», іде з самотності, іде з втоми, закликати всіх до своєї хати, зігріти, пригостити, і щоб син розпалював піч, а доня пекла калачі, а дружина схилить голову тобі на груди – майже ідилія, згадується Шевченкове: сім'я вечерея коло хати... Та ні, хата ж «на межі». І сам ти на межі. А на тій межі Господь чомусь поклав камінь, хліб і ножі, а ще посадовив райську грушу. Тільки ж під тією грушею в тіні вигрівається змій. Що робити з усіма цими дарами? «З каміння я вимощу путь. Хліби нехай птиці склюють. Навіщо от тільки ножі залишив Господь на межі?» Щось вони радості не виликають. Кому їх передаруєш?

І самота залишається. Вона багатолика, на всі випадки життя. «Приміряю собі самоту». Вибір великий –

на сезон, на фасон, можна розкошувати самотою? Гірке самозаспокоєння в іронії...

В інакшу буттєву сферу веде поетичний цикл Григорія Брайніна «Карадаг II». Своїм «геологічним» метафоризмом він мовби перегукується з віршами Олексія Парщикова про Донбас, хоч настроєво він ліричний; але наприкінці тривожно згадується 2014-й рік...

Проза *Антології* не бідніша за поезію, хоч яскравих зразків у ній, мабуть, менше. Але вони є.

Сильне враження справляють короткі оповідання Світлани Заготової. Її «Бегущая по войне» драстично асоціює з «Бегущей по волнам» Олександра Гріна. Її героїня, на відміну від Грінової Фрезі Грант, нікого не рятує, тільки свою душу й своїх дітей, вона – жінка без особливих прикмет, яка тікає від війни, а війна доганяє її скрізь: у Грозному забирає чоловіка, якого й поховати не довелося, через десяток літ у Донецьку – другого; вона тікає до Києва, кулі летять їй навздогін, цілять у її серце, і не потрапляють у нього тільки тому, що воно колотиться – не має свого місця. Але кулі вона чує в усьому тілі, вони болять, і психіатр у київській клініці «виливає» їх одну за одною. Це мов співзвуччя життєвої і символічної площин. А відстань між ними містить болючі міркування про сутність (власне, безум) цієї «гібридної війни», в якій задіяна, крім зброї, «голова» – тобто найпроблематичніше для більшості людей. То найбільша біда. І це – на кожному кроці, і тут, і там. Ось на телебаченні (якому?) показують героїню, молодшу красиву дівчину. «Кто-то крикнул: «Снайпер от Бога!» Невже Бог роздавав таланти вбивати? Чи хтось потай вписав у його список, – знайшовши міліметрову щілинку десь між талантом ремісника і талантом художника? «Девченка хорошенькая, шустренькая, глазки остренькие. Скольких ей родить надо, чтобы сбаланси-

ровать мир!» А ось на передовій хтось із бійців доводить, що справжнє життя лише тут, в окопах... А там, «у вас», тільки бавляться в життя. Можна зрозуміти гіркоту думок людини фронту, яка бачить по телевізору забави не завжди гідної поваги публіки, але ж... терпить вона все заради життя, а не смерті, заради живих, а не мертвих... Так мислить «бегущая по войне»... І ще багато чого сум'ятного й невтішного спадає їй на думку...

Певно, й читачеві не про одне подумається...

Лаконічний сатиричний етюд Світлани Заготової «Диктатор» кількома гострими штрихами подає дуже вгадуваний психологічний портрет із бестіарія нашої сучасності. Зовні цей диктатор не грізний і аж ніяк не величний, навіть нікчемний. Очиці бігають в усі боки, вгору, вниз і навкоси, схоплюють усе, «не хватает только одной функции – соскока внутрь». Проблеми вирішує швидко – «можно ножом», «можно пулей», «можно тротилом». Людські емоції йому не чужі. Ось він плаче (мабуть, за долею імперії). – і сльози градом бомб накривають місто (певно, те, з якого тікала «бегущая по войне»?). Ось він сміється (зловтішається?) – приціл у руках стрибає, мушка збивається, бий навмання. Феєрверк. «Гори оно всё огнём!» От так...

Два інші оповідання Світлани Заготової – «Под опекой солнца» і «Талант жить» – відрізняються від попередніх гармонійною емоційною налаштованістю оповідачки й цікавими роздумами про вміння бачити добре в людях і в житті, – навіть жорстока й безглузда війна не перекреслює потреби в здоровому самоусвідомленні. Але воно, сказати б, особисте досягнення кожного.

Жорстокий і сум'ятний час стер координати традиційних цінностей і світових буттєвизначальних питань, і до них треба йти заново кожному. А чи кожен здатен?

Чи цікаво це загалу? Дорога між життям і смертю пролягає нібито в якійсь іншій площині й поза людською волею.

«Это раньше было: «Кто виноват?», «Что делать?». Сейчас уже это никому не интересно», – читаємо в оповіданні Еліни Свенцицької «Просто прогулка». – «Понятно, что виноваты все, а что делать – никто не знает. Самый главный вопрос – где быть. А точнее – куда поедеться, чтобы не стреляли». І в іншому оповіданні – «Крысы и люди» – те ж саме: «...Я не буду сейчас говорить о том, кто за что и почему воюет. Этого давно уже никто не понимает, и мы, крысы, тем более».

Героїню оповідань та її сестру мучить питання: виїжджати з рідного міста, рятуючись від війни, чи залишатися, наражаючись на щоденні небезпеки.

Отже, історія – і наша, і світова – йде вгору і вгору. Замість «кто виноват» і «что делать», тобто як благоволаштовувати суспільство, – тепер: куди від нього подітися? Але так тільки здається, що це постмодерне питання зовсім витіснило оті старі, класичні. Вони десь ворухаться, принаймні в підсвідомості, куди ж від них дінешся? Тільки озиваються не в класичних інтонаціях.

В оповіданні під промовистою назвою «Жизнь по московскому времени» героїня довіряється єдиній компаньйонці – своїй кішці: «Эта жизнь по московскому времени пахнет смертью (...) Куда бы выползти из этого московского времени, куда бы подальше от него уползти. Нет, кошка, не получится – оно по дороге задавит».

Тобто, не таке воно все безпричинне й незрозуміле.

Але в тих, кому вдалося втекти, – свої питання. Де жити, як знайти роботу, як адаптуватися до нового середовища. Не у всіх це виходить. Не всіх розуміють тут, за київським часом... «А по телевизору поют, танцуют,

политики делят портфели, спокійними голосами розповідають о потерях в армії. Чому ніхто не розкаже о наших потерях и утратах?»

Тобто знову вертаємося до старих, скомпрометованих і нібито нікому вже не цікавих питань: «хто винуват?» і «що делать?» Нікуди від них, вічних, не дінешся, навіть якщо на них немає відповіді (і чи взагалі вона можлива)...

Олег Зав'язкін (р.н.1971) представлений чотирма оповіданнями, відмінними одне від одного і тематично, і настроєво. «Виклик» – розповідь такого собі лікаря швидкої медичної допомоги про нічну службу, тяжкі враження від людських нещасть; в атмосфері зависли звичні нарікання на нелад і відсутність «пільг», які були в ті часи, коли говорили «по-руськом», і зникли, коли перейшли на «непонятну говірку»; у свідомості героя «фіолетові фонтани недоспаного сну» змішуються із клаптями спогадів про своє минуле та зі спробами поспілкуватися подумки з містичним Іваном Об'явником; це була якась фантастична ніч, коли «ревли сирени», мов була це «кінцесвітня виправа». Але зрештою рішення покинули цю роботу забувається, коли лікар побачив «сині ніжки немовляти, що стирчать із баку для сміття». Захотілося закричати на весь світ, щоб «кам'яниці здригнулися», щоб «розчинилися двері», і «тисячі їдців, глядачів, покупців, комп'ютерців» побачили це посиніле немовля. І тоді лікар переймається долею дитинки. Зворушливий фінал емоційно «перекриває» весь попередній сумбур свідомості.

Своєрідне продовження цього настрою – в оповіданні «Літера лю»: про дівчинку Натку, якій так мало треба для щастя, яка бавиться словами і пошарпаним ведмежатком, викиненим у траву «багатими людьми», і яка любить свого неприкаяного татка так, що Бог почув її просту молитву і повернув їй любов татка.

Оповідання «Звідти, де вітряно» повертає до Майдану-2004: у кав'ярні на Хрещатику сидять за столиком наші «націоналісти» та їхні знайомі з Москви, які приїхали підтримати «націоналістів»; їхня дружня дискусія – весела й дотепна, вони ладні вчитися одні в одних і не ображаються на правду.

Натомість драматично звучить оповідання «Земля»: про те, як не знати хто, з успішних, тоннами вивозить на свої маєтки чорнозем із сільських полів, калічачи їх. Не німці під час війни, не загарбники на експорт – свої! Страждання землі в зубах металевих звірів, що вигризають коріння кущів і трав, описане так, наче автор чує біль цієї землі. Селяни ж дивляться на цю екзекуцію мовчки, змирилися, і тільки якийсь дурнуватий хлопчисько Ілько біг слідом за черговою машиною і подумки молився до Бога... Явище повсюдне, але чомусь ніким не помічене, ніде не обговорене. У Олега Зав'язкіна про це написано зримо і з великим болем... За тих обезземлюваних безмовно страждених селян, за покалічену землю... за Україну: бо там, де ляже вкрадена земля, там уже буде... Україна без українців... яка звідусюди на нас і наступає...

...Чи не в тій самій кав'ярні на Хрещатику, де герої оповідання Олега Зав'язкіна обговорювали події на Майдані з молодими російськими симпатиками, – сиділа й компанія балакунів-інтелектуалів, персонажів оповідання Костянтина Скоркіна «Карбон». У них інша бесіда, не така гостро політизована й емоційна, швидше віртуальна гра дотепників. Хоча предметом обговорення стала сенсація не то науково-фантастичного, не то політичного порядку. А саме: в країні з'явилися архаїчні рептилоїди велосираптори, які вважалися давно вимерлими. Нібито їх вивели із знайдених у глибинах донецьких шахт яєць. Друзі-інтелектуали обговорюють версії: як це могло статися, кому це вигідно, чим

це загрожує. За однією з версій, до справи причетний Ахметов. Нібито він міг подарувати яйця Януковичу. А тому вони навіщо? Ну, може, хоче створити парк юрського періоду в Межигір'ї. Розглядається і «российский след». Але загалом друзі настроєні оптимістично: в українському кліматі динозаври довго не виживуть. І під цей тост хтось раптом глянув у вікно: по Хрещатику біг динозавр! Він вискочив на авто, глянув на вікно кав'ярні, з якого на нього дивилися спантеличені експерти, й «сглотнул слюну».

Немає потреби коментувати алюзії цієї дотепної й застережливої оповідки...

Але ще вертаємося до поезії, щоб збалансувати політичні тривоги, адже особливістю *Антології* є розмаїття мотивів, тематики і стилістики.

Наталія Хаткіна (1956 – 2009) представлена циклом «Лучшие годы» – одинадцятьма поетичними новелами-спогадами про різні епізоди складних контактів із навколишнім світом, про етично напружене сприйняття його, різні аспекти і різні осягнення якого символізовані в умовних постатях трьох друзів – романтичних і загадкових, у дусі Е.Т.А. Гофмана, співбесідників і супутників долі (*Ернст, Теодор, Амадей*). Все прожите й пережите, все наміряне й намірене вперто проривається в пам'ять, а пам'ять, примирлива й великодушна, нічого не зневажаючи, переймається благодаттю життя. Психологічна насиченість, зважений гумор у самооцінці й добра культура поетичного письма роблять вірші Наталії Хаткіної однією з окрас *Антології*.

Несподіванкою для мене було зустріти в *Антології* оповідання Станіслава Цетляка (1937 – 1993). Річ у тім, що це прізвище знайоме мені від кінця 50-х років, коли я працював у журналі «Вітчизна». Молодий учитель у своїх дописах з Донеччини нарікав на становище укра-

їнської мови, жалівся, що за неї його вважають націоналістом. Здається, мав якісь неприємності, ним нібито цікавилось КДБ. Я думав, що це хлопець з Галичини, який за направленням учителював на Донеччині в не зовсім комфортній для нього обстановці. Тепер читаю в біографічній довідці, що він якраз донеччанин, тільки навчався у Львівському університеті. І таке бувало! Виходила (1965 р.) книжечка його оповідань. Добре, що його не забуто. Здається, в нього були якісь філологічні нотатки та переклади, але стверджувати не можу. Обидва його оповідання, подані в *Антології*, присвячені темі провінційної школи та її вчителя. У першому з них – «Евфемізми» – невеселі роздуми педагога про те, що, на його думку, реально школа, якою вона є, виховує тільки ненависть – насамперед до вчителя, потім – до його предмета, а зрештою (і це головне) – до всього того доброго, задля плекання чого в душах дітей школа й має існувати. Друге оповідання – «Ордер» – написане в гротескному ключі, хоч і на густому побутовому тлі; герой – учитель-невдаха, закомплексований самотник, аутсайдер. На відміну від попереднього оповідання, тут проблема школи відступає перед проблемою педагога – річ не лише в його особистих клопотах, доволі хворобливих, а й у питанні: як пов'язані (чи взаємозумовлені) якість школи і якість учителя. У кожному разі, оповідання Станіслава Цетляка розширюють мотивне поле *Антології*.

З несподіваного боку це ж питання – якості вчителя, педагога – постає і в сатиричному оповіданні Єлени Стяжкіної «Пятая часть», де показано систему хабарництва в якомусь виші, що є основою благополуччя і «кафедральних тётток», і студентів, свято впевнених, що «все же сейчас берут», – і об'єднує їх у повазі до шефа, який забезпечував стабільність цієї системи, цієї «карусели идиотизма».

Один із аспектів критичного погляду на донецьку радянську реальність – це її комікування, часом бурлескне, часом дотепно гумористичне, в часом і гротескне. В'ячеслав Верховський (р.н.1961) в етюді «Ночь в комсомоле» ділиться забавним спогадом про процедуру спискового урочистого посвячення в комсомол (з наступним викресленням зі списку за розіграш комісії). «Заседание ученого совета» и «Ночь в Геленджике» – іронічні розповіді про епізоди з побуту претензійної псевдоінтелігенції. Схоже і в оповіданні більше відомого як художник Анатолія Меланія (р.н.1962) «Багетная рама» – про такого собі Семена Абрамовича, що пристосував до своїх гастрономічних потреб славу «Чорного квадрата» Малевича.

Гротескний характер має «Селищний фарс» Анатолія Наумова (р.н.1943), з якого надруковано кілька сцен. Діється в колись славній шахтарській Куцапетівці. Місцеве начальство й громадськість в особі кількох п'яничок, якісь темні «бізнесмени»-бариги, всесильний «Бос» вирішують, як колишній шахтарський профілакторій, тепер напівзруйнований, перебудувати на престижний реабілітаційний центр для віп-персон, що може повернути Куцапетівці давню трудову славу. Цьому має послужити і реставрація бетонної постаті «Семенівни» – совкового символу жінки-матері, яка нібито має таємну силу сприяти успіху в житті і до якої приходять уклонитися й порадитись, а молоді – освідчитись у коханні.

Обговорення цих двох взаємопов'язаних «питань» триває довго й кумедно, не в останню чергу через специфічний ефект контрасту традиційної бундючної загальнорадянської та радянсько-донецької фразеології (на зразок: «Донбасс порожняк не гонит») – із жалюгідною реальністю.

Часом комізм цей звучить навіть трохи знущально, як і в трагікомедії Олексія Росича «Останній забій», дія

якої відбувається 2003 року в шахтарському селищі, під час чергової «реорганізації» вугільної промисловості й чергової аварії із жертвами, – але тут трагічного більше, ніж просто кумедного, а персонажі, хоч які до карикатурності недолугі, зрештою заслуговують більше жалю, ніж глуму. І трагічно звучить у фіналі «крик згори» у глибину шахти, як у прірву: «Хлопці, тримайтеся! Спасеніє вже близько!»

Кілька авторів представлені в *Антології* фрагментами їхніх романів. Не доводиться судити про ці романи, але подані уривки загалом вписуються в тематичну – донецьку – домінанту *Антології*, хоч інколи й непрямо, а швидше асоціативно.

Так, у фрагменті науково-фантастичного роману Ніколая Маринича (р.н.1949) «Кінець великого початку» обігруються міфи про позаземні цивілізації та мотиви несумісності різновимірних світів і небезпеки вторгнення в наш не то дво-, не то тривимірний світ – світу шестивимірного, як і небезпеки занурення в таємниці Сонця, вивченням яких нібито займається наукова лабораторія героя роману. Стиль роману, судячи з фрагменту, витримано на тонкій грані між «серйозною» науковою фантастикою і пригодництвом та певним відстороненням від одного й другого, – але тривога катастрофи попри все залишається.

А от роман Володимира Рафаєнка «Долгота днів» представлений уривками, що показують донецьку трагедію ізсередини. Варто їх прочитати, щоб відчути цю атмосферу терору, злочинств бойовиків, масштаб участі в насаджуванні «руського мира» криміналітету – і місцевого, і наплилого з Росії («слишком много грабят защитники русского мира»), зрозуміти психологічну і житейську тяжкість вибору, перед яким опинилися багато мирних мешканців: тікати чи залишатися? – уявити

становище кинених напризволяще стариків. Про все це, про поєднання «советской лажи» й злочинського «інферно», Володимир Рафаєнко оповідає дуже предметно і переконливо, супроводжуючи свою оповідь вартими нашої уваги міркуваннями про суспільно-політичне підґрунтя трагедії.

Уривок з роману «Басаврюк» Веніаміна Білого переносить нас у часи чекістських акцій проти УПА. Мені згадався роман донецького ж письменника Вадима Пеунова «Последнее дело Коршуна», виданий ще в далекі 50-і роки, – здається, це був чи не перший великий літературний твір на цю тему. І дивна то була річ: під виглядом прославлення героїзму чекістів, він фактично прославляв упівського підпільника Коршуна, якого довго не міг зловити у Львові цілий загін професійних людоловів і якого «взяли» тільки підступом! Вадим Пеунов не з чуток знав цю справу; він у ці роки служив у радянській армії на Західній Україні, і, росіянин, перейнявся повагою до українців, що засвідчили його пізніші твори...

Не має жанрового означення текст Станіслава Федорука «Столиця совітів і Юрій». Може, це оповідання, а швидше також уривок з якогось більшого твору. Час дії невизначений, схоже – припустиме майбутнє. Столиця совітів – це Київ, мовби окупований російською армією. Сили опору відійшли «за Дніпро», на захід. У Києві залишилося підпілля. Один із підпільників – Юрій, який має досвід європейського підпілля чи, принаймні, із знанням справи посилається на Ірландію та Іспанію, де, мовляв, брав участь у бойових акціях... Не дуже бажаний варіант розвитку подій, але й не безнадійний, – підпілля діє успішно, а Юрія благословляють святий Патрик і архистратиг Михаїл: «Ти вдома, синку». Це втішає... Якщо дуже хочеться себе втішити.

Схоже, такої втіхи не шукає оповідач у романі Олексія

Чупи «Дорогою святого Якова». У наведеному в *Антології* уривку – спостереження і роздуми про психологічний стан населення великого міста (йдеться про Макіївку, рідне місто автора), яке, переживши інформаційні шторми і збройну навалу, втративши віру в те, що хаос колись скінчиться і що мир може бути хоч трохи реальним поняттям, – піддалося якійсь паранойї. Воно вже не розуміє і не хоче розуміти, що відбувається, хто з ким і за що воює, чиєї перемоги хочеться – хочеться тільки одного: щоб усе це скінчилося. А воно не кінчається! «... Ситуація нагадує корок на мостах через Стікс: ні тобі щасливого буття, ні тобі потойбіччя, ні минулого, ні майбуття».

Вертаючись до передісторії цього стану, Олексій Чупа розмірковує про різні види та мотивації патріотизму, зокрема місцевий, коли немає міцної традиції загальнодержавного, – і робить цікаве спостереження. «В наших широтах, де людей століттями висмикують з землі та викошують під корінь, ніби степові трави, викидаючи на їх місце нове насіння, містечковий патріотизм має колосальне значення». Різні влади чудово розуміли це і на випадок вичерпання загального патріотизму хотіли мати в запасі місцевий. Його з успіхом використали «уламки КПРС на регіональному рівні». Але тепер і стимулів для місцевого патріотизму не залишилося, Що далі? Є про що подумати читачеві Олексія Чупи. Разом із ним. Заохочення до читання цілого роману.

У прикінцевій частині *Антології* подано кілька текстів авторів, які формально не відповідають статусу донецьких письменників, але за різних обставин перейнялися темою Донбасу і висловили свій погляд на події. Це або наші іноземні друзі, або українці родом, які вкорінилися в сусідніх країнах, проте не втратили зв'язок із своєю Батьківщиною. В одних випадках вони діляться особистими враженнями від перебування на Донеччині, в

інших – пропонують свої політичні або геополітичні оцінки ситуації. Це цікаво, і вміщення таких текстів в *Антології* виправдане; погляд трохи збоку (хоч і зацікавлений) доповнює картину, що вимальовується з текстів власне донецьких письменників – може, не так саму картину, як інтерпретацію проблеми.

Але це вже інша розмова...

* * *

Треба належно оцінити ту велику роботу, якої потребувало упорядкування цієї неординарної *Антології*. Я в передмові, зрозуміла річ, мусив обмежитися лише найзагальнішими міркуваннями про твори декого з авторів (а їх, авторів, нагадаю, понад шістдесят!). А читач зможе побачити діапазон творчих шукань літературної Донеччини. Нині нормальне функціонування там структур культури порушене, і це – складова частина загальної трагедії Донбасу. Втім, згадувати про «нормальне функціонування» треба, мабуть, із великими застереженнями: навряд чи воно було таким під опікою регіоналів. Свобода думки і слова там не дуже шанувалася, про що, між іншим, говорять і самі письменники. До речі, частина творів, уміщених в *Антології*, написана вже поза межами «Лугандонії» (вибачайте за назву, що зустрічається у самих донецьких письменників). І вже навіть той очевидний факт, що більшість талановитих письменників змушена була фактично тікати з «Лугандонії», свідчить про духовну атмосферу в ній та життєві умови.

Мабуть, така книга, як ця *Антологія*, мала б з'явитися раніше. Звісно, на хід подій вона б не вплинула, але вона допомогла б українській громадськості краще зрозуміти сутність і причини того, що відбувається на Донеччині, а ще – і це не менш важливо – побачити, як українське Слово і російське Слово в устах чесних і відповідальних синів нашої країни звучать в унісон, коли йдеться про людську гідність і право на життя у свободі. В Україні.

* * *

...А я мрію про ще одну АНТОЛОГІЮ. Ту, яка показала б присутність феноменів української літератури на Донеччині (не кажу про давність фольклору), починаючи з XIX століття. Адже славетне «Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю» – це Михайло Петренко, який народився в Слов'янську (двісті років тому! – 1817 р.); його Юрій Шевельов уважав одним із творців українського поетичного романтизму. На Донеччині працювали і про неї писали Борис Грінченко, Микола Чернявський, Спиридон Черкасенко, Володимир Сосюра, Микола Хвильовий, Іван Дніпровський, Андрій Панів, Петро Панч, Лев Скрипник, Сава Божко; в 20-і та на початку 30-х років українські літератори гуртуються навколо журналу «Забой» – майже всі вони були репресовані. Але в повоєнні роки українське літературне життя на Донеччині знову відроджується. Поряд із уцілілими представниками старшого покоління (Павло Байдебура, Андрій Ключья) працюють молодші – Віктор Соколов, Григорій Кривда, Євген Летюк. Так що Микола Руденко, Іван Світличний, Василь Стус з'явилися не на порожньому місці. Звичайно, є якісна різниця між цими поколіннями. Звичайно, у літературній спадщині радянських часів далеко не все зберігає свою цінність чи привабливість. Але дещо – зберігає. Тим більше для людини, яка мислить історично. Тож варто задуматися над цією спадщиною. Щось із неї відібрати на сьогодні, а щось залишити для історії. Негативізм не має бути цинічним.

19 червня 2017 року

5. Натюрморти війни

Владимир Рафеєнко. Долгота дней. Городская баллада. 306 с. «Фабула», 2017). Володимир Рафеєнко нар. 1969 р. в Донецьку. Закін. Донецький Національний ун-т (1996). Автор багатьох книжок поезії і прози. Пише

російською мовою. Лауреат престижних премій («Новая словесность», Москва; «Русская премия», Москва; премія ім. Володимира Короленка, Київ). 2014 р., після окупації Донецька, переселився до материкової України, як і багато його колег (див. «Антологію українських письменників Донбасу» _ «Порода», 2016). Нині живе і працює в Києві.

Роман Володимира Рафеєнка «Долгота дней», написаний свідком подій, показує донецьку трагедію ізсередины. Він дає сповна відчутти масштаб руїни структур життєзабезпечення, атмосферу терору, злочинств бойовиків, міру участі в насаджуванні «русского мира» криміналітету – і місцевого, і наплилого з Росії («слишком много грабят защитники русского мира»), зрозуміти психологічну і житейську тяжкість вибору, перед яким опинилися багато мирних мешканців: тікати чи залишатися? – уявити становище кинених напризволяще стариків. Про все це, про поєднання «советской лажи» й злодійського «инферно», Володимир Рафеєнко оповідає дуже предметно і переконливо, супроводжуючи оповідь вартими нашої уваги міркуваннями персонажів та самого оповідача про суспільно-політичне підґрунтя трагедії, підготовленої багаторічним владарюванням босів-регіоналів та зрадництвом залежних від них місцевих служб МВС та СБУ, а відповідно й неспроможністю київських влад адекватно і вчасно реагувати на дедалі очевидніші загрози.

Є не зовсім справедливе уявлення, ніби українці Донеччини піддалися обивательсько-бандитському «русскому миру» без бою, без спротиву. Спротив був, були місцеві «майдани», але сили виявилися нерівними. Пригадайте картинки з телехронік (хай вони збережуться для історії!), як озвірілі донецькі дамочки топчуть ногами лампадки, засвічені в пам'ять героїв Небесної Сотні, в центрі славного міста Донецьк. За ними була сила –

сила їхньої влади, яка ще вчора була владою в усій Україні, але тепер смертно ощерилась тут, у Донецьку. Тому не знаю, чи доречно говорити про захоплення влади на Донеччині «сепаратистами» – за великим рахунком вона не змінилася, вона тут і була, просто тепер вийшла з-під будь-якого контролю, стала сповна собою і покликала на поміч різних Гіркіних із ФСБ Росії, благословила окупацію та «кримінальну революцію» – альтернативу помаранчовій. До того ж воєнно-кримінальна окупація стала логічним завершенням тривалої інформаційної окупації, що добре підготувала їй ґрунт.

Умов для організованого спротиву цій владі й криміналу не було, а окрема людина почувалася безсилою й була дезорієнтована до панічності. У романі Володимира Рафеєнка це бачимо в щільно виписаних епізодах широко розгорнутої фабули, в долях численних персонажів, що репрезентують соціально-психологічний спектр людності міста Z., в атмосфері життя міста, яка набирає характеру якоїсь усепоглинальної криптоцивілізаційної фантазмагорії: на цій території, каже один із персонажів, не діють ніякі закони, навіть закони фізичного світу. Це той випадок, коли навіть предметно акцентоване письмо самовладно переходить у сферу ірреальності – до такої міри ірреальна сама реальність. І цю реальність можна побачити – власне, побачити її адекватно взагалі неможливо, хіба можна відчути – лише відчути крізь густі візерунки ірреальності або й драматичного гротеску. За всієї насиченості конкретикою й оповідністю, роман перейнятий тривожною постмодерністською грою, а його тканина пронизана алегоричними «розтяжками».

Ось перша частина роману, свого роду його заспів, а надалі й наскрізний мотив – «Баня». Якесь загадкова, за всієї предметної описаності, лазня з парилкою, в місті-гіганті, яке потерпає від артобстрілів і, відповідно,

порушень водопостачання. Але в лазні пару не бракує, і це вже не просто пар, а Пар мало як не учасник химерного дійства, творець різних марень обслуги і загадкових подій у житті міста Z. Обслуга – головний банщик колишній філософ Сократ Іванович Гредис, «латыш, нікогда не бывавший в Латвии», масажист Коля Вересаєв, який називає себе хіміком, здається, на тій підставі, що справно дружить з горілкою, і їхня помічниця дівчинка Ліза, сирота, якою мала б опікуватися дружина Сократа Івановича Кароліна, неприязна до неї через її химерність і пристрасть до малювання картин, нібито сповнених грізних прозрінь. Власне, дія Пару та пахощів банних віників і зілля так чи інакше позначається – сукупно із чинниками навколишньої реальності (ірреальності) – на всіх членах невеличкого колективу лазні та на її клієнтах. І лазня ця не просто лазня, а об'єкт РИМ-V, що далі стане навіть об'єктом геополітичних ігор. Чому *п'ятий Рим*? Та тому, що, як відомо, третій Рим – Москва, а відповідно «четвёртому Риму не бывать». Так було сказано ще задовго до нас. Тож – *п'ятий Рим*. Але і з ним не без проблем, спочатку місцевого значення, а потім ширшого. Стали пропадати в ньому бойовики, що приходили душевно відпочити від служби й попаритися. Безслідно розчинялися в метафізичному Парі – один, другий, десятый. Думку про дезертирство спецслужби «русского мира» відкидали – негідна підозра. Дошукувались справжньої причини. Довелося філософу-банщику Сократу Івановичу постати перед серйозними людьми, що не обмежилися обіцянкою «утопить в шайке» чи використанням у обміні думками такого важкого предмету з робочого столу філософа, як «первый том собрания сочинений Платона. Общая редакция Лосева, Асмуса и Тахо-Годи. Перевод с древнегреческого...», – а й конкретно продемонстрували йому сучасніший арсенал засобів м'якого примусу

до правдомовлення. (Як зауважив журно один із спеців, «нам не хватает культуры допроса»). І не знати, чи не довелось б філософу попроситися не лише з *п'ятим Римом*, коли б не рятівний у таких випадках конфлікт влад у місті Z Це, до речі, теж одна із тем роману: боротьба бандитських «горизонталей» і «вертикалей» під терплячим, але пильним наглядом відомого, хоч і не-присутнього (їх там немає) «центру».

Життя мешканців міста Z. сповнене дивовиж, радше приголомшливих, ніж утішних. Над рівнем і без того кривавої воєнної рутини затуманена панічна свідомість хаотично вибудовує вищий рівень апокаліптичної містики. Ось громадяни радісно зустрічають черговий російський «гуманітарний конвой». Свято, гуртове виконання пісень «великой отечественной», мало не ритуальні танці у форматі вільної радянської черги за продуктами. І раптом з однієї гуманітарної машинерії пекельно вилітають ...велетенські колорадські жуки із залізними крилами-ножами і тнуть наліво й направо ошелешених громадян. От тобі й «гуманітарка»! Свідком неймовірної масакри був хімік-масажист *п'ятого Риму* Коля Вересаєв, який з причини постійно піднесеного стану найменше схильний думати про алегорію, в бачить лише гостро пережиту подію. Проте його версію підтверджують і інші учасники урочистої зустрічі росконвою, в тому числі й офіційний речник влади суверенної території Z. – «міністр» охорони здоров'я Гиркавий (той, що врятував від кари свого колишнього вчителя – філософа-банщика Сократа Івановича). Наскрізна – на весь роман – містика колорадських жуків як відгомін героїзації «георгіївської стрічки», завезеної донськими козачками, «гармонізується» містикою керованих чуток про «укропів» та «карателів»: це полюси тієї стражденної свідомості, в яку занурилися щасливі громадяни вільної республіки. Одні вірять у нещадних *колорадських жуків*

(або й моляться на них), другі – в так само нещадних *укропів-карателів*, треті – поперемінно чи й огулом і в тих, і в тих.

Фабула роману розгортається як калейдоскоп епізодів або й самостійних оповідок, не завжди пов'язаних між собою сюжетно, але неухильно диктованих ірреальною реальністю міста Z. як території масової злоякісної громадянської дезорієнтації. Більшість із цих епізодів подано трохи відсторонено – оповідач залишає простір для можливих різних інтерпретацій (або й сумніву чи іронії), не поспішає солідаризуватися з поглядами персонажів, що часом можуть дивувати своєю фантастичністю, надто коли йдеться про спроби сформулювати якесь розуміння України й ставлення до неї. Читаєш – і стає то сумно, то смішно, то моторшно, коли бачиш ці світоглядні потуги виборсатися із залізної павутини російськопропагандистських кліше, підсвічених російським же традиційним (стосовно України) невіглаством. Не вільні від нього навіть прихильні до України «інтелектуали», як-от професорка філології на прозвісько Ворона, яка залюбки балакає на теми українських чортів та козаків-характерників, хоч тонкощі ритуалів сексу, в дусі камасутри, їй, здається, ближчі (втім, кілька непустих реплік про Україну в неї таки є, принамні коли бачити в них поетичні метафори, як-от: «Любовь с чертями – вот это и есть Украина! Любовь с метафизикой, с бытием, со смертью! А отнюдь не границы, прочерченные неизвестно кем и непонятно с какой целью!»). Натомість у побуті панує тверезіший підхід, як-от, приміром, у такого собі пенсіонера Матвія Івановича, який во врем'я оно приїхав на Донеччину «по рабочей путёвке», вкоринився, але, «как сам признавал, Украинну не то что не любил. Скорее не понимал». Своєму вихованцю-пасинку казав: «Не понимаю я, сынок, украинской речи, а также всех этих сложностей со Степаном

Бандерой, не люблю и западenceв, понимаешь? Они дикие какие-то. Просто дикие люди. И общаются только между собой. У нас на шахте работало несколько человек. Так только со своими говорили и только по-своему. Их даже били за это несколько раз. Но толку, по-моему, никакого не было. Только злее становились. (...) А русский язык, скажем, красивее и богаче, это ж факт. И я тебе сейчас объясню почему. Во-первых, на нем моя бабушка говорила, Настасья Александровна. Между прочим, профессор геологии. Её на Колыме в сорок втором сгноили. Во-вторых, вообще умные люди. Гагарин, например, Гоголь. Ты ж понимаешь, Паша, Гоголь?»

Матвій Іванович був добрим вітчимом і авторитетом для Пвші, говорив дещо й слушного про не дуж розумну «київську владу» («Эти, которые в Киеве, хоть бы полумали головой. Мы ж на шахте не против чего. Пусть даже и в Европу. Если уж так рассуждать, то шахтёра гомосексуализмом не испугаешь. Нам все эти извращения во время смены в шутку даже приятно вспомнить. Но, во-первых, производства не тронь. А во-вторых, дай ты мужику поговорить по-своему. Денег можешь не платить, а вот слово его не обижай, ибо оно живое, солёное». (Тут доводиться нагадати про те, що не останню роль у дезорієнтації людності на території Z. відіграв потужний пропагандистський російсько-регіоналівський міф про «наси́льницьку українізацію», якому не знайдено було скільки-небудь ефективної протидії). Не подобається Матвієві Івановичу і те, що в Києві майданити майданили, а ладу не навели: «Думают, что если трёх с половиной бандитов погнали с верхних нар на нижние, то это уже революция достоинства?!»

Паша любив вітчима. Тож коли його знайшли мертвим у міському саду і за звичаєм згадали про «укропів», Паша подався в бойовики «русского мира». У першому ж бою він опинився серед тих молодих душ, які «отле-

тали в невозвратное плавание по великому небесному океану». Коли до матері дійшли чутки про бій і смерть сина десь на території страшних «укропів», вона все-таки подалася шукати і знайшла загиблого серед ночі. Ніч і півдня, знесилена, волочила труп степом, аж поки наразилася на «укропів». «В полдень по дороге появился сто тридцать первый «ЗИЛ» с кунгом для перевозки людей. В нём сидело человек пять-семь украинских военных с нашивками добровольческого батальона. Машина сперва проехала мимо, через пару метров остановилась. Бойцы с минуту рассматривали поле с речкой, место боя, трупы, живописно раскинувшиеся от края посадки до самой межи, солнца палящий зенит. Тогда седой мужик, которого бойцы уважительно звали «Седой», спросил у матери, откуда сама. Нина Ивановна объяснила, с трудом подбирая слова. Сердце колотилось сильно, но страха отчего-то не было. Мучили только тоска и жажда. Посоветовавшись, ребята затянули Пашку в кузов. Помогли забраться и ей, сесть в ногах сына, на пустую канистру из-под солярки. Ехали минут сорок в объезд. Дали крюк, чтобы не нарываться на боевиков. Выложили труп на траву метрах в ста до поворота на посёлок.

– Дальше не поедem, извини, – сказал Седой. – Остался ли у тебя, мать, ещё хотя один сынок?

– Нету, – ответила Нина и снова заплакала.

– А дочка?!

– И дочки нет, – прорыдала она.

– Плохо, – он кивнул, пожал плечами, повернулся и запрыгнул на место рядом с водителем. Когда машина, качаясь, стала поворачиваться и пятиться обратно на просёлок, Седой махнул Нине рукой. Она, подумав, тихо помахала в ответ.»

Наступного дня Пашку похоронили.

«– А машину эту, которая тебе сюда Пашку твоего

подвезла, между прочим наши расстреляли на обратной дороге! – сообщила пришедшая поминать на девятый день Мария Степановна, выпила рюмку водки и аппетитно захрустела огурцом. – Их там было семь укропов, правильно?

– Семь человек, – повторила Нина Ивановна, чувствуя, как мелкий густой озноб побежал по коже.

– Вот и говорю, семь! Каратели оказались, – убежденно закивала она, – из Правого сектора. Ты себе что-нибудь представляешь? Каратели! Нет, подруга, тебе просто-напросто страшно повезло! Просто страшно, ей-богу! Просто страшно!»

Цим акордом закінчується розділ «Семь укропов» – один із найразючіших у романі...

Хоча болісне – в кожному розділі, кожному епізоді. Ось «Кошка Клары» – «мирний» (!) аспект життя міста Z.

На зміну вічним історіософським питанням: «Хто випен?» і «Що робити?» – приходить просте і пекуче: де шукати порятунку? Ти ж не сам. Є сім'я. Є рідні, є близькі друзі, є старі люди, є хворі, є ...собачки й котики, що давно вже стали членами сім'ї. Вирішується не тільки твоя доля – не тобою задіяний історичний розлам проходить по долях усіх, з ким пов'язане твоє життя, – і все це крає твою душу,.. За всіх умов людина залишаться людиною і знаходить у собі сили чинити гідно. Або пасує перед обставинами. Цими болючими колізіями насичена фабула роману.

«Выбираться из города или не выбираться? В иные дни становилось ясно, что бежать надо. В середине марта на митинге в центре города убит Дмитрий Чернявский, украинский патриот, совсем еще мальчик. Надежды все меньше, боевиков все больше. Их поддерживает местная милиция и СБУ. Большая часть сепаратистов вышла из криминала, как Горький из на-

рода. Есть еще советники, кадровые сотрудники российских спецслужб, профессионалы-наёмники и романтики процесса. Последних — невероятно жаль, что усиливает интеллигентскую раздвоенность Хомя.

Может, правы они, думает он тоскливо. Может, Запад во всём виноват? Может, и виноват. Но почему-то Запад по-прежнему оставался на западе. А вот с востока народу приезжало все больше. Бандиты и городские сумасшедшие вступили в свои права. По ночам стрельба и мародёрство, днём лозунги, митинги и плакаты. Сушкин со страхом глядел на вооруженных людей. Они нагнали от драйва, который придаёт оружие и власть. Чувствовали себя героями оттого, что громадный город взят ими без боя. Хому тревожила Европа, стоящая на пороге большой войны. Но глядя на пьяных гастролеров из Ростова, он думал о том, что inferno опознало своих. И во всём происходящем это пугало его сильнее всего.»

Таких, як він, багато. Чоловіки. Жінки. Батьки. Діти. Суперечки, конфлікти, перемовини телефоном з родичами в інших містах: залишатися чи тікати? Куди? До кого? З чим? Спливають на поверхню затамовані давні конфлікти й рахунки, вся складність людських відносин — і в цьому також майстерність письменникового відтворення плетива долі. А новини чимраз тривожніші.

«Помнишь Славика и Клару? Ночью к ним приходили трое с автоматами. Предупредили, если ещё раз они на своем сайте напишут что-нибудь нелестное о русской идее, схлопочут по пуле в живот. И что? Сушкин сел на диване и принялся щёлкать зажигалкой. А что? Люся пожала плечами. Собрали вещи, утром уехали.»

Але тікати не означає втекти, виїхати не означає доїхати...

«Через три дня в пяти километрах от выезда из Z, между двумя полями, одно из которых было свеколь-

ным, а второе неизвестно каким, потому как урожай уже собрали, микроавтобус, в котором ехало двенадцать человек и шофер, обстреляли из минометов. Водилу выкинуло через лобовое стекло, сопровождающий сумел выскочить в последний момент, что-то крича и матерясь. А пассажиров убило одной общей миной производства СССР. Еще через минуту какой-то снайпер от скуки снял волонтера. Водила еще минут сорок сидел среди свекольной ботвы, перемешанной с грязью, и плакал, размазывая красные слезы по свекольным щекам. Он был сильно контужен. Ему чудилось, будто кто-то зовет его по имени, и плачет, и пытается что-то сказать.»

Життя на території Z. оздоблене *Смертю*. Різноманітно. Вона є і як незаперечний факт. І як політичний та психологічний шантаж. Як предмет гострих маніпуляцій затуманеної свідомості. Ще й у черзі за нею доводиться стояти.

Ось знайома нам юна дивачка Ліза з *П'ятого Риму* їздить по місту велосипедом із синьо-жовтою стрічкою на чолі. «За одну эту ленту здесь могут убить. И даже должны, Причем скорее мирные Z.-граждане, чем боевики. Как это объяснить? Здесь устали ждать смерти, и смерть, конечно, несет Украина. Так думать, в любом случае, проще. Ведь если иначе, то как дальше жить под хунвейбинами, пришедшими с Востока?»

Це, сказати б, політична або геополітична маска *Смерті*. Але є в неї і маска містична. І алегорична. Часом вони накладаються одна на одну. Або ними всіма маніпулюють. І є якесь «ігрове» сприйняття *Смерті*, пов'язане з нібито можливостями особистості змінити свою внутрішню сутність. Щось біблійне. Смерть ветхої людини стає народженням нової людини. Це не реінкарнація. Це як метафора резервів людського самовиявлення у відповідь на невідхильні вимоги об'єктивних

обставин буття. Треба спершу вмерти, щоб народитися. Для мешканців території Z. цей філософський парадокс конкретизується у виборі між «руським миром» і Україною. І для тих, хто обрав Україну, проблема тільки починається з проходження блок-постів. Тяжче бути з внутрішніми блок-постами, їх не оминеш і не задуриш фальшивими довідками.

Цей мотив, і політично-життєвий (не те що підказуваний, а прямо-таки нав'язуваний щоденною буденністю), – і алегоричний водночас, починається в романі з химерних балакань професорки-філологічки Марини Аркадіївни, яку сусіди звуть Вороною. Вона дружить з Лізою, то говорить їй абищо, то, перескакуючи з гілки на гілку (так, між іншим, у романі – Ворона ж!), кидає наважання то мудрі, то не дуже, репліки. Виявляється, вона тікала до Києва, але вернулася розчарована. Бо України ніде не знайшла: Україна ж не територія і не атрибутка, а люди і дух. Втім, Ворона самокритично припускає, що вона сама винна: поїхала до Києва *живою*, не перетвореною через смерть. Треба спершу вмерти (звільнитися від себе ветхого?), тоді Україна тобі відкриється. Мабуть, так треба розуміти ідею: служителі *П'ятого Риму* повинні, переживши *Смерть*, прибути в Україну і звідти привезти до міста Z. те, чого йому історично бракує – ті сакральні знаки, що принесуть мир і злагоду. Цією місією переймаються не лише філософ Платон Іванович Гредис, хімік Коля Вересаєв і, звісно ж, чудернацька Ліза, а й – дивним чином – «міністр» Гиркавий та загадковий московський журналіст із особливими повноваженнями Маршак, який виступає то яструбом «руського мира», то, навпаки, нібито якимось опозиційним до володаря Кремля інтриганом. Правду кажучи, ці сторінки роману не здалися мені достатньо прозорими, не прочиталися.

Та хоч би там як, наші місійні посланці, пройшовши ритуал очищення *Смертю (мисленною?)*, опиняються в Києві. Сакральні символи, які вони мають розшукати в Києві та привезти до пропащего міста Z., – це, по-перше, унікальний примірник «Кобзаря», з якого, стоячи на колінах, з дня у день читає вірші якийсь таємничий старець; потрібен саме цей «Кобзар». По-друге, у крамниці на Хрещатику треба купити патріотичного слона у вишиванці – «Шива Вишивата» – і на цьому мироносцеві в'їхати до міста Z

Завдання головокрутне, як у народних казках доіндустріальної доби. Але герої *П'ятого Риму*, надихані своєю миротворчою місією, з ним хоч і не без труднощів, упоралися.

Однак тут доведеться зробити невеличкий відступ. Автор роману (ім'ярек) не лише суворий (постмодерний!) літописець міста Z., а й підступний іроніст та в'їдливий сатирик. Об'єктом його сатири стали, в контексті «русского мира», зокрема і «русские матрёшки» (назва одного із розділів) та зелені чоловічки, що повалили на Донеччину утверджувати «русский мир». У цьому широкому контексті присутні Ванька (він же Іван Іванович Іванов) та його дружок Федька, які приїхали з Уралу.

«– Эти двое – борцы за идею, – пояснил Гредис. – Эй, мужчина, ты чего сюда приехал?

– Украину спасать! – ответил Иван Иванович чистую правду. – Какая разница, зачем».

Батько Іванова, Іванов-старший, ще раніше, в 50-і роки минулого століття, був постраждав за ідею в числі тих півсотні тисяч воїнів Радянської Армії, на яких маршал Георгій Жуков перевіряв наслідки вибуху в повітрі ядерної бомби (відомий експеримент на Уралі). Тепер його син зводить рахунки з київськими карателями, які...втім, послухаймо його самого: «...Нашли ямы, между прочим, тут недалеко. Там живьем захоронены триста

изнасилованных укропами женщин, – говоришь ты, Иван Иванович, и криво улыбаешься, – а ещё двести младенцев и сто стариков. Этих четвертовали. Слышишь? Привязывали к бээмпа и четвертовали. На куски раздирали боевыми машинами пехоты только за то, что люди желали говорить на своём родном языке. И молиться своим богам. Понимаешь, нет? Вот что такое украинские фашисты!

– Да. – кивает Федор, – телевизор посмотри, там кинокадры эти показывают!»

І от... видно, цей Ваня, Іван Іванович Іванов, таки загинув від рук укрів-карателів або розчинився, як і багато захисників «*русского мира*», у лазні «*П'ятий Рим*», – бо у своєму новому житті опинився в Києві (пригадуєте ритуал переселення з міста Z. в материкову Україну?). І що б ви думали? Той легендарний старець, який стоячи на колінах день і ніч читає «Кобзар», виявився, коли знайшли його Сократ Гредис, Коля Вересаєв і Ліза, – ... тим самим Ванею, Іваном Івановичем Івановим! Так він замолював свої гріхи, спокутував провину перед Україною. (Може, на зло славнозвісному лауреатові Нобелівської премії Йосифу Бродському, який безславно і безсило пророчив Кобзареві інше майбутнє.) І був то сакральний «Кобзар», з яким можна було повертатися в Україну!

Але вертатися годилося тільки на слоні – не бойовому Ганнібаловому, а на спорідненому з буддійським *Шивою* – *українському* патріотичному слоні: ймовірно, символі миролюбності й безкровних перемог! Його дістали – чи не в подарунок – в одній із лялькових крамниць на Хрещатику. Національний орнамент і вишиванка додали йому снаги і зросту – і ось *Епілог* роману.

«...Ранняя заря встала над Z., когда над терриконами показался огромный слон в бархатной вышиванке и со заездой Давида во лбу. Впереди в кресле восседала

Лиза в белых панталонах и синем платье с алыми маками. Позади в деревянной беседке, раскачивавшейся в такт слоновым шагам, два философа всматривались в розовеющий Восток.

– Как думаешь, – спросил один, – дойдёт ли он до Казани?

– Ни в коем случае, – ответил Гредис. – Но нам туда и не нужно.

– А куда нам нужно?

– В долготу дней, – сказала Лиза Элеонора. – И пусть всё решает слон».

...«Долгота дней» – це міра біблійна.

Але вона лягає на тривання розвитку. І має свої епізоди. Чи стане фінальним з'ява над териконами міста Z. нашого екіпажу на патріотично-миролюбному слоні (*Шива Вишивата*) з державницькими мантрами? І чи зберігають свою сакральну силу *вишиванка* і *зірка Давида* – у взаємодії? І чи змиряться місто Z. із *жидобандерівцями*?

Та й читачами роману – неважко припустити – *Епілог* роману може бути сприйнятий неоднозначно. Чи можна гратися з такими поняттями, бавитися такими візіями? Але ж тут треба враховувати дуже своєрідну ігрову стилістику роману. Класично чіткі описи епізодів та подій переплетені в ньому з міражами й мареннями, що надають оповіді часом ірраціонального або сюрреалістичного характеру; дистанція між оповідачем та персонажами невловно змінна; іронія та сарказм перебігають з одного об'єкта на другий і можуть зачіпати не лише антипатичне оповідачеві, а й симпатичне чи й дороге йому. Дозволяє він собі – розраховуючи на почуття гумору читача – вдаватися і до «провокативних» реплік пародійного характеру. До таких належать, наприклад, і казкове перетворення лялькового ведмедика в сакрального *Шива Вишивата*, і *жидобандерівський джаз* і

апеляції до *жидобандерівства* взагалі – прозорі пародії на «месиджі» російської пропаганди і певний виклик за-тьмареній нею обивательській свідомості. Тому і цей *Епілог*, і багато що в романі тебе читати з певною «ре-зервою», як казали колись галичани: маючи власну думку й почуття гумору. Зрештою, не забуваймо, що на чолі десантного екіпажу *Шива Вишивата* возсідає подитячому мудра й прозірлива казкарка Ліза, вона за-вжди сповнена фантастичних візій добра і, ймовірно, є справжньою авторкою *Епілогу*. Їй дуже хотілося по-єднати символи різних культур і народів у надії примирити власний – на загальнолюдському посилі.

Але помимо цієї оптимістичної ілюзії, зрештою до-волі проблематичної, помимо моментів, які можуть ви-кликати різночитання, – в романі Володимира Рафеєнка є те, що сумніву не викликає і становить його художню переконливість і етичну силу. Це – потужне сучасне письмо, що поєднує епічний подих з мінливістю голосу й широким діапазоном мотивів. Це – правдиві й особи-сто пережиті картини трагедії рідного авторові міста Z. Опис розвитку пропагандистської епідемії та збройної навали, жертвою яких він став. Викриття бандитського характеру «руського мира», що несе загрозу людським цінностям взагалі, узагальнювальний сатиричний образ його та яскравий бестіарій гідних персон. У підсумку – сила застереження, за якою – глибина переживання долі України та пов'язання її з долею світу.

Цей твір багато що скаже читачам в Україні й світі – адже немає сумніву, що він буде перекладений різними мовами.

P.S.

А на закінчення хочу згадати про одного малопоміт-ного персонажа роману, в якому мені бачиться сам автор. Власне, його ставлення до своєї роботи. Це фо-тограф-мистець Арсеній Барич, який готує цикл «На-

тюрморти війни». Днями й ночами, до знемоги, збирає він до дрібниць усе, що може зримо промовити про різні аспекти великої, планетарного простору, людської трагедії. В нього своя філософія творчості, добре викладена на кількох сторінках роману. «И вот одним ранним, удивительно тихим утром Барич внезапно понял – от того, насколько он сможет быть точным, зависит судьба не только этого цикла, но его жизнь и смерть. Судьба города Z, людей, проживающих здесь, судьба Украины, Европы, а может быть, всего мира.»

Йдеться, звісно, не про амбіції. А про відповідальність.

2 лютого 2018 року

Розділ II. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 328.3

Мироненко Віталій Петрович

Доктор філософії (політологія),
член Президії АПН

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КОАЛІЦІЙ

Повернення до парламентсько-президентської форми правління у 2014 році, неефективна діяльність коаліції «Європейська Україна», створеної у Верховній Раді України VIII скликання, яка не здатна дотримуватися графіку законодавчої роботи, закріпленого у коаліційній угоді, актуалізувала проблему політико-правового врегулювання діяльності парламентських коаліцій.

У політичній науці дослідження коаліцій має тривалу і досить плідну історію. Однак вчені приділили значно менше уваги аналізу процесу прийняття рішень, що актуалізується в ході діяльності коаліції. Це суттєва прогалина у дослідженнях, оскільки громадян насамперед цікавить не стільки розподіл портфелів чи партійний склад коаліційного уряду, скільки результати його діяльності. Свою позицію дослідники пояснюють тим, що, знаючи персонально-партійний склад уряду, можна спрогнозувати те, яку саме державну політику він проводитиме. Протягом останніх кількох років досліджу-

ються нові напрями у коаліційній теорії, зокрема процес прийняття рішень у коаліційному уряді.

Роль парламентів у формуванні та підтримці урядів поки що не опинилися у центрі уваги дослідників, які, крім аналізу того, які саме партії утворюють парламентську коаліцію, не зробили порівняльний аналіз процесу формування уряду предметом глибоких наукових розвідок.

Проблематика передвиборчих коаліцій до останнього часу також ігнорувалася дослідниками, які, хоч і визнавали її важливість, однак зосереджувалися насамперед на вивченні парламентських коаліцій.

Відтак комплексні дослідження політико-правових засад формування і діяльності парламентської коаліції у вітчизняній політичній науці відсутні.

Метою статті є визначення політико-правових засад формування і діяльності парламентської коаліції.

Ключові слова: парламентська коаліція, парламент, коаліційний уряд, політико-правові засади, теорія і практика прийняття політичних рішень.

Коаліції створюються у сучасних парламентах коли одна політична партія не має більшості голосів у законодавчому органі. За підсумками виборів 2013 року у Норвегії чотири колишніх опозиційних партії – Консервативна партія, Прогресивна партія, Християнсько-демократична партія та Ліберальна партія виробили спільне бачення і почали переговори про коаліцію. Консерватори, які отримали 48 місць, та християнські демократи, з 29 мандатами, досягнули угоди про формування коаліційного уряду. інші дві партії – Прогресивна та Ліберальна – не змогли домовитися з ними і не приєдналися до коаліційного уряду. Проте, вони погодилися на список проблем, при вирішенні яких вони готові підтримувати уряд [36].

З 1994 року жодна з трьох найбільших партій Мексики не отримувала більше 50% голосів на загальнонаціональних виборах. В результаті досить часто діяльність уряду паралізувалася, а легітимність органів виконавчої та законодавчої влади в очах виборців неухильно знижувалася. Сподіваючись запобігти подібним проблемам, в 2012 році президент Е. Пена Ніето з Партії інституційних революціонерів (Partido Revolucionario Institucional, PRI) домовився з Партією національної дії (Partido Acción Nacional, PAN) та Партією демократичної революції Partido de la Revolución Democrática, PRD) шукати спільний порядок денний у законодавчому органі. Ця угода відома як Пакт для Мексики (Pacto por México) [53]. Хоча це не призвело до формування коаліційного уряду, всі три партії цінували вигоди від спільної діяльності для вирішення найбільших проблем країни і в досягненні часткових політичних перемог [35].

Коаліції відрізняються щодо стабільності, тривалості існування та поділу влади між своїми учасниками. Деякі коаліції створені досить давно і це стало звичним явищем, якщо прагнення якоїсь партії будуть реалізовані, що вони віртуально створюють нову партію зі своїми правами. Єдиною надією для проходження в уряд для Партії ліберальних демократів у Великобританії, Національної партії в Австрії, Вільної демократичної партії в Німеччині є союз з іншими партіями для формування парламентської коаліції та уряду.

Однак політичні зміни можуть зруйнувати здавалося б непорушні союзи. З 1969 по 1982 роки у Федеративній республіці Німеччина правила коаліція соціал-демократів та вільних демократів, яку багато аналітиків вважали досить тривкою. Тим не менше, вільні демократи вирішили поміняти партнера і країною почала правити їх спільна коаліція з християнськими демократами. До певної міри це є прикладом одного з основних недоліків коаліційного

уряду – феномену золотої акції, коли незначна за розміром партія, така, наприклад, як Вільні демократи, може мати вирішальний вплив на склад уряду та політику держави загалом. Лише коли друга мала партія – «зелені» – отримала достатню кількість голосів на виборах в 1998 році соціал-демократи змогли повернутися до влади у коаліції з ними. Диспропорційна влада малих політичних утворень часто використовується як основний аргумент проти пропорційної виборчої системи.

Коаліції можуть утворюватися у будь-якій політичній ситуації, коли існують кілька конкуруючих сил, які мають близькі позиції щодо суттєвих питань. Іноді вони лише мають намір тимчасового існування, чи навіть створюються для вирішення однієї проблеми: голосування у багатопартійному парламенті Франції часів Четвертої республіки завжди передбачало створення ситуативної більшості депутатів, які погоджувалися проголосувати лише за конкретний законопроект. Незважаючи на двопартійну систему, аналогічна ситуація є типовою для голосувань у Конгресі США. Однак, парламентські коаліції, які часто звинувачують в урядовій нестабільності, є швидше результатом політичної нестабільності, ніж її причиною. Цілком можлива ситуація коли кілька політичних сил, чи то завдяки виборчому законодавству чи іншим політико-правовим механізмам, існує в стані приблизної рівноваги.

У деяких країнах створюються політичні партії, що містять у своїй назві слово «коаліція». Так уже майже 100 років у Фінляндії існує правоцентристська Партія національної коаліції (Kansallinen Kokoomus), яка на сьогодні є однією з чотирьох найбільших партій, що відстоює проєвропейські позиції. Починаючи з 1987 року вона постійно (за винятком періоду 2003-2007) входить до складу уряду, який у 2011 році був сформований на її основі.

Феномен коаліції як предмет дослідження у політології

У найбільш загальному визначенні коаліція (від лат. *coalitio* – союз) – це «політичний чи інший союз держав чи інших політичних сил (партій, рухів, громадських діячів і т.д.), об'єднаних спільною домовленістю» або ж добровільне об'єднання кількох осіб (групи осіб, наприклад держав, організацій, політичних партій) здала досягнення певної цілі. Від інших типів об'єднань її відрізняє те, що кожен з її учасників зберігає самостійність у справах, не пов'язаних з метою коаліції. Після її досягнення, коаліція може розпастися.

Один із найпопулярніших англійських словників «Webster's New World College Dictionary» визначає коаліцію як союз фракцій, націй та ін., створений з певною метою, подібно до того, як об'єднуються політичні партії за часів національної небезпеки [69].

Історично першими є військові коаліції, які укладаються державами для об'єднання сил у боротьбі проти спільного ворога. Поняття «коаліція» ввійшло в обіг в 1792 році, коли був утворений союз Австрії та Прусії проти революції у Франції (військова коаліція). Загалом проти республіканської та наполеонівської Франції було укладено сім коаліцій. Великобританія, Франція і Росія створили коаліцію проти Німеччини – Антанту (1904-1907). Іншими прикладами міжнародних військових коаліцій: антигітлерівська коаліція у Другій світовій війні, фашистський блок країн «осі». Останні приклади військових коаліцій – об'єднання країн, залучених до військової операції під єдиним командуванням: Коаліція війни у Перській затоці, сформована президентом США Дж. Бушем в 2003 році, коаліція під проводом ООН для припинення громадянської війни у Лівії в 2011 році, антидівілівська коаліція у Сирії (2015-2016).

Що стосується політичної сфери, то у 1864 році у парламенті Румунії була створена так звана «жахлива коаліція», до складу якої ввійшли представники вищих прошарків суспільства, незадоволених реформами монарха. На коаліційній основі створювалися уряди Народного фронту у Франції та Іспанії (1936), Чилі (1938).

Уявлення про коаліцію як об'єднання політичних інститутів тривалий час перебували на другому плані. Це було пов'язано, в першу чергу, з тим, що до середини XIX ст. політичні партії не відігравали істотної ролі в політичному процесі країн Західної Європи, а партійні системи не були інституціоналізовані.

У політологічній літературі існують різні підходи до визначення поняття «коаліція». У класичній праці «Економічна теорія демократії» Е. Даунс дав визначення коаліції як групи людей, які мають спільні цілі об'єднуються для їх досягнення, повного або часткового. На його думку, учасники коаліції прагнуть до ефективного досягнення своїх цілей, у них повинні бути схожі погляди на політичні проблеми та вони повинні координувати свої дії [40, р. 7].

У цьому визначенні наголос робиться не на інститути (політичні партії), а на індивідуальний склад коаліції. Саме розуміння Е. Даунсом коаліцій через призму ефективного досягнення цілей мало значний вплив на розвиток всіх наступних теорій коаліцій. Один із засновників теорії коаліцій У. Райкер визначав коаліцію виходячи з процесу прийняття рішень. Якщо в певній групі виділяється підгрупа, яка відповідно до встановлених і прийнятих усіма учасниками групи правил, може приймати рішення для всіх членів групи, то така підгрупа буде називатися коаліцією. При цьому не важливо, чи є вона найбільшою групою чи ні: акцент робиться на можливість прийняття значущого, зобов'язуючого рішення для всієї групи [59, р. 12].

За такого підходу розуміння коаліції як підгрупи з правом прийняття рішень є ключем до розуміння природи усіх політичних коаліцій – між партіями, державами, політиками тощо. Саме це і було метою дослідницької діяльності У. Райкера: створення універсальної теорії коаліцій, що пояснює з позиції теорії раціонального вибору і з точки зору математичної теорії ігор поведінку політичних акторів при формуванні коаліцій. З іншого боку, кожна коаліція має власну специфіку і надмірне узагальнення цього поняття призведе до неадекватного опису реальності. Виникає питання, чи будь-яка підгрупа індивідів є коаліцією? Адже всередині цієї підгрупи можуть бути нерівні складові елементи. Однак при всіх недоліках підхід У. Райкера є важливим для розуміння політичних коаліцій, оскільки він вказав на найважливіший аспект функціонування коаліцій: прийняття зобов'язуючих для групи рішень.

У європейській політичній науці склався більш вузький підхід до вивчення коаліцій – основними суб'єктами коаліційних взаємодій вважаються політичні партії. Відомий французький політолог М. Дюверже у своїй книзі «Політичні партії» зазначав, що союзи між партіями діляться на коаліції та альянси. Коаліція між партіями – це «епізодична угода» на відміну від альянсу – тривалішого союзу партій [3, с. 359]. Варто зазначити, що поряд з вищевказаними поняттями М. Дюверже застосовує також термін «блок» щодо союзу партій, який має на меті виступити проти уряду, партії, іншого союзу або політики, що проводиться політичними акторами. Використання різних термінів вносить термінологічне сум'яття, однак М. Дюверже був одним з перших авторів, який вказав на тривалість існування коаліцій як найважливіший критерій оцінки їх діяльності та класифікації.

У своїй роботі, присвяченій технікам дослідження коаліційної поведінки, Е. Келлі розумів під коаліцією групу (або групи) індивідів, які володіють набором певних ознак:

- 1) згодні рухатися до спільної, чітко вираженої мети;
- 2) задіють для досягнення цієї мети значні ресурси;
- 3) свідомо обмінюються інформацією і засобами для досягнення мети;
- 4) досягли згоди з приводу розподілу вигоди, отриманої від досягнення цілі [44, с. 853-855].

Виходячи з цих ознак, коаліцію можна визначити як результат поведінки двох або більше акторів, орієнтованих на мету, які свідомо здійснюють спільну справу і заздалегідь домовилися про розподіл винагороди (дивідендів).

В Оксфордському тлумачному словнику політики коаліція визначена як будь-яке об'єднання політичних партій для перемоги на виборах [11, с. 238]. Досить схожим є визначення, яке використовував А. Раппорт: «Коаліція – це угода двох або більше акторів, що ухвалили рішення кооперуватися між собою з метою максимізації власного прибутку» [55, с. 52]. А.Люпіа і К.Стром визначали коаліцію як сукупність індивідуумів або груп, які об'єдналися для спільних дій [51, с. 52]. З одного боку, автори намагалися дати найбільш загальне визначення коаліції, а, з іншого боку, обмежили коло учасників коаліції лише індивідуумами і групами. З таким підходом до визначення коаліції не можна погодитися, оскільки партії об'єднуються не тільки заради такої перемоги, але і для створення уряду. Більш вдалим з цієї точки зору є визначення, що міститься у Кембріджському словнику визначає коаліцію як «об'єднання разом різних політичних партій чи груп для конкретної мети, як правило, на обмежений період, чи уряд, сформований таким чином» [34].

Проблематика коаліцій досліджувалася і російськими дослідниками. Так Т.В. Шмачкова відзначала, що коаліція є угодою між певним числом політичних партій і політичних груп, між їх керівництвом, які прагнуть взяти на себе зобов'язання з політичного керівництва країною [19, с. 29]. Схоже визначення дав А.Л. Романовіч: коаліція – угода, об'єднання партій, організацій, рухів для здійснення спільних дій [15, с. 11]. Подібне визначення наводить у своїй роботі і Б.А. Ісаєв: коаліція – це укладення угоди приблизно рівних партнерів [4, с. 210]. У наведених вище визначеннях абсолютно вірно зроблений акцент на такому важливому аспекті будь-якої коаліції як угода. Однак коаліція – не просто угода, це, в першу чергу, це певна цілісність, яка складається з певних складових частин. Основою такої єдності і цілісності виступає угода членів коаліції про спільні дії, мету і дивіденди. На думку А.Н. Щербака під коаліцією слід розуміти свідоме об'єднання партій для спільного переслідування своїх цілей у довгостроковій перспективі, яке прагне отримати вигоду від свого союзу [20, с. 27]. При цьому коаліція відрізняється від інших об'єднань тим, що останні можуть базуватися на негативному консенсусі (об'єднання не для, а проти чого-небудь) і на кон'юнктурних підставах для досягнення короточасних цілей. Коаліція ж розглядає свої цілі в довгостроковій перспективі. Підкреслюється, що негативний консенсус є підставою для об'єднань іншого роду, ніж коаліція. На думку С.М. Артюшіна, коаліція – це стійка взаємодія між політичними акторами, які прагнуть до узгодження інтересів і позицій [1, с. 19]. Недоліком такого визначення є те, що воно не містить мети такої взаємодії. Так, переговори (стійка взаємодія) між партіями при формуванні коаліційного уряду можуть закінчитися безрезультатно, і коаліція не буде сформована (результат відсутній).

Вітчизняні вчені визначають коаліцію як: 1) політичний чи військовий союз держав з тих або інших питань міжнародних відносин (наприклад, антигітлерівська коаліція у Другій світовій війні); 2) угода кількох політ, партій про утворення уряду з представників цих партій – так званого коаліційного уряду [5, с. 254].

Іншими словами, політологічні словники тлумачать термін «коаліція» у декількох сенсах: по-перше, як політичний і військовий союз двох або більше держав проти спільного супротивника; по-друге, як угоду, укладену партіями або громадськими діячами для координації зусиль [8].

Звести наведені вище визначення коаліції до спільного знаменника можна завдяки уточненню даного феномена. Слід завжди чітко розуміти про яку саме коаліцію йдеться у конкретному контексті: військову, міжнародну, політичну, партійну чи парламентську.

Політична коаліція (або коаліція у політиці) «має певні ознаками [16, с. 13-14]:

1) це завжди об'єднанням двох або більше відносно самостійних акторів. Часто буває складно визначити, наскільки той чи інший учасник коаліційних взаємодій є самостійним і являє собою якесь єдине ціле. На недоліки даної ознаки коаліції вказав відомий дослідник проблематики коаліцій М. Левер, який поставив питання про те хто грає в «коаліційні ігри». Справа в тому, що, нерідко партії розглядаються як неподільні політичні актори, що володіють монолітною структурою, підпорядковані жорсткій внутріпартійній дисципліні, проте в реальному житті вони часто є об'єднанням різних рухів, регіональних комітетів, громадських спілок. Відповідно, політичні партії можна розглядати як неподільних акторів, за умови, що їх внутрішня структура не має значного впливу на коаліційні процеси;

2) спрямованість учасників на участь та здійснення політичної влади. Коаліція є досить широким соціальним феноменом і у суміжних суспільствознавчих науках склалася стійка традиція застосування даного терміну як синоніму «союз», об'єднання» тощо. У літературі також можна зустріти уявлення про деякі громадські об'єднання як про коаліції [12]. Це можуть бути об'єднання профспілок, різноманітні громадські фронти або ініціативи. Такого роду об'єднання залишаються поза політичною сферою до того часу, поки метою їх діяльності не стане завоювання і утримання політичної влади;

3) спільність цілей, природа яких може бути різною. Саме спільні цілі штовхають незалежних політичних акторів до створення коаліції. Коаліції в політиці, як уже було відзначено вище, мають на меті отримання політичної влади. Для партійних коаліцій, наприклад, вона може бути виражена в місцях в парламенті, міністерських постах і в можливості реалізації своїх політичних програм.

4) наявність угоди між партнерами, що створюють коаліцію. Угоди передбачають домовленості про майбутнє коаліції, ресурси, які учасники вкладають для досягнення загальних цілей, механізми взаємодії та обміну інформацією між учасниками тощо.

Партійні коаліції широко застосовуються в умовах багатопартійності, коли партії змушені координувати свої зусилля для досягнення спільної мети. Досить часто такі коаліції створюються без укладення формального договору між учасниками, що об'єдналися. У зарубіжній літературі досить часто поняття «парламентська коаліція» і «партійна коаліція» вживаються як синоніми. На думку О. Кукуруз, під партійною коаліцією слід розуміти «угоду кількох партій політичних про спільну діяльність, об'єднання їхніх зусиль та ресурсів

для досягнення конкретної мети політичної діяльності у контексті електоральних циклів» [7, с. 336]. Вона може бути «передвиборчою і післявиборчою». Однак ми вважаємо таке визначення не досить вдалим, оскільки для позначення утворень з кількох політичних партій чи громадських організацій напередодні парламентських виборів існує низка понять: союз, виборчий блок, об'єднання, рух, альянс, платформа. Якщо ж політичні партії проходять у парламент, то утворені ними групи можна віднести або ж до опозиції, або до парламентської коаліції.

Парламентську коаліцію українські дослідники визначають як «угоду фракцій про спільні дії в парламенті. Утворюється у більшості парламентських та парламентсько-президентських держав, де парламент має вагоме значення в процесі управління державою. Стимулом для об'єднання фракції, груп є прагнення контролювати уряд. Як правило така коаліція створюється найбільшою фракцією, до якої приєднуються менші. Інколи виникає ситуація, коли найменші фракції, об'єднавшись, формують парламентську коаліцію, а найбільша фракція опиняється в меншості» [6, с. 335]. Зазначається, що утворення коаліції відбувається не за чіткими, наперед визначеними правилами, а відповідно до певної політичної ситуації шляхом переговорів між фракціями [6, с. 336]. При цьому в якості основного завдання парламентських фракцій у процесі переговорів визначено поступове наближення положень щодо реалізації своїх виборчих обіцянок до позицій потенційних партнерів, щоб розробити спільну програму дій, яка була б взаємоприйнятною, послідовною і стала основною здійснення реальної політики.

Таке визначення також не є досить чітким, оскільки, на нашу думку, під парламентською коаліцією слід розуміти угоду політичних партій, представлених у зако-

нодавчому органі, щодо формування уряду, визначення програми його діяльності, розподілу посад між її учасниками в органах законодавчої і виконавчої влади та механізми сприяння діяльності коаліційного уряду.

Відомий дослідник Е. Брауні відзначав, що в фокусі вивчення формування коаліційних урядів в парламентських системах доцільно застосовувати словосполучення «правляча коаліція». Такі коаліції є «формальними», тобто виконують низку інституційних умов: наявність більшості в парламенті, офіційної угоди між партіями, такі коаліції розподіляють значні ресурси і впливають на все суспільство. Згідно з ним, «правляча коаліція» – це група індивідів, які ідентифікують себе як членів політичної партії і досягли згоди з приводу розподілу вигоди, отриманої в результаті контролю над державним апаратом, тобто урядом, кабінетом міністрів. Е. Брауні робить висновок, що правляча коаліція створюється в результаті вдалого торгу між елітами політичних партій, які хочуть сформувати уряд [29, р. 14]. Такий підхід не можна назвати вдалим. Спірним є погляд на правлячу коаліцію як на об'єднання індивідів, пов'язаних з партією. На наш погляд, коаліція – це, в першу чергу, об'єднання політичних партій, а не окремих людей. Саме партії є вихідною одиницею аналізу. Вони виступають акторами, які мають власні ідеологічні уподобання, розмір і самостійні в своєму виборі партнерів при формуванні коаліцій.

Оскільки створення парламентської коаліції майже не регулюється законодавчо, її правове визначення практично відсутнє у більшості країн. В Україні Конституція передбачає створення за результатами виборів і на підставі узгодження політичних позицій коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 83). Поняття коаліції визначалося також у Законі України «Про Регламент Верхов-

ної Ради України» від 10 лютого 2010 року, відповідно до ст. 61 якого було визначено, що коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді – це сформоване за результатами виборів і на підставі узгоджених політичних позицій та на засадах, встановлених Конституцією України і Регламентом, об'єднання депутатських фракцій, народних депутатів, до якого входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

У Рішенні Конституційного Суду України у справі про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України від 17 вересня 2008 року зазначено, що під коаліцією слід розуміти: «сформоване на встановлених Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України засадах об'єднання за результатами виборів кількох депутатських фракцій, кількість народних депутатів України в яких становить більшість від конституційного складу Верховної Ради України, які (депутатські фракції) на основі узгодження політичних позицій погодились на спільну парламентську діяльність».

Іншими словами, для позначення парламентської коаліції в Україні вживається поняття «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді» – це добровільне об'єднання депутатських фракцій, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. Це угода між двома або кількома представниками у парламенті (політичними партіями) про спільне утворення уряду та участі у ньому [18].

Зазначимо, що в інших науках феномен коаліції також є предметом досліджень. Так, з точки зору соціальної психології коаліція визначається як два або більше суб'єктів, які об'єднали свої сили для обопільної користі, вигоди [25, р. 237]. Психологи, слідом за політологами підтвердили положення теорії коаліцій. Так, дослідження показали, що люди швидше за все розді-

лять премію серед кількох членів маленької коаліції, ніж серед учасників великої коаліції.

Виходячи з теорії кооперативних ігор, яка постулює, що існує механізм, який забезпечує виконання спільного прийняття рішення, а коаліція – це група спільно діючих гравців або підмножина гравців, включених у певну множину учасників гри [2, с. 154]. Практична реалізація формально обґрунтованих рішень кооперативних ігор в даний час є досить великою сферою застосування теорії ігор у соціальних науках. Прикладами застосування теорії ігор є прогнозування наслідків аукціонів, вироблення поведінки учасників у міжнародних переговорах, формування коаліцій між партіями в представницьких органах влади тощо [9, с. 9].

Виходячи з наведених вище визначень, можна зробити висновок проте, що коаліція – це досить широке поняття і в кожному конкретному науковому дослідженні потрібно чітко розуміння меж його використання. Завданням даного дослідження є дати точне визначення коаліції з точки зору політичної науки.

Комплексний підхід до типологізації парламентських коаліцій

В силу особливостей функціонування демократичних інститутів парламентська коаліція є звичним явищем для більшості демократичних країн. Основні критичні зауваження щодо діяльності парламентських коаліцій зводяться до їх нестабільності (в результаті чого у деяких країнах було більше урядів, ніж виборів), розмиванню відповідальності між її учасниками та нерепрезентативності вподобань виборців. Однак присутність однієї і тої ж партії чи партій в кількох коаліціях часто створює передумови для послідовності у здійсненні державної політики, а поміркованість та консен-

сусна природа більшості парламентських коаліцій, зумовлена необхідністю узгоджувати інтереси кількох учасників, не заохочує швидких і радикальних змін державної політики, що має місце у випадку приходу до влади однопартійного уряду.

Коаліції часто змушені займати помірковану позицію, щоб залишатися при владі, а часте включення центристської партії як партнера означає, що вони схильні представляти ідеологічну середину політики, а не слідувати виключно своїй виборчій програмі. Все це дає підстави проводити помірковану державну політику, яка відповідає інтересам більшості виборців, а не лише тих, хто проголосував за партії, які утворили парламентську коаліцію.

Для кращого розуміння значення і ролі парламентських коаліцій у політичному житті країни видається доцільним здійснити їх типологізацію на основі комплексного підходу.

У політичній науці проблема створення класифікації коаліцій не є досить популярною. Традиційно політологи звертають увагу насамперед на формування коаліцій. На наш погляд, це породжує певну плутанину. Наприклад, при створенні ранніх теорій коаліцій, які з'явилися в США в 1960-ті роки, виникали сумніви у можливості їх застосування до європейської практики формування коаліційних урядів. Це було пов'язано з тим, що самі американські дослідники розглядали інші типи коаліцій, ніж партійні коаліції, які були досить поширені в післявоєнній Європі. Перший дослідник, який звернув увагу на проблему створення класифікації коаліцій, був французький політолог М. Дюверже. В своїй книзі «Політичні партії» він запропонував розділяти союзи партій на коаліції та альянси в залежності від тривалості існування об'єднання [3, с. 392-408]. Під союзом автор розумів будь-яке об'єднання партій. Якщо

таке об'єднання партій існує довго і являє собою «тривалий союз», то його слід називати альянсом. Недовговічне об'єднання партій («епізодична угода») називається коаліцією. У класифікації М. Дюверже тривалість існування об'єднання між партіями виступає першим критерієм розподілу. Як емпіричних прикладів альянсів наводяться об'єднання лівих партій у Франції в 1902, 1924 і 1936 років. Оскільки вони існували досить довго, М. Дюверже відносить їх до альянсів, а «стихійну кооперацію» лівих партій, властиву кожному електоральному циклу французької політики початку ХХ ст. – до коаліцій.

Другим критерієм запропонованої М. Дюверже класифікації виступає рівень формування об'єднань партій. Іншими словами це так званий вертикальний зріз. Виходячи із запропонованого критерію, автор виділяє виборчі, парламентські і урядові альянси. Сьогодні для позначення виборчих альянсів (коаліцій) найчастіше використовують термін «передвиборчі коаліції». Формування передвиборчих коаліцій – це відносно мало досліджений сучасною політологією феномен і заслуга М. Дюверже полягає в тому, що він першим показав, наскільки різноманітні взаємодії між партіями до і під час виборів. М. Дюверже зазначав, що передвиборчі коаліції бувають різними: деякі партії об'єднуються перед виборами для створення спільних виборчих списків, інші партії знімають своїх кандидатів на користь інших партій, а в замість них партнери роблять те ж саме в іншому окрузі, де у кандидата від першої партії вище шанси виграти вибори, партії можуть створювати коаліції проти будь-якої партії. Такий поділ передвиборчих коаліцій за програмними цілями цілком доречний, однак він ґрунтується лише на політичній практиці Франції та Німеччини першої половини ХХ століття.

Англійський дослідник коаліцій В. Богданор запропонував власний, деталізований варіант типології коаліції виходячи з критерію рівня створення коаліції [28, с. 4-5]. Він, так само як і М. Дюверже, писав про те, що коаліції виникають на передвиборчому, парламентському та урядовому рівнях. На передвиборчому рівні коаліції формуються між партнерами, які прагнуть поліпшити свої електоральні результати за рахунок скоординованих і узгоджених дій. Партії домовляються про стратегічне висунення депутатів в округах, як це часто бувало в Великобританії і Франції на початку ХХ століття, або про агітацію серед електорату з питання про голосування за ту чи іншу коаліційну партію в різних списках в державах зі змішаною виборчою системою, як це іноді траплялося в Німеччині після Другої світової війни. На парламентському рівні В. Богданор виділяє коаліції, засновані на угодах, і коаліції, засновані на так званій «мінливій більшості». Останній термін описує ситуації, пов'язані з пошуком урядом меншості підтримки в парламенті. Оскільки більшість, необхідна для прийняття рішення в парламенті, може складатися з різних партій в різний період часу, така нестійка ситуація отримала назву «мінливого більшості». Нарешті, на урядовому рівні англійський автор виділяє надвеликі коаліції національної єдності і звичайні коаліції, розділяють урядову владу між членами коаліції.

Своєрідну типологію політичних коаліцій запропонував китайський дослідник Х. Ванг [67], який запропонував класифікувати коаліції за чотирма критеріями – сфера діяльності коаліції, тривалість її існування, мета і статуси коаліцій в суспільних відносинах. Під політичними коаліцією автор розуміє будь-яку сукупність акторів, які мають супротивників в соціальному

середовищі. У політиці автор виділяє міжнародні коаліції, військові коаліції, коаліції між суспільними групами та міжпартійні коаліції. В економічному житті коаліції представлені міжнародними організаціями (NAFNA, Меркосур і т.д.) а також економічними конгломератами як об'єднаннями компаній для поділу праці. У культурній сфері життя суспільства автор виділяє технологічні, релігійні та етнічні («сімейні») коаліції. Технологічні коаліції доповнюють економічні і мають за мету обмін технологіями між учасниками. Релігійні коаліції є союзами між релігійними об'єднаннями, сектами і зустрічаються в історії релігійних воєн. Етнічні коаліції – це об'єднання людей за расовою і етнічною ознакою, при цьому вони можуть створюватися між людьми як з однаковими, так і з різними етнічними ознаками. Останній вид об'єднань, на думку автора, часто передбачає «дружбу проти» якоїсь третьої сторони.

Спираючись на часовий критерій поділу, Х. Ванг виділяє короткострокові, середньострокові і довгострокові коаліції. Тривалість існування коаліцій визначається цілями, які ставляться коаліцією. Однак в різних сферах суспільного життя час існування коаліції може бути оцінений по-різному. Тому автор вводить додатковий критерій – операційний цикл. Коаліції, що не змогли перевищити один операційний цикл свого існування, називаються короткостроковими. Ті коаліції, які змогли проіснувати більше одного, але менше трьох таких циклів – середньостроковими, а понад три – довгостроковими коаліціями. В економічній і культурній сферах життя суспільства такий цикл становить один рік. У політичній сфері тривалість існування коаліцій залежить від електоральних циклів, тривалість яких складає 4-6 років. Автор пропонує використовувати такий критерій для класифікації та міжнародних коаліцій.

Найважливішим критерієм типології Х. Ванга виступає мета створення коаліції. Автор виділяє конституційні коаліції, інституційні коаліції, портфельні коаліції, коаліції з реалізації політики та активні коаліції. Конституційна коаліція – це об'єднання груп для створення спільного соціального порядку, наприклад, фундамент держави. Інституційні коаліції створюються політичними акторами для формування або зміни інституційного порядку. Приклади можуть бути знайдені в об'єднаннях організацій, що захищають права людини. Портфельні коаліції використовуються для позначення коаліцій між партіями, головною метою яких є отримання міністерських портфелів. Такі коаліції можуть бути укладені як до виборів, так і після, а значить, ставити знак рівності між урядовими коаліціями та портфельними коаліціями було б не вірно. До коаліцій з реалізації політики і коаліцій активності відносяться специфічні коаліції, які укладаються ситуативно різними акторами для досягнення короткострокових цілей.

Останнім критерієм розподілу Х. Ванг називає соціальний статус політичних коаліцій. Під статусом автор розуміє рівень створення коаліцій, їх розмір, силу. Таким чином, виділяється великий спектр різних типів коаліцій. Виділяються коаліції на міжнародному рівні, внутрішньодержавному і місцевому рівні. При цьому зазначається, що членами таких коаліцій можуть бути або групи, або організації, в тому числі держава. За розміром виділяються великі, середні та малі коаліції, а по силі – сильні, середньої сили і слабкі коаліції. Великі міждержавні коаліції контролюють понад 500 мільйонів людей, середні коаліції контролюють від 100 до 500 мільйонів чоловік, а малі – менше 100 мільйонів чоловік. Силу міждержавних коаліцій пропонується вимірювати по співвідношенню до сили США за індексом національного потенціалу. Якщо коаліція держав в сумі має

більше чверті від показника потенціалу США, то таку коаліцію Х. Ванг вважає сильною. Коаліція, що володіє більш ніж 25% потенціалу США, але не більше 50% – є середньою по силі коаліцією. Якщо коаліція держав має менше 25% потенціалу США, то вона буде вважатися слабкою.

Як зазначає В. Пігенко, основними для класифікації парламентських коаліцій є два критерії:

- 1) розташування політичних груп всередині коаліції в політичному аспекті;
- 2) чисельність коаліції [10].

За першим критерієм розрізняють закриті (партії належать до одного політичного спектру) та відкриті (відсутність ідеологічної єдності). Останні створюються тоді, коли основні політичні партії, незважаючи на ідеологічні розбіжності, визнають необхідність співпраці щодо конкретного питання або проблеми, і готові працювати разом задля розв'язання цієї проблеми. Як правило, це має місце під час воєн і економічних криз.

Вважаємо, що такий підхід є надто спрощеним, оскільки на формування коаліції впливає низка чинників, зокрема виборча і партійна система, форма державного устрою тощо. Так мажоритарна виборча система Великобританії рідко призводить до ситуації, коли формується парламент, в якому жодна партія не отримує більшості місць. Коли це все-таки трапляється, як це було за часів правління уряду лейбористів у 1974-1979 роках, коаліція створюється фактично, але не формально. Залежність парламентської і урядової коаліції від партійної системи відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок між партійною системою, парламентом та урядом

Партійна система	Законодавчий орган	Уряд
Домінування однієї партії	Однопартійна більшість	Уряд домінуючої партії (Японія, Швеція, Південна Африка)
Двopартійна система	Однопартійна більшість чи майже більшість	Однопартійний уряд, що по чергово формується однією з двох основних партій (Греція, Норвегія, Іспанія (1982-1995), Великобританія)
Багатопартійна система	Багатопартійний парламент	Коаліційний уряд

Однак така типологізація є швидше описовою і не сприяє глибокому розумінню природи парламентських коаліцій. На наш погляд її краще здійснювати комплексно, згідно основних та другорядних критеріїв. До перших належать:

- 1) кількість учасників;
- 2) кількість політичних партій;
- 3) ідеологія та ідеологічна близькість учасників та
- 4) поділ повноважень між учасниками.

Другорядні чинники представлені:

- а) датою створення;
- б) ступінню формалізації;
- в) ціллю створення;
- г) терміном існування;
- д) процедурою утворення коаліційного уряду;
- е) статусом парламентської партії, що приступає до формування коаліції.

Перш ніж перейти до детальнішого розгляду парламентських коаліцій, доцільно зупинитися на теорії коаліції, яка надає критерії для класифікації. Теорія коаліції, яка значною мірою сформувалося на основі теорії ігор, є частиною традиції квазіматематичної мо-

делі раціонального вибору у політології, що намагається сформулювати теорії, здатні спрогнозувати ймовірність її утворення та напрями діяльності. Проте захисники теорії коаліції стверджують, що вона може бути застосована до будь-якої ситуації, де двоє і більше акторів стикаються з потенційним конфліктом інтересів, у результаті чого співробітництво між двома і більше учасниками проти одного чи більше опонентів є раціонально виправданим. Вони також стверджують, що хоча б у загальній формі успішна теорія може застосовуватися до будь-якого прикладу: чи то йдеться про коаліцію малих фірм проти потенційного монополіста-конкурента, чи про коаліцію парламентських партій для формування уряду тощо. У деяких випадках теорії коаліцій з високою ймовірністю здатні передбачити результат, особливо тоді, коли застосовуються до партійної системи, в якій кількість і розмір партій, так само як ідеологічний спектр національної політики, не залишає місця для очевидних варіантів майбутньої коаліції.

Зазначимо, що моделі формування коаліцій відрізняються від моделей голосування, побудованих на теорії простих ігор. Тут йдеться про об'єднання голосів, а, відповідно, про кооперативні ігри. Застосування теорії ігор до проблем, що включають договір та формування коаліцій, породжують моделі двох типів: статичні та динамічні. Перші схильні бути економними і не включати додаткові змінні, пов'язані з інституціональними чи суб'єктивними чинниками. Другі є переважно описовими і поведінковими [62, р. 390]. Загалом моделі формування коаліцій можна розбити на дві групи на підставі того, чи використовується в них така змінна як розміщення політичних сил, що утворюють коаліцію, по шкалі «ліві-праві» [17, с. 295]. Перша група моделей ґрунтується на кількісних ознаках коаліції [59, р. 32-46]. Друга

включає у розгляд близькість політичних позицій учасників коаліцій [22].

1. За кількістю учасників розрізняють мінімально виграшну коаліцію, коаліцію мінімального розміру та надлишкову коаліцію. У політичній науці модель торгів між політичними акторами використовується при аналізі партійної політики і міжнародних перемовин [62, р. 391-392]. В свою чергу А. Лейпхарт вважає торги одним з основних підходів до пояснення коаліційної політики у парламенті [48, р. 49-50]. Однією з перших робіт, присвяченій аналізу процесу формування парламентських коаліцій, було дослідження коаліцій у парламенті Японії М. Лейзерсона [43].

Найбільш широко поширеною є мінімально виграшна коаліція. Концепція *мінімально виграшної (переможної) коаліції* була описана В. Райкером [262], який виходив з того, що приймаючи рішення про участь в уряді політики виходять виключно з бажання отримати владу чи престиж завдяки міністерським посадам, тому вони не схильні ділитися можливими вигодами з іншими учасниками політичного процесу. Відповідно, коаліції повинні бути достатньо великими, щоб забезпечити більшість у законодавчому органі, але не більшими і ні меншими. «Кооперативні рішення з n-персонами, – зазначає В. Райкер, – стосуються поділу виграшу від формування коаліції серед її членів, тоді як принцип розміру стосується кількості членів чи ваги членів коаліції, що перемогла. У політичних ситуаціях, аналогічних іграм з n-персонами і постійною сумою, учасники з явною і повною інформацією – так стверджує принцип – формують мінімальні переможні коаліції, тобто коаліції настільки великі, щоб вони були достатніми для перемоги і не більше того» [58].

Таким чином В. Райкер змінює передумову формування коаліції, запропоновану Е. Доунсом [40], на думку

якого політичні партії намагаються максимізувати більшість. Замість цього він стверджує, що партії при формуванні коаліцій не прагнуть платити за голоси більше, ніж це потрібно для перемоги. Таким чином, прагнення максимізувати свою владу обмежується цілком прагматичним міркуванням: можна перемогти з меншими затратами при коаліційному поділі добичі, якою в даному випадку може слугувати поділ місць в уряді чи зайняття ключових постів у парламенті та його органах (комітетах, комісіях). Очевидно, що чим більша за розміром коаліція, тим менша частка влади припадає на кожного учасника, не залежно від того чи це індивід, чи партія. Вимога наявності «ясної і повної інформації» також не є випадковою. В. Райкер стверджує, що неякісна і неповна інформація, доступна потенційним учасникам коаліції, підштовхуватиме їх до збільшення розміру переможної коаліції. Показником «мінімальної виграшної коаліції» є те, що при виході з неї якої-небудь партії вона втрачає статус переможної.

Якщо у парламенті потрібно 70 депутатів для формування урядової коаліції і є чотири партії (А-Г), розташованих зліва на право в ідеологічному спектрі. При цьому А має 50 місць, Б – 40, В – 20, Г – 10, більш ймовірним є формування коаліції між А і Б, ніж трипартійної коаліції між Б, В і Г. Майже зі 100% впевненістю можна стверджувати, що коаліція не буде сформована усіма чотирма партіями, оскільки в тому випадку вона матиме 50 зайвих місць. Тобто чим більше партія втрачає потенціальні вигоди від великої кількості партнерів, з якими вона буде змушена ділитися перевагами перебування в уряді.

У даному підході головним є не кількість учасників коаліції, а кількість партій, які укладають союз. Це пов'язано з необхідністю скорочення затрат на формування і підтримку коаліцій, оскільки за великої кількості партій складніше досягти згоди, важче отримати повну

інформацію, складніше вести перемовини. Коаліція з мінімальною кількістю партії є гнучкішою і стабільнішою. Ці прості міркування дають підстави говорити, що з усього набору мінімально виграшних коаліцій будуть вибрані найбільш «дешеві» коаліції.

Використання моделі мінімально виграшної коаліції дає змогу спрогнозувати щодо майбутнього поділу сил у парламенті, однак не дає чіткої відповіді на питання, яка ж з мінімально виграшних коаліцій є найбільш реальною. Усі можливі коаліції за умови дотримання основних вимог моделі мають рівні шанси на реалізацію.

Аналіз парламентських коаліцій у різних країнах світу свідчить, що значна їх кількість є меншими або більшими, ніж мінімально виграшна коаліція. Те, що уряд меншості часто складається з однієї партії є досить поширеним явищем. Досить часто опозиційні партії відмовляються від участі в уряді, оскільки завдяки інституційним особливостям конкретної країни можуть мати значний вплив на державну політику завдяки роботі у парламентських комітетах. За таких умов у партій відсутні стимули для боротьби за міністерські портфелі для збільшення свого політичного впливу. В інших випадках уряд меншості існує досить тривалий час завдяки тому, що опозиція не здатна об'єднатися для усунення уряд меншості від влади. Уряд меншості є звичним для Данії і нетиповим для Фінляндії, Італії, Швеції.

В. Гемсон ввів поняття *коаліції мінімального розміру*, що об'єднує лише найменшу необхідну кількість учасників, яка дає мінімальну перевагу при формуванні парламентської більшості. На відміну від мінімально виграшної коаліції вона вимагає наявності мінімально можливої кількості мандатів для створення чи контролю над більшістю у парламенті [41]. Дана модель намагається відповісти на поставлене вище питання про

реальність певної коаліції, але також без урахування політичних відмінностей між майбутніми партнерами [48, р. 49]. Тут використовується додатковий критерій для оцінки раціональності сформованих коаліцій, який включає ставлення учасників коаліцій до поділу влади між собою. У цьому випадку кожен прагнучим сформувати коаліції з мінімальною кількістю учасників для того, щоб максимізувати владу всередині коаліції.

Надлишкові коаліції нараховують набагато більшу кількість учасників, ніж це потрібно для забезпечення більшості у законодавчому органі. Вони утворюються відносно рідко і, як правило тоді, коли парламентські партії мають схожі програмні позиції. Виходячи з цієї схожості включення до уряду односторонців гарантує зменшення можливості для конфліктів та нестабільності, що виникають в результаті виключення людей, що можуть легко перейти на бік опозиції. Надлишкова більшість також гарантує високий ступінь лояльності її учасників, оскільки виключення одного чи кількох партнерів, що перетворюються у внутрішнє джерело конфліктів, не здатне позбавити коаліцію підтримки більшості законодавців. Такий тип коаліції є типовим для Фінляндії, Італії, Нідерландів.

2. За кількістю політичних партій, що підписали коаліційну угоду, можна виділити дво- (три-, чотири, п'яти...) партійні і загальні (великі, всеохопні) коаліції. Багато теоретичних досліджень процесу формування парламентських коаліцій фокусують увагу на розмірі чи кількості місць, які має партія, що претендує на роль ініціатора коаліції. Більшість теоретичних моделей виходять з того, що найбільше шансів стати ініціатором коаліції має найбільша за розміром партія [21, р. 408] чи та, яка має найбільше представництво у законодавчому органі [24, н. 1205]. Відповідно ініціатор на власний розсуд вирішує, скільки партнерів він потребує для створення коаліції: одного чи кілька.

Велика коаліція має місце коли основні політичні партії держави, ті що вважаються основними конкурентами за владні пости, об'єднуються для коаліційного уряду. Формування коаліції між двома природними конкурентами є особливо складним з огляду на тривале історичне суперництво між ними.

Німеччина має досвід низки великих коаліцій між Союзом християнських демократів (Christlich Demokratische Union Deutschlands, CDU) та соціал-демократами (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD), традиційними суперниками, які об'єднали зусилля для формування уряду. Аналогічно в Австрії, Ізраїлі, Італії основні політичні партії, що зазвичай опонують одна одній, формували великі коаліції.

Починаючи з кінця Другої світової війни у Німеччині існувало три великих коаліції на федеральному рівні, які включали християнських демократів, соціал-демократів та інші партії. У 1966-1969 роках велика коаліція включала соціал-демократів, Християнських демократів (разом з Християнсько-соціалістичним союзом Баварії, Christlich-Soziale Union in Bayern, CSU), що представляли 95% місць у парламенті. Нещодавно канцлер А. Меркель сформувала другу велику коаліцію разом з соціал-демократами, перша існувала з 2005 по 2009 роки, а друга – за результатами виборів 2013 року.

Великі коаліції можуть виникати у моменти національних політичних криз оскільки жодна інша конфігурація неможлива чи для обмеження впливу однієї чи більше другорядних партій. Традиційно Великобританія вдається до створення великої, всеохопної коаліції лише в часи війни чи серйозної економічної кризи, оскільки її мажоритарна виборча система досить рідко дає на виході парламент, в якому жодна партія не отримує більшості місць. Коли жодній партії не вдається здобути більшість мандатів у законодавчому органі, як це

було за часів правління уряду лейбористів у 1974-1979 роках, коаліція створюється фактично, що не відображається у назві.

Уряди національної єдності на основі загальної коаліції формують тоді, коли країна стикнулася з внутрішньою політичною кризою. Його члени беруть на себе відповідальність за наглядом розвитку нової конституції та інших фундаментальних реформ. Розподіл місць та відповідальності є предметом переговорів без вигод демократичних виборів. Наприклад, незгода щодо результатів виборів призвела до створення урядів національної єдності в Кенії у 2008 та Зімбабве в 2010 роках. Навіть якщо вибори свідчать про чіткі результати, уряди національної єдності можуть бути сформовані з огляду на потребу у консенсусі щодо фундаментальних реформ. Наприклад, перехідна конституції Південної Африки включала положення, що дозволяло будь-якій партії, що мала більше 20 представників у Національній асамблеї, претендувати на одну і більше позиції в уряді. Як результат, незважаючи на очевидну перемогу Африканського національного конгресу (АНК) на виборах 1994 року, Національна партія та Партія свободи інката Inkatha Freedom Party були представлені в уряді разом з АНК з 1994 по 1997 роки.

3. За ідеологічною близькістю партнерів по коаліції можна виділити мінімально наближену і максимально закриту коаліцію, що визначається ідеологічною фрагментованістю чи поляризованістю її учасників. Очевидно, що характер коаліції визначається швидше за все політичними пристрастями і близькістю програм партій, які в свою чергу полегшують формування коаліцій, тобто роблять їх «дешевшими» і стійкішими, що відповідає критерію раціональності. *Модель мінімального простору* в якості критерію, що визначає можливість формування коаліцій, бере близькість партій по

шкалі «ліві-праві». У якості емпіричного показника береться простір, що ділить партії на відповідній шкалі. Очевидним недоліком цієї моделі є те, що вона описує одномірний розподіл, хоча насправді таких вимірів набагато більше. Її застосування також ускладнюється, якщо не вдається досить точно розподілити партії на відповідній шкалі. Більш-менш ясним є поділ партії на загальні групи «лівих» і «правих», складнощі починаються при вимірюванні ступені цієї якості і взаємозв'язку партій з центром політичного спектру. Однак ці складнощі не зменшують евристичної значимості описаної моделі.

Один з перших дослідників парламентських коаліцій Р. Аксельрод [22] звертав увагу на важливість ідеологічної дистанції між партіями для її подальшої продуктивної діяльності. На його думку ефективною може бути лише та коаліція, що складається з ідеологічно близьких партій – *мінімально наближена коаліція* [22, р. 165-187]. Запропонована ним модель доповнила кількісні критерії парламентської коаліції якісними. Із незначними змінами вона використовувалася А. Де Сваном, який сформулював теорію політичної дистанції [37]. Тут також використовується одномірна шкала, що розміщує потенційних учасників коаліції зліва направо. Однак на відміну від моделі мінімального простору приймається припущення, що партії прагнутимуть створити коаліцію з найближчими сусідами по шкалі, не перескакуючи через простір, що їх ділить. Якщо якась партія потрапляє між можливими партнерами по коаліції, то є значна ймовірність, що вона буде в неї прийнята, навіть якщо принцип розміру коаліції В. Райкера не буде дотримано. Це не означає прийняття зайвих партій. Коаліція прагнучиме до мінімуму членів, необхідних для перемоги, але при цьому буде враховуватися безпосередній зв'язок партій між собою.

Також існує поняття *максимально закритої коаліції*, учасники якої мають спільні ідеологічні погляди та політичні цінності, схожі програмні цілі, мають попередній досвід спільної роботи в коаліційних урядах. Слід зазначити, що у такому випадку партнери по коаліції стоять перед вибором: перейти в опозицію, щоб краще виглядати в очах виборців на фоні ідеологічно близьких партій, уряд яких показав скромні результати діяльності, чи приєднатися до коаліції для об'єднання зусиль, оскільки такий уряд матиме більші шанси на успіх через відсутність ідеологічних непорозумінь між учасниками.

Крім того багато теоретичних моделей процесу формування коаліції свідчать, що серединна ідеологічна партія має значні шанси потрапити в уряд та відіграє значну роль у процесі прийняття рішень. Це зумовлено тим, що партія, яка контролює ідеологічний центр коаліції є «ефективним диктатором політики» в одновимірних теоріях коаліційних торгів [47, р. 11]. А значний ступінь ідеологічної різноманітності серед учасників значно зменшує ймовірність формування дієздатного уряду [37]. Через ідеологічні розбіжності важко досягти угоди про коаліційну програму, в результаті чого, як зазначає К. Стром, «чим більша преференційна розбіжність між партіями, тим більш нестабільною буде коаліція» [65, р. 521].

Менш важливими для успішної діяльності парламентської коаліції, ніж ідеологічна наближеність партнерів, є її ідеологічні позиції, за якими прийнято виділяти ліву, лівоцентристську, центристську, правоцентристську і праву коаліції.

Порівняльні дослідження коаліцій у різних країнах показали більшу прогностичну силу:

1) у моделей мінімально наближених коаліцій, мінімального простору і мінімально виграшної коаліції (у порядку зростання значимості) [37];

2) у моделей мінімально наближених коаліцій, мінімально виграшної коаліції і мінімального простору [66].

Всі ці моделі однак, так чи інакше відштовхуються від моделі мінімально виграшної коаліції В. Райкера. Принцип розміру коаліції виявився працюючим, хоча і не без певних критичних зауважень. Сам В. Райкер у зв'язку з цим зазначав: «Мене завжди дивувало, що так багато людей вважало, що принцип міг фактично завжди достатньо точно передбачати величину коаліції. Принцип виходив з дуже рідкісної моделі, яка вимагає постійної суми умов, яка навмисно виключає ідеологію та традицію, яка обмежує тривалі угоди і яка особливим чином допускає ясну і повну інформацію, яка рідко зустрічаються у реальному світі. Таким чином, хтось вважав, що природні коаліції лише приблизно відповідають цій моделі. Тим не менше, корисність моделі полягає у тому, що вона показує значимі межі формування коаліцій, а не в тому, що вона передбачає величину кожної природної коаліції. Справді, помітний для мене факт полягає в тому, що цей простий принцип часто виявляється достатнім, щоб пояснити коаліції, замість включення до пояснення багатьох інших міркувань» [58, р. 219].

Природні коаліції можуть виходити за межі раціонального розміру і тоді формуються надмірні коаліції (уряди) або коаліції меншості. За даними А. Лейпхарта [49, р. 61], в загальній тривалості існування урядів за період 1945-1980 років, сформованих на різній коаліційній основі: 59% часу при владі перебували кабінети на основі мінімально виграшних (переможних) коаліцій. Решта часу було поділено між надмірними кабінетами (25%) і кабінетами меншості (17%). У 12 країнах більшу частину часу переважали надмірні кабінети, а в двох – Данії і Швеції – кабінети меншості існували більше двох третів строку. Причини цього різноманіття А. Лейпхарт зводить до:

1) моделі демократії: Вестмінстерська модель пов'язана з мінімально переможною коаліцією, а консенсусна – з надмірними коаліціями і кабінетами;

2) рівня плюралізму: в неплюралістичному суспільстві більше умов для мінімально переможних кабінетів, у напівплюралістичних – надмірних кабінетів, у плюралістичних – однозначна залежність відсутня [49].

Що стосується життєздатності розглянутих вище парламентських коаліцій, Л. Додд дійшов висновку, що мінімальні виграшні коаліції стійкіші за інші, однак Б. Грофман спростовує його гіпотезу, стверджуючи, що цей феномен пояснюється перш за все специфікою партійних систем. Найдетальніше нематематичне дослідження в галузі теорії коаліцій здійснили М. Левер та Н. Шофілд. Застосовуючи різні критерії, вчені порівняли мінімальні виграшні коаліції з ідеологічними коаліціями. Висновок, якого вони дійшли, полягає в тому, що хоча найкращі теорії, в яких не враховуються політичні установки, «частіше слугують основою для неправильних, ніж для правильних прогнозів про виникнення коаліцій (правильні прогнози даються лише в 40% випадків відсутності абсолютної парламентської більшості), їх прогностична цінність все ж відчутно вища, ніж випадкових передбачень» [47, р. 117].

4. За поділом повноважень між учасниками можна виділити пропорційну (кожен партнер отримує повноваження відповідно від свого внеску в коаліцію) і диспропорційну коаліції. *Диспропорційна коаліція* є результатом так званого феномену золотої акції: коли найменший партнер коаліції отримує повноваження практично аналогічні найстаршому. Так з 1969 по 1982 роки у Федеративній республіці Німеччина правила одна з двох найбільших партій – Соціал-демократична партія, яка регулярно укладала коаліційну угоду з незначною за розмірами Вільною демократичною пар-

тією. Однак у 1982 році вільні демократи в якості партнера обрали другу найбільшу партію країни – Християнсько-демократичний союз. Лише коли друга мала партія – Союз 90/Зелені – отримала достатню кількість голосів на виборах в 1998 році соціал-демократи змогли повернутися до влади у коаліції з ними. Очевидно, що для створення коаліції великі партії були змушені пропонувати молодшим партнерам досить вигідні умови поділу повноважень, що не відповідали їх внеску. Така диспропорційність поділу повноважень між учасниками парламентської коаліції є одним з основних аргументів критиків пропорційної виборчої системи.

Д. Ремі назвав таких молодших партнерів партіями-обгортками і виділяв чотири їх типи:

1) додаткові (комплементарні), які перебувають на периферії ідеологічного спектру, але їх вихід не загрожує існуванню коаліції;

2) буферні, які найчастіше перебувають в ідеологічному центрі коаліції і вихід яких може призвести до дестабілізації;

3) балансуєчі, які найчастіше перебувають у центрі політичної системи і на краю коаліції, вихід яких призводить до її розпаду;

4) партії-крила, які перебувають на краях як коаліції, так і політичного життя і вихід яких дає можливість для формування нової, ідеологічно альтернативної до попередньої коаліції (прикладом чого є згадувані вільні демократи і зелені у Німеччині) [56, р. 295-298].

До другорядних критеріїв, що дають підстави типологізувати парламентські коаліції, можна віднести:

а) дату створення: передвиборча, післявиборча. У деяких випадках переговори щодо коаліції починають вестися ще до виборів, але як правило, вона утворюється після виборів, коли відома точна кількість місць, отриманих кожною партією;

б) ступінь формалізації: формальна (в основі якої лежить відповідна коаліційна угода), або ж неформальна (фактична підтримка ініціатив уряду більшістю депутатів у законодавчому органі);

в) ціль створення: комплексна або для вирішення однієї проблеми. Голосування у багатопартійному парламенті Франції часів Четвертої республіки завжди включало створення тимчасової більшості депутатів, які погоджувалися лише проголосувати за конкретний законопроект. Незважаючи на двопартійну систему аналогічна ситуація є типовою для голосувань у Конгресі США;

г) термін існування: короткотривала, повна (від виборів до виборів), довготривала (існує протягом кількох виборчих циклів).

д) процедурою утворення коаліційного уряду: чи потребує уряд, сформований парламентською коаліцією, затвердження парламентом чи ні. Так дослідження Дж. Глазгоу [42] показує, що президенти також відіграють активну роль у виборі партії, що стане основою парламентської коаліції і, відповідно, уряду. Низка праць свідчить, що непрямо обраний президент володіє набором інструментів, які полегшують отримання поста прем'єр-міністра певною партією. Але ці можливості глави держави значно обмежені за наявності вимоги винесення парламентом вотуму довіри новоствореному уряду, так званого інвеститурного голосування. Коли ця вимога закріплена у законодавстві, то саме уряд повинен продемонструвати, що він має підтримку парламентської більшості. Її відсутність означає, що відповідальність за формування і сприяння діяльності уряду лежить на парламенті. Ця відмінність між підтримкою і схваленням передбачає, що інвеститурне голосування обмежує можливості впливу президента на процес вибору форматора – парламентської партії, що береться за утворення парламентської коаліції [42]. Низка дослідників (зокрема

К. Стром [65], Т. Бергман [27]) детально аналізують особливі інститути чи домовленості, які впливають на процес формування персонального складу уряду. З'ясувалося, що уряд меншості менш ймовірний у країнах, де передбачено проведення інвеститурного голосування.

е) статусом парламентської партії, що приступає до формування коаліції: партія, що здобула перемогу, чи та, яка посіла друге місце на виборах. Правило, що саме переможець виборів приступає до створення парламентської коаліції найчастіше справджується у Португалії, де можливість партії-переможниці взяти участь у формуванні коаліції та уряду значно більші, ніж у решти партій. Водночас у деяких країнах перемога на виборах часто означає перехід в опозицію до влади, ніж участь в уряді. Так в Італії до 1994 року прем'єр-міністр ніколи не був членом партії, що отримала вагому перемогу на виборах.

Висока електоральна волатильність у країні пов'язана з принципом електоральної перемоги: чим більші дисбаланси між парламентськими партіями, тим складніше визначити партію, що стане основою коаліції. Однак прем'єр-міністр швидше за все походить з партії, що отримала значну частку голосів. Зазначимо, що перемога на виборах не завжди означає хороші можливості стати коаліційним партнером. Фактично, якщо партія хоче ввійти до уряду як коаліційний партнер, то для неї важливіше уникнути втрати місць, ніж бути справжнім переможцем. Отримання міністерських посад дає парламентським партіям важелі впливу на публічну політику, тому більшість партій віддають перевагу урядовим постам, незважаючи на результати виборів. Більше того, партії можуть на власний розсуд піти в опозицію, оскільки у довгостроковій перспективі це може виявитися привабливішою альтернативою, ніж участь в уряді. Якщо ж партія зробила вибір на користь перебування при владі, то вона чи партнери по коаліції можуть розглядати падіння свого рей-

тингу як «коригуючи послання» та змінити кадровий склад чи політку для залучення на свою сторону нових виборців [61, р. 132].

Запропонована нами типологізація парламентських коаліцій не претендує на вичерпність та повноту, але дає змогу краще зрозуміти її природу, особливості формування та вплив на державну політику.

Теорії розподілу міністерських портфелів у коаліційних урядах

Формування уряду є важливим моментом, як для виборців, так і для політичних партій, оскільки надає останнім можливість реалізувати політику, яка дістала демократичну підтримку, тобто була легітимізована електоратом. У більшості парламентських демократій, як правило, жодна з політичних партій не отримує більшості місць у законодавчому органі за результатами парламентських виборів. Формування парламентської коаліції, яка визначає склад головного виконавчого органу країни – уряду, є закономірним підсумком виборів у більшості парламентських демократій і перебуває у центрі уваги, як політологів, так і економістів. Але ці дослідження зазвичай орієнтовані на прогнозування того, які саме партії увійдуть до складу коаліції і сформують уряд, а не на пояснення механізмів розподілу міністерських портфелів між партнерами по коаліції [38, р. 177]. Перехід від кількісних до якісних методів аналізу складу коаліційних урядів зумовлений недостатнім теоретичним обґрунтуванням пропорційного співвідношення між кількістю мандатів і посадами міністрів в уряді. Цей перехід є своєрідним викликом для порівняльної політології, оскільки потребує вдосконалення методологічної бази, що дала б змогу враховувати специфіку кожної країни в ході емпіричної перевірки припущень і якісних підходів.

Акцентування уваги виключно на представленості політичних партій в уряді є одним із наслідків домінування на ранніх етапах досліджень кількісних методів – встановлення практично ідеальної пропорції між міністерствами, які дісталися конкретній партії, і кількістю її членів у парламентській коаліції. Цей очевидний взаємозв'язок був встановлений ще Е. Броуном і М. Франкліном [30] в ході емпіричного аналізу пропорційного розподілу, обґрунтованого В. Гемсоном [41]. Справедливість так званого закону Гемсона підтверджують і останні дослідження впливу передвиборчих коаліцій на розподіл місць у майбутньому уряді [34], а також пошуки взаємозв'язку між розміром партії та кількістю її міністрів у коаліційному уряді [23].

Такий підхід тривалий час блокував подальші спроби пояснити механізм розподілу портфелів, відмовившись від вузьких рамок кількісного підходу. Очевидно, що пост прем'єр-міністра або його заступників є для політичної сили більш значущим, ніж, наприклад, пост міністра освіти або охорони навколишнього середовища. І навіть ті вчені, які підкреслюють справедливість закону Гемсона, змушені визнати, що пропорційний взаємозв'язок між міністерськими портфелями і кількістю парламентських мандатів потребує більш надійного теоретичного обґрунтування [68, р. 600].

Слід враховувати і той факт, що політичні партії можуть претендувати на міністерські портфелі не тільки виходячи з кількості своїх представників у коаліції, але і керуючись своїми програмними цілями, реалізація яких можлива тільки за наявності підтримки з боку конкретного міністерства [47]. З огляду на певний ступінь автономності міністрів, партійний контроль над конкретним міністерством дає партії важливу перевагу в реалізації своєї політики у відповідній сфері. Політичні партії, націлені на реалізацію своєї виборчої програми, мають

певні преференції щодо міністерств, оскільки вони перш за все прагнуть призначити міністром свого представника та виконати свої передвиборчі обіцянки для збільшення підтримки громадян на наступних виборах. Відповідно, такі політичні партії прагнуть задовольнити інтереси і запити своїх виборців, торгуючись з приводу найбільш вигідних, з їх точки зору, міністерств, успішна робота яких принесе їм додаткові голоси в ході наступної парламентської кампанії.

Якісний аспект розподілу портфельів, або іншими словами, питання про те, хто і чому отримує ті чи інші міністерські посади в ході формування коаліційного уряду, найбільш активно досліджується в останні два десятиліття. Але слід визнати, що спроби представників цього напрямку досліджень сформулювати комплексну теорію, підтверджену практикою, поки що не дали бажаного результату.

До цього підходу відносяться теорія партійної сім'ї, представлена Я. Баджем і Г. Кеменом [32], модель розподілу портфельів, розроблена М. Лавером і К. Шепслем. Обидві ці теорії стверджують, що розподіл міністерських посад в уряді відбувається виходячи з інтересів конкретної політичної партії. При цьому, на відміну від кількісних підходів, емпірично обґрунтувати достовірність якісних теорій досить складно. Основні труднощі полягають в: особливостях партійної системи конкретної країни, в якій ідеологічний спектр партій може бути неповним; загальною тенденцією до дивергенції партійних ідеологій; особливостях формування урядів держав та інших чинниках.

Початок теорії партійної сім'ї було закладено роботою Е. Браун і К. Фест, котрі припустили, що «деякі портфелі розглядаються партіями як особливо важливі для посилення лояльності певних позапарламентських клієнтських груп, від яких вони залежать для підтримки своїх

позицій в парламенті» [31, р. 533]. Однак запропонована ними схема відповідності між 8 партійними сім'ями і 15 типами міністерських портфелів, на які вони претендують, виявилася справедливою лише щодо міністерства сільського господарства, яке в країнах Західної Європи дістається аграрним або християнським партіям.

Якщо Е. Браун і К. Фест шукали модель реального розподілу портфелів, щоб зробити висновок про переваги партійних сімей щодо конкретних міністерств, то Я. Бадж і Г. Кемен спробували визначити «цілі загальної політики кожної партії щодо міністерств, і ранжувати останні в порядку їх важливості для партії» [32, р. 90]. Ранжування програмних пріоритетів партій дало змогу встановити, які міністерства найбільш або найменш бажаними для партій, які вступили у коаліційні торги.

Вивчивши партійні сім'ї Західної Європи, історію створення політичних партій, соціальні розмежування і проаналізувавши партійні виборчі програми, Я. Бадж і Г. Кемен виділили міністерські преференції для п'яти партійних сімей: консерваторів, лібералів, соціалістів, аграріїв і християн. Аналіз партійного розподілу портфелів в урядах країн Західної Європи з 1946 по 1984 роки підтвердив їх гіпотезу. Виявилось, що у випадку участі в парламентській коаліції соціалістичні партії отримують міністерства праці, здоров'я і соціального забезпечення більш ніж у 80% випадків.

Важливий теоретичний внесок в розвиток досліджень якісних аспектів розподілу портфелів зробили М. Лавер та К. Шепсле, які запропонували модель розподілу портфелів (portfolio allocation model) [46]. Спочатку планувалося, що ця модель допоможе спрогнозувати склад парламентської коаліції, а не розподіл портфелів. Для вирішення проблеми узгодження інтересів кількох акторів, які мають більше, ніж одну ціль у ході коаліційних торгів, автори моделі виходили з при-

пущення, що кожна з цих цілей може бути представлена у вигляді міністерства, а міністр розглядає надані йому повноваження як можливість діяти самостійно (іншими словами, реалізовувати програму своєї партії). Більш того, автори виходили з наявності обмеженої кількості портфелів в уряді, доступної учасникам коаліційних переговорів, що в загальних рисах відповідає сферам суспільних відносин, регульованих державою. Якщо партія має більше, ніж один пріоритет щодо реалізації державної політики, то в багатовимірному просторі державної політики завжди можна досягти балансу між інтересами партій, які підписали коаліційну угоду.

Завдяки цій моделі можна з досить високою точністю передбачити, які міністерства будуть запропоновані конкретній партії і яким буде склад коаліції, оскільки деякі урядові пости можуть мати особливу важливість для одних партій, і бути менш значущими для інших. За допомогою моделі розподілу портфелів Лавера можна визначити найбільш сильні партії, що відрізняються тим, що входять до складу будь-якого уряду, створеного парламентською більшістю, і отримують в ньому більшість портфелів. Як правило, серед лідерів виявляється велика центристська партія, яка займає «серединну позицію хоча б в одному вимірі» [46, р. 187-190]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що партія, яка займає медіанну позицію щодо державної політики в сфері, контрольованій певним міністерством, з більшою ймовірністю його очолить.

Теорія значимої політики (policy saliency) розглядає партії не тільки як організації, що прагнуть до розширення електоральної бази та отримання постів в уряді, а й реалізації своїх програмних установок. Вона була розроблена Я. Баджем і Д. Фарлі [33], які скористалися більш ранніми дослідженнями виборчих стратегій Д. Робертсона [60].

Основою їх дослідження стали виборчі програми політичних партій, які є одним з головних інструментів комунікації між партією і виборцями. Оскільки ці публічні офіційні документи затверджуються керівними органами партії і є обов'язковими для всіх членів партії, то вони представляють найбільш достовірну інформацію про пріоритети партії для виборців, які, в свою чергу, можуть відмовити у підтримці партії, яка не виконала свої обіцянки на майбутніх виборах. Програми також зменшують невпевненість потенційних коаліційних партнерів щодо їхньої поведінки в майбутньому. Вивчивши виборчі програми, дослідники зробили два важливих висновки: 1) партії досить мало згадують про своїх конкурентів у ході виборчої кампанії, а ще менше аналізують їх програму; 2) партії не пропонують вирішення політичних проблем, а скоріше навпаки, намагаються сфокусувати увагу виборців на виграшних для себе моментах (успішний досвід вирішення проблем, хороших економічних показників, досягнутих під час їх перебування при владі тощо).

Інші представники теорії значимої політики досліджували схожі питання формування порядку денного в політичних кампаніях. Зокрема, Дж. Петрович зосереджувався в основному на вивченні попиту – вимог з боку виборців [54], а В. Райкер, як і засновники теорії значимої політики, на пропозиції – поведінці і стратегії політичних партій і еліт [57].

Деякі дослідники застосували теорію значимої політики до окремих елементів партійної конкуренції, наприклад до партійних програм [52], участі партій у президентських виборах [64] і формування порядку денного загальних виборів [63].

Ця ж теорія лежить в основі масштабного дослідження «Проект порівняння програм» (Comparative Manifestos Project) [45], що охоплює держави Європи і

країни-члени ОЕСР. Критики цього проекту стверджують, що його методологічна основа має деякі вади, які спотворюють результати дослідження. Зокрема, вона не враховує часових рамок (наприклад, питання імміграції по-різному вирішувалися в середині ХХ і на початку ХХІ століття) і не зовсім коректно відбувається відбір партійних текстів для їх подальшого аналізу [26; 172]. Однак іншими вченими було запропоновано декілька альтернативних методів позиціонування політичних партій на шкалі ліві-праві [39] і контекстного аналізу партійних документів [50].

Очевидні недоліки теорії значимої політики, зокрема щодо класифікації партійних сімей, полягають у тому, що вона виходить з того, що, по-перше, партії є переважно однорідними в плані ідеологічної орієнтації в різних країнах; по-друге, ця орієнтація залишається незмінною в період, коли проводиться дослідження. Крім того, вона виходить з положення про обмежену кількість портфелів, що не дозволяє враховувати ряд альтернативних чинників.

Короткі характеристики кожного з розглянутих вище походів представлені в Таблиці 2.

Таблиця 2

**Порівняння кількісного і якісного підходів
до розподілу портфелів у коаліційному уряді**

Кількісний підхід	Закон Гемсона	Чим більше членів партії входить у парламентську коаліцію, тим більша кількість міністерських портфелів вона отримає
Якісний підхід	Партійна сім'я	Соціалістичні партії претендують/отримують міністерства соціальних відносин, охорони здоров'я, праці. Консервативні партії претендують/отримують міністерства внутрішніх справ, іноземних справ, оборони. Християнські партії претендують/отримують міністерства, що регулюють релігійну сферу, міністерства соціальних відносин, охорони здоров'я, праці (у випадку відсутності соціалістичної партії). Ліберальні партії претендують/отримують міністерства фінансів, економіки, юстиції. Аграрні партії претендують/отримують міністерство сільського господарства. Партії «зелених» претендують/отримують міністерство охорони навколишнього середовища.
	Теорія розподілу портфелів	Партія, що пропонує помірковану (центристську) політику щодо регулювання конкретної сфери державної політики, найбільш ймовірно отримає портфель відповідного міністра
	Теорія значимої політики	Чим більше партія акцентує увагу на конкретних суспільних проблемах, рішення яких покладено на конкретне міністерство, тим більш ймовірно, що вона отримає цей портфель

Дослідження механізмів формування коаліційних урядів, створених на основі парламентських коаліцій у демократичних країнах, еволюціонували від кількісних до якісних підходів, при цьому перші не втрачають своєї актуальності. Здійснений вище огляд підходів дав підстави віднести до кількісних підходів теорію В. Гемсона про пропорційну залежність між кількістю місць у парламенті і кількістю міністерських портфелів у політичних партій, які вступили в коаліцію. Якісний похід представлений моделлю розподілу портфелів, теоріями партійної сім'ї та значимої політики. Нові перспективи вивчення процесу створення коаліційних урядів може відкрити той факт політичної практики, що коаліційні угоди не обмежуються розподілом посад у виконавчій владі, але і в законодавчій (пост спікера, його заступників, голів парламентських комітетів), а також у судовій. Складність цього напрямку досліджень полягає в тому, що такий розподіл не завжди відбувається відкрито, а частіше за все є результатом таємних торгів між політичними партіями, які приховують цю інформацію як від виборців, так і від дослідників.

Висновки

У найбільш загальному визначенні коаліція – це політичний чи інший союз держав чи інших політичних сил (партій, рухів, громадських діячів і т.д.), об'єднаних спільною домовленістю або ж добровільне об'єднання кількох осіб (групи осіб, наприклад держав, організацій, політичних партій) здала досягнення певної цілі. Історично першими є військові коаліції, які укладаються державами для об'єднання сил у боротьбі проти спільного ворога. Уявлення про коаліцію як об'єднання політичних інститутів тривалий час перебували на другому плані, оскільки до середини XIX ст. політичні партії не відігравали істотної ролі в політичному процесі країн

Західної Європи, а партійні системи не були інституціо-налізовані.

У політичній науці проблема створення класифікації коаліцій не є досить популярною. Традиційно політологи звертають увагу насамперед на ймовірності формування тих чи інших коаліцій, на що впливають і політичні традиції країни, виборча і партійна система, форма державного устрою тощо.

Комплексний підхід до типологізації парламентських коаліцій передбачає врахування основних та другорядних критеріїв. До перших належать 1) кількість учасників, 2) кількість політичних партій, 3) ідеологія та ідеологічна близькість учасників та 4) поділ повноважень між учасниками. Другорядні чинники представлені: а) датою створення, б) ступінню формалізації, в) ціллю створення, г) терміном існування; д) процедурою утворення коаліційного уряду; е) статусом парламентської партії, що приступає до формування коаліції.

Формування уряду є важливим моментом, як для виборців, так і для політичних партій, оскільки надає останнім можливість реалізувати політику, яка дістала демократичну підтримку, тобто була легітимізовану електоратом. Формування парламентської коаліції, яка визначає склад головного виконавчого органу країни – уряду, є закономірним підсумком виборів у більшості парламентських демократій і перебуває у центрі уваги, як політологів, так і економістів. Але ці дослідження зазвичай орієнтовані на прогнозування того, які саме партії увійдуть до складу коаліції і сформують уряд, а не на пояснення механізмів розподілу міністерських портфелів між партнерами по коаліції. Перехід від кількісних до якісних методів аналізу складу коаліційних урядів зумовлений недостатнім теоретичним обґрунтуванням пропорційного співвідношення між кількістю мандатів і посадами міністрів в уряді.

Вважається, що двопартійна система є найкращою, оскільки створює основу для стабільного, поміркованого і підзвітного уряду та сприяє формуванню стабільної більшості у парламенті. Якщо при владі перебуває лише одна партія, то на неї можна покласти чітку відповідальність за дії уряду. Двопартійна система стимулює дві партії до зближення своїх ідеологічних позицій до центру і, відповідно, вироблення поміркованої політики. Також стверджується, що процес формування коаліційного уряду надає надто багато повноважень політикам та сприяє кулуарним домовленостям, які приховуються від виборців. Результат цих торгів може не відображати уподобання виборців і надавати надто багато влади ключовим партіям (так звана «золота акція»), чия підтримка важлива для успішної коаліції, навіть якщо вони є дрібними і не репрезентативними. Однак досвід зарубіжних держав свідчить, що коаліції можуть мати такі ж позитивні риси, як і однопартійні уряди.

Література:

1. Артюшин С.М. Роль коалиций в современном политическом процессе (на примере законодательного (представительного) органа власти субъекта Российской Федерации: автореф. дис. к-та. полит. наук: 23.00.02 – «Политические институты и процессы» / С.М. Артюшин. – Санкт-Петербург, 2007. – 20 с.
2. Васин А.А. Теория игр и модели математической экономики / А.А. Васин, В.В. Морозов. – М.: МАКС Пресс, 2005. – 272 с.
3. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2002. – 538 с.
4. Исаев Б. Теория партий и партийных систем / Б. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 367 с.
5. Коаліція / Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 3. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 500 с.
6. Кукуруз О. Коаліція парламентська / Політична енциклопедія. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 335-336.
7. Кукуруз О. Коаліція партійна / Політична енциклопедія. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 336.
8. Ольшанский Д.В. Политико-психологический словарь / Д.В. Ольшанский. – М.: Академический проект, 2002. – 576 с.
9. Печерский С.Л. Кооперативные игры: решения и аксиомы / С.Л. Печерский, Е.Б. Яновская. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2004. – 480 с.

10. Пігенко В. Парламентська більшість і коаліції у демократичних країнах Заходу / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdp.org.ua/analytics/authorities/920-194-a4----->.

11. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 360 с.

12. Полтерович В.М. Стратегии модернизации, институты и коалиции / В.М. Полтерович // Вопросы экономики. – 2008. – № 4. – С. 4–24.

13. Про комітети Верховної Ради України; Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР // Голос України. – 1995. – 8 червня.

14. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (щодо коаліції депутатських фракцій) №4331-1 від 15.04.2016 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58766.

15. Романович А.Л. Взаимодействие политических партий, блоков и коалиций как фактор демократизации политического процесса в современной России: автореф. дис. к-та. полит. наук : спец. 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси» / А.Л. Романович. – М., 2000. – С. 11.

16. Сидоров В.В. Коалиционная политика политических партий в парламентских системах / В.В. Сидоров. – Казань: Казан. ун-т, 2016. – 149 с.

17. Сморгунев Л.В. Сравнительная политология: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер, 2012. – 448 с.

18. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

19. Шмачкова Т.В. Теории коалиций и становление российской многопартийности (Методики рационализации политического процесса) / Т.В. Шмачкова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 28-52.

20. Щербак А.Н. Влияние коалиционной политики на становление партийной системы России: дис. ... к-та полит. наук: 23.00.02 / А.Н. Щербак. – М., 2003. – 152 с.

21. Austen-Smith D. Elections, coalitions, and legislative outcomes / D. Austen-Smith, J. Banks // American Political Science Review. – 1988. – Vol. 82. – P. 405–422.

22. Axelrod R. Conflict of interests. – Chicago: Markham, 1970. – 216 p.

23. Back H. Party size and portfolio payoffs: A study of the mechanism underlying the proportionality relationship in coalition governments / H. Вдск, H.E. Meier, T. Persson // Journal of Legislative Studies. – 2009. – Vol. 15. – P. 10–34.

24. Baron D. Bargaining in legislatures / D. Baron, J. Ferejohn // American Political Science Review. – 1989. – Vol. 83. – P. 1181–1206.

25. Beest van I. The excluded player in coalition formation / I. van Beest, H. Wilke, E. van Dijk // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2003. – Vol. 29. – № 2. – P. 231–242.

26. Benoit K. Treating words as data with error: Uncertainty in text statements of policy positions / K. Benoit, M. Laver, S. Mikhaylov // American Journal of Political Science. – 2009. – Vol. 53. – №2. – P. 495–513.

27. Bergman T. Constitutional design and government formation: The expected consequences of negative parliamentarism // Scandinavian Political Studies. – 1993. – Vol. 16. – №4. – P. 285–305.

28. Bogdanor V. Coalition government in Western Europe / V. Bogdanor. – L.: Heinemann Educational Books, 1983. – 288 p.

29. Browne E. Coalition theories: A logical and empirical critique / E. Browne. – L.: Sage Publication, 1973. – 95 p.

30. Browne E.C. Aspects of coalition payoffs in European parliamentary democracies / E.C. Browne, M.N. Franklin // *American Political Science Review*. – 1973. – Vol. 67. – P. 453–469.
31. Browne E.C. Qualitative dimensions of coalition payoffs / E.C. Browne, K. Feste // *American Behavioral Scientist*. – 1975. – Vol. 18. – P. 530–556.
32. Budge I. Parties and democracy: Coalition formation and government functioning in twenty states / I. Budge, H. Keman. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 243 p.
33. Budge I. Voting and party competition / I. Budge, D. Farlie. – L.: JohnWiley & Sons, 1977. – 555 p.
34. Carroll R. The logic of Gamson's law: Pre-electoral coalitions and portfolio allocations / R. Carroll, G.W. Cox // *American Journal of Political Science*. – 2007. – Vol. 51. – P. 300–313.
35. Choose Pemex over the pact // *The Economist* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/leaders/21581730-successful-cross-party-pact-has-broken-congressional-gridlock-it-must-not-become-obstacle>.
36. Dagenborg J. Norway's Conservatives clinch coalition deal / J. Dagenborg / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/2013/10/07/us-norway-government-coalition-idUSBRE99600K20131007>.
37. De Swaan A. Coalition theories and cabinet formation: A study of formal theories of coalition formation applied to nine European Parliaments after 1918 / A. De Swaan. – Amsterdam: Elsevier, 1973. – 347 p.
38. De Winter L. Parties into government: Still many puzzles / L. De Winter, P. Dumont / In: Katz R.S., Crotty W. *Handbook of party politics*. – L.: Sage, 2006. – P. 175–188.
39. Dinas E. Measuring parties' ideological positions with manifesto data / E. Dinas, K. Gemenis // *Party Politics*. – 2011. – Vol. 16. – №4. – P. 427–450.
40. Downs A. An economic theory of democracy / A. Downs. – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 310 p.
41. Gamson W. A theory of coalition formation / W. Gamson // *American Sociological Review*. – 1961. – Vol. 26. – P. 373–382.
42. Glasgow G. New empirical strategies for the study of parliamentary government formation / G. Glasgow, M. Golder, S. Golder // *Political Analysis*. – 2012. – Vol. 20. – P. 248–270.
43. Groennings S. The study of coalition behavior: Theoretical perspectives and cases from four countries / S. Groennings, E.W. Kelley, M. Leiserson. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1970. – P. 121–164.
44. Kelly E. Techniques of studying coalition formation / E. Kelly // *Midwest Journal of Political Science*. – 1968. – Vol. 37. – № 3. – P. 853–855.
45. Klingemann H.-D. Mapping policy preferences II: Estimates for parties, electors and governments in Eastern Europe, European Union and OECD, 1990–2003 / H.-D. Klingemann. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 292 p.
46. Laver M. Making and breaking governments: Cabinets and legislatures in parliamentary democracies / M. Laver, K.A. Shepsle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 301 p.
47. Laver M. Multiparty government: The politics of coalition in Europe / M. Laver, N. Scho eld. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1990. – 308 p.
48. Lijphart A. Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries / A. Lijphart. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984. – 232 p.

49. Lijphart A. Democracies: Forms, performance and constitutional engineering // A. Lijphart // *European Journal of Political Research*. – 1994. – Vol. 25. – № 1. – P. 1-17.
50. Lowe W. Scaling policy preferences from coded political texts / W. Lowe // *Legislative Studies Quarterly*. – 2011. – Vol. 36. – №1. – P. 123–155.
51. Lupia A. Bargaining, transaction costs, and coalition governance / A. Lupia, K. Strom / In Strom K., Möller W., Bergman T. *Cabinets and coalition bargaining: The democratic life cycle in Western Europe*. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 49-68.
52. McDonald M.D. The policy space of party manifestos / M.D. McDonald, S.M. Mendes / In Laver M. *Estimating the policy positions of political actors*. – L.: Routledge, 2001. – P. 90-114.
53. Pacto Por Mexico, November 29, 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pactopormexico.org/como/>.
54. Petrocik J.R. Issue ownership in presidential elections, with a 1980 case study / J.R. Petrocik // *American Journal of Political Science*. – 1996. – Vol. 40. – №3. – P. 825–850.
55. Rappoport A. *N-Person game theory: Concepts and applications* / A. Rappoport. – Dover: Dover Publications Inc., 2003. – 332 p.
56. Remy D. The pivotal party. Definition and measurement / Remy D. // *European Journal of Political Research*. – 1975. – Vol. 3. – P. 295-298.
57. Riker W. *Agenda formation* / W.H. Riker. – Arbor Ann, MI: University of Michigan Press, 1993. – 221 p.
58. Riker W. The entry of game theory into political science / W. Riker // Weintraub E. *Toward a history of game theory*. – L.: Duke University Press, 1992. – P. 209-248.
59. Riker W. *The theory of political coalitions* / W. Riker. – New Haven: Yale University Press, 1962. – 300 p.
60. Robertson D. *A theory of party competition* / D. Robertson. – L.: Wiley, 1976. – 210 p.
61. Rose R. Incumbency in government: Asset or liability? / R. Rose, T.T. Mackie / In Daalder H., Mair P. *Western European party systems: Continuity and change*. – L.: Sage, 1983. – P. 115–137.
62. Shubik M. *Game theory in the social sciences. Concepts and solutions* / M. Shubik. – L.: The MIT Press, 1982. – 528 p.
63. Sides J. The origins of campaign agendas / J. Sides // *British Journal of Political Science*. – 2006. – Vol. 36. – №3. – P. 407–436.
64. Sigelman L. Avoidance or engagement? Issue convergence in US presidential campaigns / L. Sigelman, E.H. Jr. Buell // *American Journal of Political Science*. – 2004. – Vol. 48. – №4. – P. 650–661.
65. Strom K. Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies / K. Strom, W. Muller, D. Smith // *Annual Review of Political Science*. – 2010. – Vol. 13. – P. 517-535.
66. Taylor M. Government coalitions in Western Europe / M. Taylor, M. Laver // *European Journal of Political Research*. – 1973. – Vol. 1. – № 3. – P. 222–227.
67. Wang H. Types of political coalitions / H. Wang / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economics.smu.edu.sg/events/Paper/Wang_Huan.pdf.
68. Warwick P.V. The portfolio allocation paradox: An investigation into the nature of a very strong but puzzling relationship / P.V. Warwick, J.N. Druckman // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45. – P. 635–665.
69. Webster's New World College Dictionary. – Wiley Publishing, Inc., 2002. – 1744 p.

Vitalii Myronenko

PhD in Political Science

Member of the Presidium

of the Academy of Political Sciences

Theoretical-methodological Bases of the Research of Parliamentary Coalitions

The return to the parliamentary-presidential form of government in 2014, an ineffective work of the coalition «European Ukraine», created in the Verkhovna Rada of Ukraine VIII convocation, which is incapable of adhering to the schedule of the legislative work appointed at the coalition's agreement, actualized the problem of the political and legal regulation of the parliamentary coalitions activities.

The research of coalitions has a long and rather prolific history at the political science. However, scientists have paid much less attention to the analysis of the decision-making process, which is actualized during the coalition's activities. This is a significant gap in researches, because citizens are primarily interested not in the distribution of portfolios or in the composition of the coalition government, but in results of its activities. Researchers explain their position by the fact that knowing the party's personal composition of the government it will be possible to predict what kind of the state policy it will hold. During last few years, new trends in the coalition's theory, in particular decision-making processes in the coalition government, are being explored.

The role of parliaments in the formation and support of governments has not been the focus of an attention of researchers, which, in addition of analyzing which parties form a parliamentary coalition, did not make a comparative

analysis of the process of forming government as the subject of depth scientific researches.

Until the last time an issue of pre-election coalitions was also ignored by researchers, who, while acknowledged its importance, but focused primarily on studying of parliamentary coalitions.

Therefore, comprehensive studies of political and legal foundations of the formation and functioning of the parliamentary coalition in the Ukrainian political science are absent.

The purpose of the article is to determine political and legal principles of the formation and functioning of the parliamentary coalition.

Keywords: *parliamentary coalition, parliament, coalition government, political and legal principles, theory and practice of making political decisions.*

Горбатенко Володимир Павлович

доктор політичних наук, професор,
академік Академії політичних наук

«ЛІТЕРАТУРНА ФУТУРОЛОГІЯ» ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ ОСМИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

У пропонованій статті розглядаються політичні аспекти футурологічної складової художньої літератури, що сформувалася у ХХ столітті як цілісний, впливовий і надзвичайно популярний напрям. Поряд з теоретичним обґрунтуванням зазначеного напрямку, що спирається на наукові підходи С. Лема, Р. Бредбері, В. Косолапова, В. Недошивіна, Б. Ланіна, розглянуто футурологічні ідеї Є. Замятіна, Дж. Орвела, В. Аксьонова, В. Войновича, Ч. Мілоша, Й. Бродського, Б. Сансаля, Ю. Н. Харарі.

Ключові слова: літературна футурологія, соціальна фантастика, антиутопія, оруеллізм, штучний інтелект.

Починаючи з ХХ століття в художній літературі сформувався відносно самостійний напрям, який умовно можна визначити як «літературну футурологію». До жанрів, які так чи інакше тяжіють до цього напрямку, варто віднести соціальну фантастику, утопію і антиутопію, соціально-політичну публіцистику, поліжанрові й поетичні твори зі спробами осягнення майбутнього як цілісності або його окремих фрагментів. Передумови оформлення зазначеного напрямку можемо віднайти у численних творах більш ранніх представників світової літератури – від Томаса Мора і Френсиса Бекона до Жульє Верна і Герберта Уеллса.

Провісником літературної футурології можна вважати англійського філософа Френсиса Бекона. У «Новій Атлантиді» він описав пригоди мореплавців, які потрапили на острів, загублений у Тихому океані, де численні чудеса сучасної науки втілились у життя. Скажімо, там є судна, які плавають під водою, та інші, що літають у повітрі; є лабораторії, де виробляють штучний дощ, луну і райдуги; є зоологічні сади, де представлено все мислиме розмаїття сучасних порід рослинного світу й існуючих тварин, такий собі фантастичний зоопарк.

Важливою складовою футуроорієнтованого потенціалу людства і формою відображення світу, в якій на основі реальних уявлень створюється логічно несумісна з ними картина Всесвіту є соціальна фантастика. Цей жанр реалізується в художній літературі, кіно, театрі, живописі, скульптурі та ін. Із соціальною фантастикою пов'язана творчість М. Булгакова, Е. Берджеса, Р. Бредбері, С. Лема, К. Саймака, С. Кінга, Г. Маркеса та інших відомих письменників. Беззаперечним лідером у продукуванні науково-фантастичних творів є США, де, власне, й зародився цей жанр у 30-і роки ХХ ст. В сучасній футурології фантастика «розглядається як одна з форм написання сценаріїв» [1, с. 59].

Фантастичні твори нерідко відтворюють один із можливих варіантів розвитку історичного, політичного процесу, застерігаючи від небажаного перебігу подій, з приводу чого Рей Бредбері зауважив: «Ми не передбачаємо майбутнє, ми застерігаємо його». Так, у одному з його оповідань під назвою «Усмішка» показано варіант можливого майбутнього з людьми, які забули своє минуле, зневажають мистецтво, культуру. І навіть, більше того, з якоюсь незрозумілою насолодою знищують «Мону Лізу», чарівна усмішка якої з розшматованої картини дістається малому хлопчикові – як нагадування про прекрасне, нетлінне і як сподівання

на подолання цивілізацією загрозливої у своїй реальності дегуманізації.

Наукову фантастику В. Косолапов визначає як «джерело ідей для соціального прогнозування». Підтвердженням цього слугують спостереження за реалізацією ідей, висловлених у науково-фантастичних творах відомих авторів. Так, із 108 фантастичних на той час ідей Ж. Верна на сьогодні реалізовано близько 70, реалізація ще декількох десятків принципово можлива в майбутньому, і тільки 10 визнані помилковими. З 86 ідей Г. Уеллса помилковими визнано лише 9, у О. Беляєва з 50 ідей – тільки 3. В майбутньому принципово може бути здійснено більшість фантастичних поки що ідей, запропонованих польським фантастом С. Лемом, радянськими письменниками І. Єфремовим, А. і Б. Стругацькими та ін. [2, с. 15, 17]. Так, Олександр Беляєв передбачив інплантацію штучних органів у тіло людини, апарати глибинного занурення, орбітальні космічні станції. Герберт Уеллс – появу надзвукових лайнерів, лазера, ракети, ядерної зброї, атомної електростанції. Щоправда серед його радників були талановиті науковці, такі, скажімо, як знаменитий англійський радіофізик, нобелівський лауреат Фредерік Содді. Але ж це тільки підсилює позиції наукової фантастики. Отже, остання по відношенню до прогнозування іноді виявляється значно ефективнішою, ніж наукові підходи.

Розрізняють фантастику першого рівня, яка описує роботів, андроїдів, телепатів, паралельні світи, подорожі в часі та ін. і фантастику другого рівня, яка конструює з вищезазначених елементів фантастичні системи й цим самим наближається до конструювання комплексних сценаріїв у футурології. Разом з тим, прогностичну роль фантастики не варто переоцінювати, оскільки їй властивий стійкий скептицизм щодо можливостей використання в реальному житті результатів

наукового фантазування. Станіслав Лем з цього приводу зазначає: «У фантастиці дефетизм (орієнтація на поразку – В.Г.) виражається у формі усталеної думки, що на абсолютно нові ідеї, які відкривають для творчості невідомі можливості, нічого розраховувати. Оскільки своєю основною масою продукція наукової фантастики скочується в урвище або сенсаційної відсутності смаку, або чарівної науки, то категорія наукового фантазування перетворюється не в якесь там плоскогір'я, а у вершини абсолютно недоступні» [3, с. 253–254].

Поряд з вищезазначеним, С. Лем висловлює й іншу точку зору, що наукова фантастика повинна входити в коло культурних цінностей, являючи собою «розвідувальний загін на берегах точних наук і технологій». Наукова фантастика, на думку письменника, здатна «застерегти нас, прогножуючи ті колізії, які чигають на нас, якщо культура, знявши охорону з аксіології і з входу в лабіринти довільних трансформацій людини, дозволить оволодіти нами технологічному прогресові для якого миттєві інтереси важливіші за тенденції вікового розвитку» [3, с. 277].

Письменники-фантасти змалювали таку кількість варіантів майбутнього, що здається реальності залишається лише вибирати з них. І хоча історія засвідчує, що життя завжди відзначається здатністю готувати нові сюрпризи, широта і сила впливу фантастики на людську свідомість складає враження, що майбутнє пережите людством ще до його настання.

Наближеними до футурологічних проєктів є також твори авторів, які працюють у жанрі антиутопії. Показовим є роман-антиутопія «Ми» російського письменника Євгена Замятіна, що являє собою художній конспект вірогідного віддаленого майбутнього людства. Написаний в епоху воєнного комунізму, роман-попередження занурює нас у те майбутнє суспільство, де вирішені всі

матеріальні проблеми й де вдалося виробити всезагальне, безпомилкове, математично вивірене щастя шляхом ліквідації свободи, нівелювання людської індивідуальності, права на самостійність дії і думки. Ідилія майбутнього розгортається в романі під звуки «Маршу Єдиної Держави», жителі якої пронумеровані й життя яких проінтегроване: рожеві талони на любов; однакова їжа, отримана хімічним шляхом; бездоганна, розписана по пунктах дисципліна; механічна музика і поезія. Письменник попереджає про небезпеку «ідеальної несвободи», інстинкт якої від народження закладений у людині. Цей інстинкт постійно знаходить своє втілення в ритуальних танцях, релігійних містеріях, військових парадах. Ось лише один фрагмент з роману «Ми».

«Площа Куба. Шістдесят шість потужних концентричних кіл: трибуни. У шістдесят шість рядів: тихі світильники облич, очі, які відображають сяйво небес – або, можливо, сяйво Єдиної Держави...

А зверху на Кубі, біля машини – непорушна, як із металу, фігура того, кого ми називаємо Добродійником. Обличчя звідси, знизу, не розібрати: видно тільки, що воно окреслене строгими, величними, квадратними обрисами. Та зате руки...

І раптом одна з цих велетенських рук повільно здійнялася – повільний чавунний жест – і з трибун, підкоряючись піднятій руці, підійшов до куба номер. Це був один з Державних Поетів, на долю якого випав щасливий жереб – увінчати свято своїми віршами. І заgrimіли над трибунами божественні повільні ямби – про того безумного, зі скляними очима, що стояв там, на сходах, і ждав логічного наслідку своїх безумств» [4, с. 336–337].

Цей роман з позиції сьогодення сприймається не тільки як пересторога про тоталітарні тенденції, реалізовані відповідними політичними режимами у XX ст., а

й як своєрідне попередження про те, куди може привести прагнення «скляним, електричним, вогнедихаючим ІНТЕГРАЛОМ проінтегрувати безкінечне рівняння все-світу». Наука, відірвана від морального і духовного начал в умовах вселенської «наддержави» і торжества технократів несе нечувану небезпеку для людини й суспільства. Сюжетна лінія, спрямована на психологічне осмислення химерної російської дійсності, започаткована Є. Замятіним, знайшла широко розмаїте продовження в російській літературі. Достатньо згадати романи Андрія Платонова і Михайла Булгакова.

З творчістю англійського письменника Еріка Блера (більше відомого своїм псевдонімом як Дж. Орвел) – автора всесвітньовідомих політично орієнтованих літературних творів («Пам'яті Каталонії», 1937; «Скотний двір», 1944; «Замітки про націоналізм», 1945; «1984», 1948) – пов'язане політико-публіцистичне поняття «оруеллізм», яке вже розглядалося нами в попередніх виданнях [5, с. 235; 6, с. 170–171]. Саме з ним пов'язані наукові й літературні характеристики описаного Дж. Орвелом підконтрольного бюрократичному впливу суспільства та наслідків його функціонування. У творі англійського письменника яскраво описані такі явища як монополізація інформації, пропагандистське маніпулювання фактами, цілеспрямоване спотворення істини, ідеологічний вплив на суспільну поведінку й мораль, дешевий популізм та ін. Як справедливо зауважує дослідник творчості Дж. Орвела В. Недошивін, «з будь-якою демократією можна зробити все, що хочеш, якщо є для цього умови й підходящі люди» [7, с. 215]. Такі «підходящі люди» завжди знайдуться і першим їхнім бажанням буде прагнення максимально скористатися інформацією.

Характеризуючи відображення започаткованого Є. Замятіним у романі «Ми», Б. Ланін зазначає, що

сучасна російська антиутопічна література продовжує замятінський образний ряд «як міфологічний архетип, засвоюючи його складну символіку і пропонуючи найрізноманітніші її інтерпретації, залежно не тільки від естетичних, а й від політичних уподобань» [8, с. 63]. У літературі початку ХХІ століття зокрема знайшов відображення замятінський образ Добродійника, що непохитно стоїть на чолі Єдиної Держави. Щоправда, частіше за все сучасні антиутопії пишуться «більше для того, аби висміяти чергового Добродійника, аніж задля розвінчування чергової утопічної ідеї» [8, с. 59]. Найяскравішими прикладами цього є книги: «2008» Сергія Доренка; «ЖД», «Як Путін став президентом США» Дмитра Бикова; «Я Путіна бачив!», «Мене Путін бачив», «Побачити Путіна й померти» Андрія Колесникова. Цей список можна продовжити.

Як реалізоване пророцтво сприймається сьогодні написаний ще наприкінці 1970-х років роман-антиутопія «Острів Крим» російського письменника Василя Аксьонова. Своєрідною пародією на нинішню політичну ситуацію в Росії є термінологія, за допомогою якої письменник характеризує реальність, що постає в його уяві: «Церква Всіх Святих у Землі російській Воссіявших», «Тимчасова Державна Дума» (влада Криму на чолі з президентом – В. Г.), «Союз Спільної Долі», «Ідея Спільної Долі», «База Тимчасової Евакуації» (острів Крим – В. Г.), вревакуанти (від рос. – «временная эвакуация»), «теленаглядачі», «операція «Возз'єднання»» та ін. Насмішкою над ініціаторами анексії Криму постають слова цього загадкового роману: «Поки ще ключі до політики Острова лежать у долонях патріотів, істинних вревакуантів, потомственних військових, хто зберігають упевненість у своїх силах, стережуть Крим до світлого дня Весіннього походу, до Відродження Вітчизни». До цих парадоксів додається ще один. У зв'язку з будів-

ництвом «Кримського мосту» Росією в Україні розпочалися проектні роботи з будівництва судноплавного Чорноморсько-Азовського каналу через Перекопський перешийок. Як наслідок, Україна може зробити окупований Росією Кримський півострів справжнім островом.

Одним із відомих антиутопічних творів є сатиричний роман-антиутопія російського письменника Володимира Войновича «Москва 2042», в якому йдеться про побудоване комуністичне суспільство абсурду на чолі з Геніалісімумом і Верховним П'ятикутником в одному окремо взятому місті – Москві. У цьому суспільстві все регламентовано і все розписано. Але найжахливішим є те, що люди звикли до абсурду й погодились із запропонованими правилами гри. І навіть зміна правлячого режиму вже нічого не вирішує. Все починається спочатку, і все повторюється. На п'єдесталах попередників з'являються пам'ятники нових героїв і нових кумирів, але суспільство це вже не рятує.

Прагнення досягнути розумом майбутнє не оминуло й відомих поетів, до яких зокрема належить польський поет, есеїст, політичний публіцист і мислитель, нобелівський лауреат Чеслав Мілош. Для нього ХХ століття означало цивілізаційний розпад, кінець певного світу, в зв'язку з чим він зауважує: «Лише кров мільйонів солдатів була справжньою, натомість статуя гуманного, розумного, сталого прогресу, якій поклонялися, виявилась лялькою» [9, с. 207]. Однак, – зазначає поет, – ми мусимо прийняти цей світ таким, який він є, але не в ім'я його збереження, а в ім'я надії на формування гармонійного ладу.

У лекціях з приводу майбутнього поет висловлює сподівання, що у ХХІ столітті буде подолано біологічний світогляд на користь новонабутої історичної свідомості. Людство менше буде виходити поза межі своїх можливостей та все більше і глибше пізнаватиме себе, вни-

каючи в душу попередніх поколінь і цивілізацій: «Живі отримують мандат від усіх змовклих назавжди. Виконати свій обов'язок вони зможуть, лише намагаючись достеменно відтворити те, що було, і таким чином вириваючи минуле з лабетів вигадок і легенд» [10, с. 22]. У майбутньому вже не буде місця радикальним течіям, зокрема таким, як крайній націоналізм чи гіпертрофований патріотизм. На думку Мілоша, «будь-який націоналізм, чи польський, чи український, чи російський, мертвий, хоча б його й очікували щоразу більші тріумфи» [10, с. 277]. Що ж до патріотизму, то він хоча й належить до загальноновизнаних чеснот, однак жодну з них «не можна вважати за благо завжди і скрізь, бо за певних обставин вона перетворюється на власну протилежність». [10, с. 310]. Війни між людьми є ознакою минулого, що не має права на вороття. Для тих, хто готові й надалі марнувати людські життя, мислитель формулює внутрішньо вистраждану максиму: «Ці поля битв, на яких лежать герої, що загинули у битвах проти інших, таких самих сміливих, як і вони, – німці, французи, англійці, поляки, українці, росіяни – ці мільйони, чи не наказують вони запитати, який вплив має на живих втрата найкращих генів?» [9, с. 324–325].

Усю нашу землю (пов'язуючи її розвиток насамперед з досягненнями західної цивілізації) Мілош порівнює з грецьким півостровом часів Пелопонесської війни, принаймні в тому сенсі, що ворогом афінської демократії знову є країни, які застосовують мілітарне виховання молоді з дитинства. Та він щиро сподівається, що така ситуація в майбутньому повинна змінитися й до людей дійде розуміння щодо неможливості подальшого існування на засадах протистояння, взаємного ворогування, підлості, лукавства: «Людина не буде піддана, як нині, галасові слів і образів, що примушують її мислити в кількісних категоріях і дивитися на інших та на себе

ніби через перевернуту підзорну трубу (тож у власних очах вона зменшується майже до нуля). Деякі відкриття, зроблені давно, але або забуті, або відсунуті за межу практики, стануть загальноприйнятим знанням про те, що неволя починається не там, де її причини шукало ХХ століття; що брехня як принцип міжлюдського спілкування має глибше коріння за страх і жагу влади; що повстання людей проти нелюдських умов життя спричинили їхні прагнення, які лише удавано відтворили в гаслах диктатори і демагогічні трибуни» [9, с. 246–247].

Поет достеменно не знає який політичний устрій оберуть собі люди в майбутньому. Не виключено, що то буде «теократія в парі з далеко просунутою децентралізацією», а можливо дійде й до створення «однієї планетарної держави». Але якою б не була майбутня форма співіснування, вона не повинна виключати «дружнє змагання народів, із яких кожен, навіть найменший, потрібний, бо разом вони ніби барви веселки». Надія на досягнення величчя оновленого світу в Мілоша «не спрямована у близьке майбутнє», однак віра в те, що світ «кольору вічності», тобто краси, неодмінно настане, супроводжує всю його творчість. Омріяне поетом майбутнє означатиме, що «все більший розпач, породжуваний розходженням між дійсністю і прагненнями нашого серця, буде подолано й об'єктивний світ, такий, можливо, яким його бачить Бог, а не яким його сприймаємо ми, спраглі та стражденні, буде прийнято з усім його злом і добром» [9, с. 246–247].

На осягнення небувалих потрясінь в еволюції людського розуму й загальному поступі людської цивілізації значною мірою спрямована творча спадщина ще одного нобелівського лауреата – російського поета Йосифа Бродського [11]. Характеризуючи епоху ядерного протистояння, Бродський зауважує, що в нашому зав-

тра вже вибухнула та бомба, «що лишає незайманими тільки меблі». Водночас він бачить альтернативний сценарій і зазначає: «Я вважаю, що ми не в такій уже й поганій формі. Тобто я не думаю, що відбудеться ядерна катастрофа. Чим більше цього божевілля, тим ми в більшій безпеці, хоча б тому, що машини почнуть контролювати одна одну, і відчуття влади, відчуття відповідальності зростатиме». Значно більше поета хвилює демографічна проблема, задля вирішення якої уряди майже нічого не роблять і, зазвичай, опиняються захопленими зненацька. Йдеться про загрозу мусульманського світу, до якої невідворотно приведуть зміни в структурі населення: «Справа численних рук / гине не від меча, / а від дешевих брюк, / скинутих згаряча». У цьому сенсі майбутнє поет розглядає як конфлікт духу терпимості з духом нетерпимості і вважає, що західна цивілізація повинна захистити себе перед загрозою, що вже насувається. В іншому випадку на людство чекає занурення у «постхристиянську еру». Передчуття не підвело поета, бо вже на початку нинішнього століття німецький професор Гуннар Хайнзон науково обґрунтував зазначену тенденцію, заявивши, що 950 мільйонів африканців і арабів поховають Європу до середини ХХІ століття. А в 2010 році його співвітчизник Тіло Сарацин написав скандально знамениту книгу «Німеччина самоліквідується». Після цього автора відправили у відставку з державної служби, але проблема не лише не зникла, а й вилилась у масштабну міграційну кризу, спровоковану «арабською весною».

В одному зі своїх інтерв'ю Бродський говорив, що в нашій реальності, особливо пострадянській, відсутнє стійке відчуття майбутнього, бажання думати про нього. І не просто роздумувати, а якимось його для себе формулювати. Він зазначає, що при всьому героїзмі наших інакомислячих, готових піти в тюрму чи навіть прийняти

смерть за свої переконання, ніхто з них не потрудився накидати план майбутнього, альтернативу тому, чому вони протистояли. Поза тим, у розвитку радянського і пострадянського суспільства відсутнє «відчуття еволюційного ритму». В результаті – «або абсолютна статика, або сильні потрясіння». І тому людина не планує. Що стосується нинішніх молодих людей, які зі зброєю в руках пристають до горла, то така реакція на специфіку соціального буття «скоріше означає не прагнення збагатитися в ім'я майбутнього, а є своєрідним проявом нервової поведінки, коли людина не заглядає далеко вперед». Основну причину означеної ситуації поет бачить у тому, що думка про майбутнє на довгі роки була узурпована державою. Пропаганда «світлого майбутнього» відбила в людей будь-яке бажання навіть думати про завтрашній день. До того ж багато хто вже на зорі радянської влади інтуїтивно усвідомили, що «поїзди, котрі мчать у майбутнє, зупиняються в концтаборах або біля газових камер».

Говорячи про перспективи російської культури, Бродський зауважив, що Росія в найближчому майбутньому «вже не буде на передньому краї соціальних і культурних змін», оскільки було втрачено унікальний шанс реалізації іманентного їй масового суспільства. Що стосується повернення до капіталізму, то цей шлях – «атомізація суспільства, насамперед культурна атомізація», а тому зазначене повернення слід розглядати як втрачену можливість поступального розвитку. Масове суспільство, що є вірогідною перспективою людства, в майбутньому повинне було б характеризуватися «збереженням егалітарного відчуття, відчуття рівності», а також відсутністю «сьогоднішнього шкурного себелюбства, в яке все занурилось», неприпустимістю «грядущого Хама», Звіра в людській подобі. Як свідок масштабних геополітичних змін, Бродський зауважує,

що Росія, з якої поступово «сповзає кордонів підпруга», вже ніколи не зможе повернутися до свого попереднього імперського стану.

У триваючій дискусії про можливості антропологічної еволюції людини Бродський надто категоричний. Протестуючи проти спрощеного сприйняття історичного процесу, що передбачало прогресивні зміни в суспільстві, він нагадує, що генетично людина зовсім не змінилася за останні два тисячоліття: «Постригти Тарзана, вибити його барельєф – і ви отримаєте Октавіана Августа або Вінценгеторикса. Чи навпаки – залиште Зевса як є, тільки зменшіть мускулатуру, і перед вами – Маркс, Толстой або Распутін». Що стосується якісних змін у людській свідомості, то йдеться не про нагромадження, а про втрату певних понять, ідей, знань, що перекладаються сучасником із голови в комп'ютер. Поет виключає якісний стрибок у людській свідомості. Навпаки, оскільки нинішня ситуація не сприяє порядності, гуманності, на людство чекає «поступове підупадання».

Своєрідним діалогом з орвелівським романом «1984» є роман сучасного алжирського вченого і письменника Буалема Сансалья «2084 : Кінець світу». В ньому оповідається про небезпеку ісламської релігійної диктатури, яка насувається на нашу цивілізацію. В інтерв'ю для «Дойче Велле» Буалем Сансаль так описує власне бачення сьогоденного становища у світі : «Свободи більше немає. Ми стали в'язнями надто жорстко організованих держав. Глобалізація нав'язує нам закони ринку. Реклама і маркетинг зумовлюють наші дії. Присутній скрізь всемогутній закон обмежує свободу громадян. Єдина свобода, яку ми маємо, це вибирати, чиїх вказівок слухатись. Тож мусульмани кажуть : аніж слугувати ринку й праву, краще будемо виконувати накази релігії. Оскільки релігія обіцяє нам рай...» [12, с. 4].

Б. Сансаль вважає, що на наших очах відбувається падіння ситої, старіючої Європи і одночасно – наступ агресивного політичного ісламу, який прикриваючись «Святим Письмом» вибудовує всесвітню тоталітарну теократію, як спосіб тримати народ у покорі й нещадно використовувати його для нелюдських цілей. У романі, зокрема, йдеться про країну-Абістан, де все перебуває під контролем. Країну, яка раз по раз проводила спонтанні й загадкові війни проти численних внутрішніх і зовнішніх ворогів, віровідступників. «Проща була єдиним дозволеним мотивом, щоб пересуватись по країні, за винятком адміністративних і торгівельних завдань, для виконання яких агенти мали перепустки, які доводилось реєструвати і штемпелювати на кожному етапі завдання». Але й за прочанами постійно наглядали : «Апатичні солдати і комісари віри, змучені і жваві, наче ховрахи, стояли на чатах уздовж шляхів, надто у важких для спостереження місцях, щоб дивитись, як ідуть прочани, власне, щоб наглядати за ними. Ніхто не знав, чи тікав хто коли-небудь і чи ловили коли когось, люди йшли по шляху, як їм казали, і пленталися тільки тоді, коли втома долала їх і починала проріджувати лави. Все було добре впорядковане і тонко перевірене, нічого не могло статися без навмисної волі Апарату» [12, с. 11].

Усе це речі нам добре знайомі з попередньої історії – «Старший Брат», інформаційний вакуум, кордони «на замку», нав'язлива пропаганда, постійна війна з примарним ворогом, чітко визначені рамки суспільного мовлення. Разом з тим тут є речі, які викликають у читача неусвідомлене відчуття тривоги. Може тому, що в цьому романі химерно поєдналися осучаснене попередження Дж. Оруелла й нова реальність, що народжується на наших очах і до якої ми вже починаємо звикати, – натовпи нелегальних мігрантів на європейських кор-

донах, гібридна війна в її найпідліших проявах, релігійна нетерпимість, руйнування міжнародного права, зародження основ неототалітаризму.

Подією світового значення стала поява публіцистичної книги ізраїльського вченого й письменника Ювала Ноя Харарі «Homo Deus. За лаштунками майбутнього» (2015), в якій він запропонував своєрідний ескіз подальшого розвитку людства. Вчений намагається з'ясувати, якими будуть суспільні відносини упродовж двох наступних століть й чи стане людина рабом штучно створених інноваційних технологій, зокрема, пристроїв зі штучним інтелектом.

Позитивно оцінюючи ситуацію в сучасному світі, вчений зазначає: «Більшість людей не думають про це, однак за останні кілька десятиліть ми змогли взяти під контроль голод, чуму й війну. Звичайно, ці проблеми ще не подолані повністю, однак із безмежних і неконтрольованих сил вони трансформувалися у виклики, з якими реально впоратися» [13, с. 10]. Як наслідок такого стану: «Уперше в історії більше людей помирає від переїдання, аніж від недоїдання, дедалі більше помирає від старості, аніж від інфекційних хвороб, і дедалі більше – через самогубства, аніж від дій солдатів, терористів і злочинців разом узятих. На початку XXI століття пересічний індивід із більшою ймовірністю помре від страв «Мак-Дональдса», аніж від засухи, вірусу Ебола чи нападу Аль-Каїди» [13, с. 10].

Подолавши зазначені проблеми, людство ще досі продовжує боротися з іншими проблемами світового масштабу: «Як бути з тим, що мільярди людей намагаються вижити за менше ніж два долари на день? А як щодо тривалої кризи зі СНІД в Африці чи війн, які точаться в Сирії та Іраку?» [13 272, с. 11]. Однак за нинішнього технологічного розвитку людству загалом вдається взяти ситуацію під свій контроль.

Значні досягнення у боротьбі з проблемами, які супроводжували людство упродовж всієї його історії, відкрили широкі перспективи для цілеспрямованої діяльності: «Успіх підживлює амбіції, і наші останні досягнення підштовхують людство до формулювання ще амбітнішої мети. Забезпечуючи безпрецедентний рівень процвітання, здоров'я й гармонії і враховуючи наші останні результати й нинішні цінності, наступною метою людства, радше за все, буде безсмертя, щастя й божественності. Зменшивши смертність від голоду, хвороб і насильства, ми націлимося на проблеми віку й навіть самої смерті. Урятувавши людей від безнадійної ницості, ми поставимо мету зробити їх позитивно щасливими. А піднявши людство над тваринним рівнем боротьби за існування, націлимося на те, щоб підняти людей до рівня богів і перетворити *Homo sapiens* на *Homo deus*» [13, с. 32]. Можливість забезпечення в майбутньому трьох вищезазначених складових людського буття якраз і аналізує ізраїльський вчений.

Звертаючись до проблеми безсмертя, автор не вірить у пророцтва щодо її вирішення у нинішньому столітті, однак вважає, що «війна проти смерті все ж залишиться головним проектом у наступному столітті» [13, с. 41]. Причому наукова спільнота й капіталістична економіка приєднаються до вирішення цієї проблеми. Але ж за цим постануть і нові проблеми: «Якщо наука досягне значного прогресу у війні проти смерті, реальна боротьба з лабораторій переміститься до парламентів, судів і вулиць. Щойно наукові зусилля увінчаються успіхом, вони «увімкнуть» руйнівні політичні конфлікти. Усі війни й конфлікти в історії виявляться блідю прелюдією до реальної боротьби, що очікує нас боротьба за вічну молодість» [13, с. 42–43].

Що стосується можливостей забезпечення щастя як колективного проекту, вчений зазначає: «Без урядового

планування, економічних ресурсів і наукових досягнень індивіди не зможуть далеко зайти у своєму прагненні щастя» [13, с. 43]. На рівень людського щастя впливають: зниження дитячої смертності, підвищення сімейного добробуту, зростання рівня забезпечення здоров'я, високооплачувана робота та ін. Однак щастя залежить не лише від цих чинників і воно, зазвичай, є недовготривалим. Так уже влаштована людина. І сьогодні для його забезпечення або відтворення в хід ідуть різноманітні стимулятори, антидепресанти, алкоголь, наркотики. За цих умов держава «сподівається регулювати біохімічне прагнення до щастя, відділяючи «погані» маніпуляції від «хороших»» [13, с. 57]. Однак за ринкового суспільства робити їй це нелегко, оскільки «щороку в дослідницьких лабораторіях університетів, фармацевтичних компаній і кримінальних організацій народжуються нові наркотики», які суттєво впливають на можливості державного регулювання. Своєю чергою, біохімічне прагнення до щастя прискорюється й відповідно «це змінює політичну боротьбу, суспільство й економіку, і стає дедалі важче утримувати його під контролем» [13, с. 57].

Людина як біологічна істота не пристосована еволюцією до переживання постійно приємностей, однак технологічні зміни можуть вирішально вплинути на її природу. Відповідно вчений зазначає: «Ви можете сперечатися, добре це чи погано, однак схоже, що другий величний проект XX століття – забезпечити глобальне щастя – міститиме в собі перепроєктування *Homo sapiens*, щоб вона могла задовольнятися нескінченною насолодою» [13, с. 60].

Характеризуючи божественність – третю складову майбутнього людства – вчений зауважує: «Удосконалення людей до рівня богів може відбутися трьома способами: через біоінженерію, розробку кіборгів і

розробку неорганічних істот» [13, с. 61]. Страх перед можливими змінами самого людського ества вже присутній у нашому повсякденні. Однак зупинити цей процес неможливо та й відбуватиметься він, скоріше за все, поступово, за сценарієм відмінним від наших нинішніх фантастичних уявлень: «Поліпшення людини розумної буде поступовим історичним процесом, а не голлівудським апокаліпсисом. *Homo sapiens* не знищать повстання роботів. Радше *Homo sapiens*, цілком імовірно, поліпшуватиме сама себе крок за кроком, об'єднуючись у цьому процесі з роботами й комп'ютерами, допоки наші нащадки не озирнуться назад і не зрозуміють, що вони вже не якийсь вид тварин, які написали Біблію, збудували Велику китайську стіну й сміялися над кривляннями Чарлі Чапліна. Це не станеться за один день чи навіть за один рік. Дійсно, це вже відбувається просто зараз через численні прості дії. Щодня мільйони людей вирішують довірити своїм смартфонам трошки більше контролю за їхнім життям чи спробувати нові й ефективніші антидепресанти. У прагненні до здоров'я, щастя й сили люди поступово змінюють одну зі своїх здібностей, а потім другу і ще одну, допоки не перестануть бути людьми» [13, с. 68].

Насамкінець слід зазначити, що представлені літературно-футурологічні ідеї є лише частиною досить широкого спектру уявлень про майбутнє людини і людства. Тим не менше, вони засвідчують стійку тенденцію до поглиблення прагнення щодо осмислення майбутнього. Світова література XX – початку XXI століть утверджує думку про те, що майбутнє людини і людства залежить від рівня усвідомлення викликів, з якими зіштовхується наша планета. За останні десятиліття світ зазнав кардинальних змін. Відбувся зсув у самому характері людського буття. Цей зсув напрооро-

кував ще Джордж Орвел у знаменитому романі «1984». Зокрема, збулося його пророцтво про зміну смислів і переписування історії, що заплутує людську свідомість і створює ситуацію, за якої правду важко відділити від неправди, ворога відрізнити від друга. Але ж виведений ним в алегоричній формі «Старший Брат» у сучасному суспільстві скоріше за все вже не з'явиться, або з'явиться, щоб канути в небуття. Натомість Харукі Муракамі в романі-алюзії на Орвела зазначає, що замість нього на сцену вийшли карлики – невидимі, невловимі істоти, які невпинно підкопують землю під нашими ногами. І це щира правда, оскільки нині більшість політичних процесів носять амбівалентний, асинхронний, гібридний характер. Це перетворює політичне прогнозування на складний технологічний процес, який повинен враховувати велику кількість суперечливих чинників функціонування складних соціальних систем. При цьому мусимо пам'ятати застереження М.Булгакова, який зауважував, що для того, аби управляти, необхідно мати точний план на довготривалу перспективу. Якщо ми не будемо планувати своє майбутнє, за нас це зроблять інші. І дуже велика вірогідність того, що це майбутнє буде не зовсім таким, як нам би хотілося.

Література:

1. Хогвуд В., Ганн Л. Политическое прогнозирование. Вестник Московского университета. Серия 12: Социально-политические исследования. – 1994. – № 6. – С. 51–63.
2. Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования. – Київ : Вища школа, 1981. – 310 с.
3. Лем С. Фантастика и футурология : в 2 кн. Кн. 1; [пер. с пол. С. Н. Марцева ; под ред. В. И. Борисова]. – Москва : АСТ; Ермак, 2004. – 591 с.
4. Замятин Е. Избранное. – Москва: Правда, 1989. – 464 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / [за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна; упорядники В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін]. – Київ : Генеза, 1997. – 400 с.
6. Зарубежная политология : Словарь-справочник / [под ред. А. В. Миринова, П. А. Цыганкова]. – Москва: Социально-политический журнал, Независимый открытый ун-т, 1998. – 359 с.
7. Чаликова В., Недошивин В. Неизвестный Оруэлл. Иностранная литература. – 1992. – № 2. – С. 215–225.
8. Ланин Б. Наследие Евгения Замятина и современная русская антиутопия. Acta Slavica Iaponica. 2011. – Том 29. – С. 49–63.
9. Мілош Ч. Земля Ульро: Есе / Пер. з пол. – Київ: Юніверс, 2015. – 248 с.
10. Мілош Ч. Велике князівство літератури. Вибрані есеї. / Передмова О. Гнатюк, упорядники О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із польської О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. – Київ: Дух і Літера, 2011. – 440 с.
11. Горбатенко В. Испытание пророчеством: Иосиф Бродский о будущем России. Pro Futuro. – 2013. – № 2. – С. 62–65.
12. Сансаль, Буалем. 2084: Кінець світу: роман; з фр. пер. П. Тарашук. – Київ: Вид-во Жупанського, 2016. – 216 с.
13. Харарі Ю. Н. За лаштунками майбутнього. Пер. з англ. О. Дем'янчука. – Київ, Форс Україна, 2018. – 512 с.

Volodymyr Gorbatenko

Doctor of Political Sciences, Professor,
Academician of the Academy of Political Sciences

«Literary Futurology» as a Powerful Direction of Comprehension the Future: Political Aspects

The article deals with the political aspects of the futurological component of fiction, which emerged in the twentieth century as a holistic, influential and extremely popular trend. Along with the theoretical substantiation of this direction, based on the scientific approaches of S. Lem, R. Bradbury, V. Kosolapov, V. Nedoshivina, B. Lanin, futurological ideas of E. Zamyatin, G. Orwell, V. Aksonov, V. Voinovich, C. Milos, J. Brodsky, B. Sansal, U. N. Harari.

Since the twentieth century, in the fiction, a relatively independent direction has been formed, which can be conditionally defined as "literary futurology." To genres that are somehow drawn to this direction, one should include social science fiction, utopia and dystopia, sociopolitical journalism, polygon and poetic works with attempts to comprehend the future as integrity or its individual fragments.

The forerunner of literary futurology can be considered the English philosopher Francis Bacon. In New Atlantic, he described the adventures of mariners who fell on an island lost in the Pacific Ocean, where many miracles of modern science came true. Let's say there are ships that swim under water and others flying in the air; There are laboratories where artificial rain, moon and rainbow produce; There are zoological gardens, where all imaginable variety of modern breeds of the plant world and existing animals is presented, such a fantastic zoo. Among the latest literary works of futurological orientation, the emergence of a journalistic book by an Israeli scientist and writer, Yuval Noah Harari, "Homo Deus. Behind the Scenes of the Future" (2015), in which he proposed a peculiar

sketch for the further development of mankind. The scientist tries to find out what will be social relations over the next two centuries and whether a slave man will be artificially created with innovative technologies, in particular, devices with artificial intelligence.

Presented literary-futurological ideas are only part of a very broad range of ideas about the future of man and humanity. Nevertheless, they show a steady tendency to deepen the aspiration for understanding the future. The world literature of the 20th – the beginning of the 21st century affirms the idea that the future of man and mankind depends on the level of awareness of the challenges our planet faces. In recent decades, the world has undergone dramatic changes. There was a shift in the very nature of human existence. This shift was predicted by George Orwell in the famous novel "1984". In particular, his prophecy about changing meanings and rewriting history, which confuses the human consciousness, creates a situation in which it is difficult to separate the truth from the lie, to distinguish the enemy from a friend. But the alienated "Older Brother" in the modern society most likely will not appear, or will appear, to turn into nothingness. Instead, Haruki Murakami, in the Orwell's Allure novel, notes that instead of him, dwarfs came out – the invisible, elusive creatures that constantly uncover the land under our feet. And this is a true truth, since today most of the political processes are ambivalent, asynchronous, hybrid. This transforms political forecasting into a complex technological process, which must take into account a large number of contradictory factors in the functioning of complex social systems. At the same time, we must remember the remarks of M. Bulgakov, who noted that in order to manage, it is necessary to have an accurate plan for the long-term perspective. If we do not plan our future, others will do it for us. And there is a very high probability that this future will not be exactly what we would like.

Keywords: *literary futurology, social science fiction, dystopia, orwellism, artificial intelligence.*

Стойко Олена Михайлівна

доктор політичних наук

СЕЛЕКТИВНІСТЬ ТА ІНФОРМАТИВНІСТЬ ЯК ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Виділено та проаналізовано два аспекти сучасної міграційної політики, що не отримали належного висвітлення у вітчизняних дослідженнях. По-перше, міграційна політика розвинених країн стає дедалі більш селективною, а не жорсткішою, орієнтованою на спрощення в'їзду економічно вигідних мігрантів – з високим рівнем освіти та кваліфікацією. Водночас критерії відбору мігрантів не завжди гарантують отримання бажаних результатів. По-друге, недостатня обізнаність громадян із станом справ у міграційній сфері створює сприятливі передумови для зростання антиімігрантських настроїв. Також потребує перегляду інтеграційний підхід до адаптації мігрантів, що практикується у низці країн.

Ключові слова: міграційна політика, трудові мігранти, глобалізація, етнічність, нелегальна міграція, інтеграція, антиімігрантські настрої.

Міграція стала невід'ємною частиною сучасних глобалізаційних процесів, демонструючи зростання абсолютних показників і незначні зміни у відносних. Так у 2015 році у світі нараховувалося близько 244 млн. імігрантів (3,3% населення Землі), у порівнянні зі 173 млн. у 2000 році (2,8%) та 102 млн. у 1980 році (2,3%) [1]. Іншими словами, потік імігрантів до країн-реципієнтів

серйозно збільшує навантаження на їх системи соціального забезпечення, охорони здоров'я, стає потенційним джерелом соціальної напруженості. Так Німеччина є найбільш популярною серед шукачів притулку: в 2016 вона отримала 722,4 тис. заявок у порівнянні з 441,9 тис. в 2015 році. Водночас для держав-донорів мігрантів, до яких належить і Україна, особливої гостроти набуває проблема втрати кваліфікованої робочої сили, зменшення чисельності населення загалом.

В Україні Стратегія державної міграційної політики, прийнята розпорядженням Кабінетом Міністрів України в 2017 році, має за мету спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювала соціально-економічний розвиток, сприяла уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідала міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України [2]. Низка вітчизняних учених досить глибоко вивчають як міграцію загалом, так і окремі її аспекти – демографічні, економічні, політичні, правові, управлінські, соціальні, зокрема М. Бублій, В. Комірна, С. Максименко, О. Малиновська, О. Позняк, С. Пирожков, О. Піскун, О. Пуригіна, О. Риндзак, А. Супроновський, М. Шульга та інші. У даній статті розглянуто дві важливі особливості сучасної міграційної політики, про які побіжно згадується у вітчизняних дослідженнях: її дедалі більшу селективність та залежність від належного інформування населення.

Всупереч поширеному уявленню міграційна політика стає більш ліберальною, а не жорсткішою [3]. Період з 1955 по 1985 роки характеризується зняттям бар'єрів для більшості новоприбулих, розширенням їх

прав. Темпи такої лібералізації дещо ослабли після 1990-х років, коли низка країн вдалася до обмежень у міграційній політиці. Окрім обмежувальних заходів у сфері прикордонного контролю та нерегулярної міграції, країни поступово накладали обмеження на приїзд членів сімей низько кваліфікованих мігрантів та шукачів притулку, хоча низка спроб країн-реципієнтів обмежити такі права мігрантів успішно оскаржувалась національними судами та Європейським судом з прав людини. Так, коли кілька держав спробували обмежити права іммігрантів на возз'єднання сімей, вони не призвели до перегляду чи скасування загального права на возз'єднання сімей, впровадженого в 1950-1960-х роках. Тобто ефективність такої жорсткої політики є досить сумнівною. В той же період багато країн також вдалися до спрощення процедур приїзду членів сім'ї високо кваліфікованих переселенців. Це пояснює, чому загальна тенденція до спрощення процедури возз'єднання сімей з 2000-х років майже не змінювався, а період після 1990-х років характеризується курсом на більшу відкритість країн для певних категорій мігрантів, зокрема тих, хто здатен сприяти економічному розвитку нової батьківщини.

Детальний аналіз міграційного законодавства більшості країн свідчить, що міграційна політика стає дедалі продуманішою, орієнтованою на більш досконалий відбір потенційних громадян, а не на їх кількість. Іншими словами, всупереч публічним заявам політиків про необхідність обмеження кількості іммігрантів, справжня мета міграційної політики – збільшення здатності держави контролювати те, хто саме тримає право на приїзд та законне перебування на території країни. До уваги бралися такі критерії як освіта, майновий та сімейний статус мігрантів, що мали більше значення ніж етнічне походження, на яке орієнтувалися раніше.

Водночас слід враховувати, що критерії відбору іммігрантів можуть мати і негативні наслідки. Так, що якщо до уваги береться наявність сім'ї, то наслідками є те, що члени сім'ї перебувають, як правило, на утриманні однієї особи і, відповідно, не зацікавлені в інтеграції в нове суспільство; зменшуються шанси співвітчизників на еміграцію і знижується обсяг грошових переказів на утримання родини в рідній країні. Що стосується рівня освіти, то якщо в іммігрантів якісніша освіта, ніж у місцевого населення, то це з високою ймовірністю сприятиме росту заробітків останніх; якщо ж ситуація протилежна, то доходи їх можуть знизитися. У випадку ігнорування культурної приналежності іммігрантів найбільше шансів мають, як не дивно, ті, хто найбільш віддалений від нового суспільства щодо спільних культурних цінностей. Більше того, оскільки чужі у культурному вимірі діаспори з часом будуть зростати, повільніше адаптуватися до культурних традицій нової країни, то потік іммігрантів-співвітчизників зростатиме.

Іншими словами, міграційна політика стає все більш утилітарною, орієнтованою на економічну цінність переселенців. Запровадження низки критеріїв до потенційних громадян дає змогу заохочувати приїзд лише тих осіб, які зможуть принести вигоду приватному сектору та державі загалом. Акцентування на селекційній процедурі в рамках міграційної політики характерне для більшості країн-реципієнтів, що свідчить про певну конвергенцію міграційної політики у країнах Заходу. Така тенденція проявляється і низці країн глобального Півдня, які також вдаються до заходів з відсіювання небажаних мігрантів. Зазвичай політика, спрямована на їх скорочення притоку у більшості країн зводиться до: посилення охорони державного кордону (збільшення штату та фінансування прикордонних служб, покращення технічного устаткування кордонів, впровадження

нових технологій ідентифікації індивідів на основі біометричних даних; винесення лінії патрулювання на територію країни-донора мігрантів або країни-транзиту, створення спеціальних таборів для небажаних мігрантів на їх території); посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за нелегальний перетин кордонів, перемитництво, перевезення нелегальних іноземців або найм нелегального працівника; обмеження прав нелегальних іммігрантів на отримання матеріальної допомоги, здобуття освіти, користування послугами соціальної системи.

Необхідність врахування інтересів потужних лобі підприємців, зацікавлених у лібералізації міграційного режиму, та антиіммігрантських настроїв виборців змушує політиків Заходу вдаватися до імітації жорсткої міграційної політики, що проявляється у посиленні охорони державного кордону, зведенні стін між державами, утримання мігрантів у спеціальних місцях та спрощення процедури їх депортації. Однак на практиці права затримуваних мігрантів зберігаються або ж навіть розширюються. Репресивні заходи стосуються насамперед нелегальних мігрантів та осіб, які не мають відповідних навичок і знань. Одним із побічних результатів такої політики є витіснення цих категорій іммігрантів поза рамки правового поля держави, що змушує їх порушувати законодавство країни або ж вдаватися до допомоги неформальних і кримінальних організацій у пошуку роботи.

У свою чергу міграційна політика країн-донорів мігрантів має дещо інші пріоритети і орієнтується насамперед на: заохочення трудової низько кваліфікованої еміграції; максимізацію економічної вигоди від трудової міграції у вигляді грошових переказів та інвестицій емігрантів; підтримку зв'язків зі співвітчизниками. Розглядаючи еміграцію як один з інструментів зниження

безробіття і підвищення рівня життя в країні, керівництво держав намагається контролювати виїзд громадян шляхом ліцензування зарубіжних агентств з найму робочої сили, збору інформації про зовнішні ринки праці та складання чорних списків компаній, що порушили зобов'язання відносно працівників (Вірменія, Індія, Китай, Мексика, Туреччина, Філіппіни). Досить часто укладаються двосторонні договори із країнами призначення мігрантів про умови праці та статус мігрантів.

Дедалі перспективнішим напрямом міграційної політики в країнах, що розвиваються, є залучення фінансових потоків від співвітчизників за кордоном – у вигляді грошових переказів, інвестицій чи благодійної допомоги. У результаті держави розширюють мережу національних банків за кордоном, пропонують вигідні умови для грошових переказів і внесків у валюті. Також уряди виступають поручителями в різних благодійних проєктах, орієнтованих на членів діаспори, поширюють інформацію про можливості інвестицій через організації з підтримки підприємництва, які відкриваються у країнах Заходу (Індія, Китай, Мексика).

Також слід звернути увагу на відсутність зв'язку між кількістю мігрантів та антиіммігранськими настроями у громадян. Так у 2015 році лідерами за часткою міжнародних мігрантів (осіб, які протягом року або більше проживають у країні, в якій не народилися, у т.ч. іноземних працівників, студентів, біженців) щодо загальної кількості населення стали Об'єднані Арабські Емірати (88%), Катар (75%), Кувейт (74%), Бахрейн (51%), Сінгапур (45%) [4], тобто країни, про міграційну політику яких широкому загалу відомо досить мало, так само як і про конфлікти між приїжджими та місцевим населенням. Якщо ж йдеться про країни Заходу, що стимулюють приїзд кваліфікованої робочої сили, та в яких ЗМІ фіксують непоодинокі випадки сутичок мігрантів та грома-

дян, то їх показники значно скромніші: Австралія – 28%, Ізраїль – 25%, Нова Зеландія – 23%, Канада – 22%, США – 14%, Великобританія – 13%, Італія – 10%.

Виходячи з цих даних та послуговуючись результатами соціопитувань європейців, можна стверджувати, що передумовою для зростання антиімміграційних настроїв є відсутність достовірної інформації про реальний стан справ у сфері міграції та погіршення соціально-економічного стану громадян, які починають розглядати мігрантів як конкурентів за робочі місця.

Так масштабне дослідження Євробарометру, проведене у 28 державах-членах в кінці жовтня 2017 року, виявило недовіду проінформованість європейців про реальний стан у міграційній сфері [5]. Менше половини європейців (37%) вважають, що вони добре проінформовані про імміграцію та інтеграцію чужинців, і це справедливо для більшості країн. При цьому найвищий рівень зафіксовано у Данії, Швеції та Нідерландах, Німеччині, Люксембурзі, Великобританії, Австрії та Польщі (вище середньоевропейського рівня). Найменше – Болгарія, Хорватія, Словаччина.

Європейці також мають хибне уявлення про статус іммігрантів. Так менше половини вважають, що більшість переселенців перебувають у їх країнах на законних підставах (39% проти 29% тих, хто переконані, що вони порушують національне законодавство. Водночас дані Євростату підтверджують, що лише незначний відсоток іммігрантів є нелегальними. Так в 2016 році 984 тис. осіб перебували на території ЄС незаконно, в той час як легально проживали у країнах-членах 21,6 млн. осіб. При цьому найбільша частка респондентів, які переконані у незаконності перебування іммігрантів у своїй країні, найбільша у країнах Середземного моря (Греції, Італії, Кіпрі, Іспанії та Мальті) або ж на східних кордонах (Польщі та Болгарії).

Європейці схильні переоцінювати відсоток іммігрантів у своїх країнах, у деяких випадках – навіть у кілька разів. Майже кожен третій респондент (29%) не знає, який відсоток населення в його країні становлять вихідці з інших країн, хоча в середньому по ЄС він становить близько 7%. Так у 19 з 28 країн ЄС респонденти назвали частку іммігрантів вдвічі вищу, ніж насправді, а в Румунії, Болгарії та Польщі вона виявилася завищеною більше ніж у 8 разів, а в Словаччині – майже в 14 раз.

Міграційна політика держав-членів ЄС здійснюється згідно інтеграційного підходу, який, як видно з результатів опитування, поділяється більшістю громадян. Так, європейці очікують, що іммігранти повинні говорити хоча б однією мовою країни перебування; підтримувати систему соціального забезпечення, сплачуючи податки; приставати на цінності й норми суспільства, яке їх прийняло; мати знання та навички, необхідні для пошуку роботи; відчувати себе членом спільноти; мати друзів серед місцевого населення; поділяти культурні традиції; брати активну участь у діяльності місцевих громадських організацій чи голосувати на місцевих виборах [6]. Найбільшими перешкодами на шляху успішної інтеграції новоприбулих європейці як першопричину називають: небажання самих іммігрантів інтегруватися (65%), труднощі із працевлаштуванням (63%), дискримінація іммігрантів (62%), труднощі з отриманням дозволу на постійне проживання (55%), недостатня взаємодія між іммігрантами та місцевим населенням (53%), негативний образ іммігрантів в ЗМІ (53%), обмежений доступ до освіти, системи охорони здоров'я та соціального захисту (53%), труднощі із возз'єднанням сімей (47%).

Єдиний випадок загальноєвропейського консенсусу, зафіксований соціологами, стосується необхідності активізації інтеграції іммігрантів, що, на думку більшості європейців (69%) в 23 з 28 держав-членів, є важливим

завданням уряду у довгостроковій перспективі. Найбільш популярними у цьому напрямі є такі кроки як: запропонувати чи покращити мовні курси для іммігрантів по їх прибуттю; впровадити чи покращити інтеграційні програми для іммігрантів по прибуттю (орієнтаційні курси, що надають основну інформацію про спосіб життя, цінності та норми суспільства чи різноманітні форми навчання); підтримка дітей іммігрантів у підготовці до школи); обов'язковість проходження іммігрантами інтеграційних програм та мовних курсів; допомога з пошуком роботи (навчання, визнання дипломів, сертифікатів тощо); краща підготовка місцевої громади через надання інформації про іммігрантів та імміграцію; налагодження кращої взаємодії між місцевими мешканцями та іммігрантами у школах та районах; забезпечити іммігрантам ті ж права, як і у місцевого населення у доступі до освіти, медицини та соціального захисту на практиці; проводити інтеграційні заходи у країнах походження іммігрантів ще до їх прибуття (мовні курси, надавати інформацію про країну призначення); впровадження сильніших заходів проти дискримінації іммігрантів; збільшення фінансування організацій громадянського суспільства, що сприяють інтеграції; надання іммігрантам права голосувати на місцевих виборах.

Отже, міграційна політика усіх країн Євросоюзу базована на положеннях концепції інтеграції, яка є «динамічним, двостороннім процесом взаємного пристосування усіх іммігрантів та мешканців» [7]. Однак серед вчених немає одностайності щодо її розуміння. Незважаючи на брак чіткості щодо значення інтеграції та застережень, що вона часто використовується політиками для впровадження асиміляції, аніж для позначення процесу взаємної адаптації, інтеграція залишається панівною концепцією в дослідженнях ім-

мігрантської проблематики. До недоліків інтеграційного підходу слід віднести його політизацію; акцентування уваги на практичних результатах і емпіричних дослідженнях.

Концепція інтеграції не враховує особливостей так званої нової міграції, коли деякі мігранти не оселяються на постійно, і/або мають тісні зв'язки з більш ніж однією країною, функціонують у транснаціональних соціальних сферах і/або переїжджають до багатоетнічних поселень, в яких більшість у традиційному розумінні відсутня. Прикладом останнього є Лондон, в якому понад 40% мешканців належали до етнічних меншин (згідно з переписом 2011 року [8]). На статус другого міста країни з найбільшою кількістю меншин претендує Бірмінгем, в якому мешкають іммігранти з понад 170 країн, стає дедалі більш різноманітним. Більше того, перепис 2011 року засвідчив дедалі більше етнічне, мовне різноманіття не лише у міських, а й у сільських поселеннях Великобританії: в деяких сільських районах кількість прибулих мігрантів за перше десятиліття XXI ст. зросла на 213%.

Більше того, концепція інтеграція розроблялася з позицій, що іммігранти є чужорідним елементом, що потребує пристосування та посилення зв'язку із новою спільнотою. Але міграційні процеси змінювали у тому числі і суспільство, яке приймало мігрантів, роблячи його більш плинним і неоднорідним. Такі зміни накладаються на інші чинники, такі як зменшення ролі ціннісних культурних систем і традиційних інститутів, важливих для підтримання соціального порядку та згуртованості (тобто традиційної сім'ї, позиттєвої соціально-професійної ролі та релігії). Також слід враховувати й розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що значно полегшують іммігрантам підтримання регулярного зв'язку з батьківщиною та родиною, перешкоджаючи встанов-

ленню і розширенню зв'язків з місцевим населенням.

Отже, Україна як донор кваліфікованої робочої сили повинна враховувати, що розвинені країни йдуть шляхом зняття обмежень на в'їзд перспективних, економічно вигідних іноземців, що, у свою чергу, робить імміграцію ще привабливішою навіть без урахування соціально-економічної ситуації в країні. Відповідно, міграційна політика повинна орієнтуватися не лише на підвищення соціально-економічного добробуту громадян, а й сприяти створенню робочих місць зарубіжними компаніями. При цьому слід враховувати один із парадоксів міграції: ріст доходів населення сприяє зростанню темпів еміграції, оскільки полегшує і прискорює акумулювання коштів для переїзду в іншу країну – для справді бідних міграція недоступна.

Крім того, конфліктогенний потенціал міграційних процесів значною мірою залежить від інформаційної політики держави: саме брак достовірної інформації про кількість мігрантів та їх статус зумовлюють зростання антиімміграційних настроїв у державах-членах Євросоюзу, особливо тих, хто приєднався нещодавно і мають низький рівень доходу на душу населення. Очевидною та назрілою є необхідність розробки нового методологічного інструментарію міграційної політики, який би враховував зростання різноманітності в країні, що приймає мігрантів, та зміни пріоритетів останніх. Для України ситуація ускладнюється двома чинниками. По-перше, все ще триває процес зміцнення національної ідентичності самих українців через ігнорування цієї проблеми протягом двох десятиліть незалежності. По-друге, Україна приваблива лише для низькокваліфікованої робочої сили, яка не схильна докладати зусиль для вивчення мови і традицій країни перебування.

Література:

1. Data Bulletin: Informing a Global Compact for Migration. Issue 1: Global Migration Trends. November 2017. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/global_migration_trends_data_bulletin_issue_1.pdf [дата доступу: 20.06.2018].
2. Стратегія державної міграційної політики; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р // Урядовий кур'єр. 2017. 29 липня.
3. Haas de H., Natter K., Vezzoli S. Growing restrictiveness or changing selection? The nature and evolution of migration policies // IMI Working Papers Series 2014, № 96. URL: <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-96-14> [дата доступу: 20.06.2018].
4. International Migrants by Country. URL: <http://www.pewglobal.org/interactives/migration-tables/> [дата доступу: 20.06.2018].
5. Integration of immigrants in the European Union. Special Eurobarometer 469. European Union, 2018. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/news/results-special-eurobarometer-integration-immigrants-european-union_en [дата доступу: 20.06.2018].
6. Integration of immigrants in the European Union. Special Eurobarometer 469. European Union, 2018. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/news/results-special-eurobarometer-integration-immigrants-european-union_en [дата доступу: 20.06.2018].
7. Common Principles of Integration. EESC. URL: http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/common-basic-principles_en.pdf [дата доступу: 20.06.2018].
8. Ethnicity and National Identity in England and Wales: 2011. URL: <http://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/ethnicity/articles/ethnicityandnationalidentityinenglandandwales/2012-12-11> [дата доступу: 20.06.2018].

Olena Stoyko

Doctor of Political Science

Selectivity and Informativeness as Features of Modern Migration Policy

Two aspects of modern migration policy, which have not received adequate coverage in the works of the Ukrainian scholars, have been identified and analyzed. First, the migration policy of developed countries is becoming increasingly selective rather than more rigid, aimed at facilitating the entry of economically profitable migrants – with a high level of education and qualification. At the same time, the selection criteria do not always guarantee the desired results. Secondly, the lack of citizens' awareness of the state of affairs in the field of migration creates favorable conditions for the growth of anti-immigrant sentiment. An integration as the common approach to migrant adaptation, practiced in a number of countries, also needs to be reviewed.

Thus, Ukraine, as a donor of skilled labor, should take into account that developed countries remove restrictions on the entry of promising, economically profitable migrants, which, in turn, makes immigration even more attractive even without taking into account the socio-economic situation in the country. Accordingly, the national migration policy should be oriented not only to increase the socio-economic welfare of citizens to prevent their emigration, but also to promote the creation of jobs by foreign companies. It should take into account one of the paradoxes of migration: the growth of household incomes contributes to the growth of emigration, as it facilitates and accelerates the accumulation of funds for moving to another country – for really poor migration is not available.

In addition, the conflict-based potential of migration processes depends to a large extent on the state's information policy: the lack of reliable information on the number of migrants and their status has contributed to an increase in anti-immigration sentiment in the EU member states, especially those who have joined recently and have low per capita income. The obvious and urgent need is to develop a new methodological tool for migration policy that takes into account the growing diversity of migrants in the country and changes in the priorities of the latter. For Ukraine, the situation is complicated by two factors. First of all, the process of strengthening the national identity of Ukrainians is still under way because of ignoring this problem during two decades of independence. Secondly, Ukraine is attractive only for a low-skilled workforce that is not inclined to make efforts to study the language and traditions of the host country.

Keywords: *migration policy, labor migrants, globalization, ethnicity, illegal migration, integration, anti-immigrant sentiment.*

Розділ III. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Драбінко Олександр Миколайович

Митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневський
УПЦ Московського Патріархату

АВТОКЕФАЛІЯ ЗАРАДИ ЄДНОСТІ

*«Об'єднують не ідеї, а спосіб життя,
до якого вони залучають»*

Митрополит Київський і всієї України Володимир

Формат майбутньої автокефалії

Церковна криза в Україні, результатом якої є сумне церковне розділення, – наслідок порушення (якщо не сказати руйнування) *кафолічного, універсалістського* виміру церковного життя, проникнення в неї секулярної, *етнофілетичної* ідеології. Починаючи з 20-х років минулого століття, інститут автокефалії розглядався борцями за церковну незалежність в Україні як спроба культурного і церковного відділення (*separatio*) від Москви. Такий самий зміст вкладався в поняття «автокефалії» і діячами українського автокефального руху на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1918 р., а також на подальших церковних зібраннях, що суттєво вплинули на формування української автокефальної ідеології: Першому Всеукраїнському соборі УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року, а також Першому помісному соборі УАПЦ 5-6 червня 1990 року (на якому був проголошений «Український Патріархат»).

З іншого боку, явне умалення кафолічної церковної

свідомості спостерігалось та спостерігається сьогодні і у таборі противників автокефалії. Ще митрополитом Антонієм (Храповицьким) висувались абсолютно *міфологічні* контраргументи проти канонічної самостійності древньої Київської Церкви. Наприклад, що автокефалія, нібито, є «шляхом до унії». Або, що українська мова, як «мова базарна», не здатна вмістити в себе істин християнського богослов'я. Та головним контраргументом стосовно повної самостійності Української Церкви і в минулі віки, і сьогодні лишається міфологічний стереотип, що вкоренився в російській свідомості, згідно якого український народ є субетносом російського народу, тож, як наслідок, не має права на окрему державу, культуру і Помісну Церкву.

Успадкувала від попередніх епох сучасна російська свідомість, нажаль, й інший недолік – уявлення про те, що після падіння Константинополя (1453) центр справжнього, вільного від зовнішніх впливів православ'я нібито раз і назавжди перемістився у Москву. Безпідставні звинувачення на адресу першого за честю у православному світі Вселенського Патріарха і Константинопольської Церкви в цілому, ідеологія «руського мира», яка сьогодні офіційно підтримується і пропагується високими ієрархами Російської Церкви, відмова від участі у Всеправославному Соборі на Криті (2016) – все це, на превеликий жаль, вказує на нову кризу екклезіологічної свідомості у Руській Церкві, зменшення кафолічного виміру церковного життя, звуження горизонту православної думки, коли, за словом авторитетного богослова, виникає спокуса «замкнутися у випадкових межах своєї помісної національної пам'яті» (прот. Г. Флоровський).

Подібні тенденції завжди приводили до конфліктних ситуацій між Росією та її сусідами. Не стала винятком і Україна, яка завжди (у силу географічного і культурного

факторів) була більшою мірою відкрита вселенському православ'ю, ніж Московія. Але сьогодні, в умовах розв'язаної Росією проти нашої країни *гібридної війни*, ця етнофілетична за своєю суттю ідеологія веде до посилення церковної кризи у нашій країні, вкрай ускладнює місію Православної Церкви у суспільстві та навіть прямо відштовхує від Церкви мільйони людей.

Подобається нам це чи ні, але Російська Церква асоціюється у свідомості наших співвітчизників з несправедливою загарбницькою війною, яку веде сьогодні російська держава. Подолати такий стереотип сприйняття, можливо, зміг би публічний осуд цієї загарбницької війни Патріархом Московським і всієї Русі та/або священноначаллям Української Православної Церкви. На превеликий жаль, цього зроблено не було. Як не було зроблено й іншого – знову ж таки публічного осуду священноначаллям Української Православної Церкви націоналістичної та шовіністичної за своєю суттю ідеології «русского мира», що пропагується у Росії та Україні. Не нам, людям, які живуть у іншій країні та інших історичних обставинах, судити про те, чому Патріарх Кирило не зайняв позицію, аналогічну позиції Святішого Патріарха Сербського Павла (1990-2009), який свого часу категорично відкинув насильство як метод будування Великої Сербії, кажучи: «Звинувачують і мене, і Сербську Церкву, що ми закликаємо до війни за велику Сербію. А я кажу – якби велика Сербія повинна була і могла вижити тільки через злодійство, нема на це моєї згоди!». Утримуємося ми і від того, щоб засудити наших співбратів-архієреїв, які у силу свого світогляду або притаманного їм розуміння принципу чернечого послуху, не захотіли публічно засудити агресивні й очевидно злочинні дії Росії.

Ми глибоко переконані, що в ситуації, яка склалась, оздоровити церковне життя може тільки відмова від ет-

ноцентричного світогляду, повернення до справжньої (кафолічної) свідомості, а також до *тверезого* розуміння інституту автокефалії, про що писав у своєму Духовному заповіті покійний Предстоятель Української Православної Церкви Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Володимир (1992-2014). Єпископат Української Православної Церкви може сприяти або протидіяти процесам становлення у нашій країні законної, визнаної повнотою вселенського православ'я, автокефалії. Але цілком зрозуміло, що внаслідок вказаних вище причин ця автокефалія є сьогодні пастирськи *виправданою* та історично *неминучою*.

У 1921 та 1990 роках українська церковна свідомість стояла перед дилемою: прийняти самопроголошену автокефалію (а отже, опинитися поза спілкуванням зі вселенським православ'ям) або залишатися у складі Руської Православної Церкви (і через неї перебувати у спілкуванні з іншими Помісними Православними Церквами). Утім, сьогодні автокефалія, що ініціюється церковними ієрархами та українською державою, має зовсім інший формат. Не можна виключати, що у деяких представників Київського Патріархату та Української Автокефальної Православної Церкви може виникнути спокуса трактувати Томос Вселенського Патріарха як факт визнання фактично існуючої самопроголошеної автокефалії та тієї ідеології, на яку вона спиралась у 20-х роках минулого століття. Але ані еkleзіологічна позиція, ані канонічні дії Вселенського Патріархату не дають сьогодні підстав для того, аби подібним чином трактувати майбутній Томос. Мова йде не про фактичне визнання самопроголошеної автокефалії, а про дарування – вперше в історії України! – автокефалії канонічної, законної.

Не будучи етнофілетичною за своїм змістом і форматом, така автокефалія є інструментом *єдності*, а не

розділення. Вона не углиблює розкол, як вважає дехто, а навпаки, вказує шлях до церковної єдності мільйонам православних християн у нашій країні. Не легалізує ідеологію «автокефалізму» (яку неодноразово критикував Святіший Патріарх Варфоломей), а навпаки, стає найважливішим канонічним механізмом відновлення кафолічної свідомості і повноти єдності зі вселенським Православ'ям.

Спосіб встановлення автокефалії та мотиви її проголошення

З точки зору інтересів Українського Православ'я, оптимальним способом дарування повної канонічної незалежності Православній Церкві в Україні було би проголошення автокефалії на основі *всеправославного консенсусу*. Вираженням такої згоди могли б стати відповідні діяння Всеправославного Собору або Синаксису Глав Помісних Православних Церков. Проте, як відомо, у ході підготовки Святого і Великого Собору Православної Церкви (2016) представникам Помісних Православних Церков не вдалося досягти консенсусу стосовно канонічного механізму надання автокефалії.

Необхідність попередньої згоди Помісних Православних Церков дійсно обговорювалась на багатьох передсоборних зустрічах, (включано зі Синаксистом Предстоятелів Помісних Православних Церков, який мав місце в Православному центрі Вселенського Патріархату в Шабмезі (Женева) з 21 по 28 січня 2016 року). Досягти консенсусу з цього питання, однак, так і не вдалося, а проект відповідного документу так і не був остаточно затверджений (а отже, не отримав законної сили та не був винесений на Всеправославний Собор). Після чого Вселенський Патріархат, як заявив нещодавно один із провідних ієрархів цієї Помісної Церкви митрополит Елпідор (Ламбрініадіс), зрештою зняв це пи-

тання з порядку денного та «повернувся до слідування встановленій раніше святій традиції». Або, інакше кажучи, повернувся до своєї попередньої канонічної позиції та практики, згідно якої автокефалія надається Церкві, яка про це просить (якщо до того мають бути необхідні еkleзіологічні передумови), Вселенським Патріархом шляхом видання відповідного Патріаршого і Синодального Томосу.

Узгодження канонічних процедур, як відомо, може розтягуватися на десятиліття і навіть століття. А тим часом у нашій країні склалася абсолютно *ненормальна* з канонічної точки зору ситуація, коли через відсутність законної автокефалії Церкву терзає поділ, а у ізоляції від Вселенського Православ'я знаходиться понад шість тисяч православних громад і мільйони православних християн.

Перша православна парафія на території України ви-йшла з-під юрисдикції Московського Патріархату ще в серпні 1989 року, а за кілька місяців – у жовтні того ж року – до новоутвореної Української Автокефальної Православної Церкви приєднався перший архієрей Російської Церкви: колишній єпископ Житомирський Іоанн Бондарчук (1929-1994). Трохи більше ніж за рік у складі Української Автокефальної Православної Церкви перебувало понад 940 громад, тобто приблизно кожна п'ята православна громада в Україні.

Відтоді минуло 29 років. Але священноначалля Руської Церкви і сьогодні не готове примиритися з ідеєю церковної незалежності древньої Київської Митрополії. У такій ситуації, беручи до уваги гостру необхідність улікування рани розколу, а також той факт, що керівництво Російської Православної Церкви не є вільним від політичної влади Росії і не може *самостійно* винести рішення з українського питання, залишається єдиний шлях – *невідкладне* дарування автокефалії Православній Церкві

в Україні шляхом видання відповідного Патріаршого та Синодального Томосу Вселенським Константинопольським Патріархатом, у юрисдикції якого впродовж семи віків перебувала Київська Митрополія.

Боротьба за українську автокефалію триває уже багато десятиліть. Але ніколи ще це питання не було настільки актуальним як сьогодні. За даними авторитетного Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, останні 8 років ідентифікація жителів нашої країни з УПЦ Київського Патріархату неухильно зростає. Так, за даними за березень 2018 року, з УПЦ КП себе ототожнюють 43% православних віруючих нашої країни (або 29% її жителів), а з УПЦ себе ідентифікують в два рази менше опитаних: 19% православних (або всього 13% жителів України!). Як колись у Візантії, де в IV столітті богословські суперечки велись на базарах і у банях, у сучасній Україні канонічні проблеми обговорюють буквально усі та повсюдно.

Священики та віряни чекають від нас, архієреїв, відповідального рішення стосовно майбутнього Православної Церкви в Україні. Вони вірять, що альтернатива маргіналізації православ'я в нашій країні існує. І більшість із них вважає, що така альтернатива полягає в канонічній, законній автокефалії, на основі якої можна буде в майбутньому подолати розкол. Що ми, архієреї Української Православної Церкви, можемо відповісти на чаяння нашої пастви і духовенства? Чи задовольнять їх наші заяви про те, що питання автокефалії нібито ще «не визріло»? Чи задовольнить їх, якщо ми в черговий раз скажемо, що мільйони прихильників Київського Патріархату мають спершу «принести повне й остаточне покаяння», а потім повернутися до складу Московського Патріархату?

Церква є соборною по своїй природі, із чого слідує, що усі найважливіші рішення у ній повинні прийматися

на основі соборного обговорення. Проте питання про автокефалію Української Православної Церкви досі не було уважно, відповідально та всебічно розглянуте на Соборі єпископів Української Православної Церкви. Але ж якби такий Собор був скликаний, а обговорення на ньому проблеми церковного розділення та шляхів його подолання пройшло у конструктивному дусі, то не виключено, що єпископат Української Православної Церкви зміг би, як і в 2008 році, зіграти важливу роль у зміцненні міжправославної єдності. А саме: соборно звернутися до Святішого Патріарха Московського Кирила не протидіяти, а, навпаки, сприяти отриманню Православною Церквою в Україні законної канонічної автокефалії, засвідченої у відповідному Томосі. Собор з таким порядком денним и таким концептуальним підходом до рішення церковних проблем, безумовно, посів би своє місце у підручнику історії. Але такий Собор, на жаль, досі не скликаний, ба більше — не передбачається у найближчому майбутньому, що ставить нас, архієреїв Української Православної Церкви, у скрутне моральне становище. З однієї сторони, ми щиро прагнемо зберегти єдність Української Православної Церкви, бажаючи, аби саме на її основі у майбутньому творилася єдина Помісна Церква України. З іншої, ми маємо адекватно реагувати на справедливі устремління нашої пастви і виклики часу, а, отже, не маємо морального права займати пасивну, вичікувальну позицію.

«Українська Православна Церква... не зверталась до Патріарха Варфоломея з проханням про надання автокефалії Православній Церкві в Україні і не уповноважувала на це ні Президента, ні депутатів Верховної Ради України», — говориться в офіційному повідомленні Української Православної Церкви (21.04.2018). Ці слова відображають нинішню позицію священноначалля Української Православної Церкви. Проблема, однак, у

тому, що у нових історичних обставинах думка Предстоятеля і навіть Священного Синоду з питання автокефалії може не обов'язково збігатися з позицією більшості кліриків, а, головне, мирян Української Православної Церкви.

Опосередкованим доказом цьому може слугувати фактичний провал кампанії зі збору підписів проти канонічної автокефалії. З благословення церковного керівництва така кампанія вже кілька місяців триває в єпархіях Української Православної Церкви. Але не секрет, що у багатьох єпархіях благочинні і духовенство просто відмовились збирати підписи під протестним зверненням на ім'я Вселенського Патріарха. Прикметними виявились і результати цього своєрідного «референдуму про автокефалію» в Київській єпархії, де вдалося зібрати лише близько 20 тисяч підписів. (Нагадаємо, що за даними церковної статистики, на кінець 2017 року у складі Київської єпархії перебувало 396 парафій, 777 кліриків та понад 1000 монахів, а у самому місті Києві, за даними державної статистики на 1 березня 2017 року, офіційно проживало 2,928 мільйона осіб).

У ситуації, що склалася, я, як і деякі інші архієреї Української Православної Церкви прийняв непросте, але цілком усвідомлене нами рішення — у міру своїх сил сприяти подоланню церковного розділення на базі законної, засвідченої відповідним Томосом, автокефалії.

Приймаючи таке безумовно непросте рішення, ми керувалися наступними міркуваннями.

По-перше, у нашій країні дійсно склались усі *екклезіологічні та пастирські* передумови для повної канонічної незалежності (автокефалії) Православної Церкви, що діє в її межах.

По-друге, рішення про доцільність автокефального буття Православної Церкви в Україні вже було соборно

засвідчене у Визначенні Собору УПЦ з питання повної самостійності Української Православної Церкви 1–3 листопада 1991 року і у рішеннях Архієрейського Собору УПЦ у м. Харкові (27 травня 1992 р.). Ці, а також багато інших соборних заяв та звернень Української Православної Церкви, де у позитивному ключі говориться про майбутню автокефалію, ніхто й ніколи офіційно не відміняв, а, отже, ми, архієреї Української Православної Церкви, маємо право і навіть повинні спиратися на них у своїй діяльності. До того ж, як свідчать ці документи, прагнення автокефалії — це не забаганка окремих єпископів нашої Церкви, а затверджений соборно на початку 90-х років минулого століття загальноцерковний курс, відмова від якого, нажаль, не тільки зробила неможливим подолання розколу, а й призвела до стрімкого падіння авторитету в українському суспільстві тієї частини Православної Церкви, яка знаходиться у канонічній єдності з Патріархом Московським і всієї Русі.

По-третє, у стані гібридної війни з Росією канонічна автокефалія — це *єдиний і безальтернативний* спосіб вилікувати рану розколу та привести до єдності зі Вселенським Православ'ям і між собою мільйони православних християн в Україні.

По-четверте, така автокефалія не може бути сьогодні надана одностороннім рішенням Руської Православної Церкви — як з огляду на специфіку нинішніх церковно-державних відносин у Росії, так і з огляду на практику, що склалась у новітню історичну добу (за останні 168 років Константинополь проголосив автокефальний статус семи Помісних Церков, які сьогодні визнані усією повнотою Православної Церкви, а надана 48 років тому Священним Синодом РПЦ автокефалія Православної Церкви в Америці визнається лише частиною православного світу).

Насамкінець, **по-п'яте**, і цей аргумент також має для нас суттєве значення, звернення до Вселенського Патріарху зі сторони церковних ієрархів та державної влади України відбулося після того, як зазнала невдачі спроба розпочати повноцінний діалог між Київським Патріархатом та Російською Православною Церквою.

Не дивлячись на примирливе звернення на ім'я Патріарха Московського і всієї Русі глави Київського Патріархату (16.11.2017), останній Архієрейський Собор РПЦ (29.11–02.12.2017), на жаль, не знайшов можливості зробити реальний крок назустріч — «вменить яко не бывшие» усі рішення, включно з рішеннями про заборони та відлучення, що стоять на заваді встановленню єдності. Можна по-різному оцінювати попередню діяльність нинішнього глави Київського Патріархату. Але беззаперечним залишається одне. Немає гріха, що би затьмарив Боже милосердя.

Коли мова йде про єдність Церкви і відновлення співпричастя зі Вселенським Православ'ям для мільйонів наших братів і сестер, — потрібно відійти від слідування букві закону і дати можливість діяти Божому милосердю. Іншими словами, застосувати принцип *ікономії* і «вменить яко не бывшие» канонічні покарання на церковних діячів, які брали участь в українському автокефальному русі. Прикладів прояву подібного роду ікономії в історії Вселенської Церкви більш ніж достатньо.

Головний мотив, який підштовхнув нас підтримати ідею автокефалії Православної Церкви в Україні, це мотив *пастирський*. Ніхто з нас не бажає порушувати церковний мир або ввійти у історію у якості «церковних революціонерів», як колись написав про себе один з головних ідеологів неканонічної автокефалії минулого століття Василь Липківський (1864–1937). Але ми згодні з позицією тих канонічних українських архієреїв, які ще

у вересні 1922 року, тобто через рік після проголошення автокефалії *самочинної*, прийшли до висновку, що єдиним способом відновлення церковного миру та єдності є автокефалія законна та канонічна. Мова йде про рішення «Київської наради» — наради єпископів, духовенства і вірян православних єпархій України, що відбулася у Києві 2–4 вересня 1922 року під головуванням Патріаршого Екзарха митрополита Михаїла (Єрмакова), та прийшла до висновку про доцільність автокефального буття Української Православної Церкви.

Багаторічне протистояння між канонічною Українською Православною Церквою та Київським Патріархатом призвело до того, що ми стали відноситись до своїх співбратів по вірі як до «язичників та митарів». Але у рамках цього світогляду і цього ставлення до ближнього розкол *неподоланий*. Ми можемо відкидати волонтаристичні та нецерковні методи, якими боролися за автокефалію її прибічники, починаючи з 1918 року. Але ми не можемо відвертатися від живих людей, не можемо відвертатися від наших ближніх — тих, з ким ми живемо у один час, у одній країні, а іноді й у одних сім'ях. «Автокефалія неприйнятна», — вважає певна частина наших співбратів-архієреїв. «Не сьогодні», — вважають інші. Але ми маємо задати собі питання: як би вчинив у такій ситуації Сам Христос? Чи цурався би Він сучасного «розкольника», подібно до того, як Його співбрати по плоті цуралися «неканонічних» самарян? Пройшов би Христос повз таку людину, подібно левіту? Вимагав би Він публічного покаяння у загубленої вівці, перш ніж відправитися на її пошуки? Господь помер за грішників і за тих, хто перебував у найстрашнішому розколі — розколі з Богом. И якщо ми хочемо бути причасниками Його благодаті, то повинні бути причетні і до Його способу існування. Інакше кажучи, навчитися прощати і любити —

прощати і любити без будь-яких попередніх вимог та умов.

Автокефалія дійсно не стане панацеєю, до того ж, вона може поставити нові виклики перед українською церковною свідомістю. Але у історичній ситуації, що склалася, коли в ізоляції від вселенського Православ'я перебувають мільйони наших співвітчизників, у нас просто немає іншого вибору. «Бо я бажав би сам бути відлучений від Христа замість братів моїх, рідних мені тілом», — пише апостол Павло (Рим. 9:3). Не багато хто з сучасних людей здатен на такий подвиг самозречення. Але зможти подолати розкол нам допоможе і дещо незрівнянно менше — відмова від принципу корпоративно-канонічного егоїзму та згода з можливістю автокефалії Української Церкви. Вірніше, згода з тим, що поряд з юрисдикцією Російської Православної Церкви в Україні може виникнути нова — автокефальна.

Можлива мінімізація конфлікту з Російською Православною Церквою

Ми усвідомлюємо, що проголошена Константинополем автокефалія, можливо, не буде одразу ж визнана усім православним світом. Звертаючись до історичних прецедентів, однак, ми бачимо, що подібні конфліктні ситуації згодом долаються церковною свідомістю. Прикладом тут може слугувати проголошення канонічної незалежності Елладської Церкви від Константинопольського Патріархату. Виникнення цієї Помісної Церкви багато в чому нагадує нинішні церковні події в Україні. Автокефалія Елладської Церкви: 1) співпала з переорієнтацією Греції з Євразії на Європу; 2) була проголошена після перемоги національно-визвольної революції 1821 року, у стані «гібридної» війни з Туреччиною (на території якої перебував Вселенський Патріарх); 3) була політично мотивована новоствореною грецькою держа-

вою — ініційована грецьким національним зібранням (форма парламенту) та проголошена 23 липня 1833 року спеціальною декларацією «Короля греків» Оттона I. Схизма між Афінами та Константинополем тривала 17 років. Але 1850 року Священний Синод Вселенського Патріарха видав Томос, яким (на певних канонічних умовах) надав законну автокефалію Православній Церкві у грецькій державі, після чого відносини між двома Церквами нормалізувались та стали партнерськими.

Цей приклад показує, що нинішнє драматичне протистояння між автокефальним рухом в Україні і Російською Православною Церквою насправді ситуативне. Ба більше, існує канонічна модель, спираючись на яку можна мінімізувати конфлікт вже сьогодні, коли з питання автокефалії немає одностайності серед єпископату та духовенства Української Православної Церкви. Адже навіть у такій, повній протиріч, ситуації противники та прибічники автокефалії в Українській Православній Церкві могли би досягти компромісного рішення. Ті, хто вважає за доцільне будувати церковне життя в Україні на базі нового канонічного статусу (автокефалії), могли б увійти до складу Помісної Української Православної Церкви. А архієреї, духовенство та віруючі Української Православної Церкви, які бажають перебувати у канонічній єдності з Патріархом Московським і всієї Русі, — зберегти свій нинішній канонічний статус, або заснувати в Україні Екзархат Російської Православної Церкви.

Звісно, така модель не передбачала б адміністративної єдності цих двох церковних структур. Але ці церковні світи не були б і «паралельними». Адже за умови збереження молитовної та євхаристійної єдності нам би вдалося зберегти і навіть примножити *головне* — нашу єдність у Христі, у таїнствах. Як засвідчив досвід канонічних дій Московського Патріархату в Америці (1970),

після отримання повної канонічної свободи від кіріархального центру у парафій, що існували раніше у складі однієї структури, з'являється можливість вільного юрисдикційного самовизначення. Вони можуть або увійти до складу новоутвореної автокефальної Церкви, або зберегти свій зв'язок з колишнім церковним центром (що і зробили 44 парафії Північно-Американської митрополії, що не побажали увійти до складу Православної Церкви в Америці, яка отримала незалежність від Москви, та зберегли свій канонічний зв'язок з Патріархом Московським).

Звісно, мультиюрисдикційна модель скоріше притаманна для православних у діаспорі, аніж у традиційних православних країнах. Оскільки, слідуючи цій моделі, доволі складно виконати один із древніх канонічних принципів: «Одне місто — один єпископ — одна церква». Але ми маємо пам'ятати, що канонічна ситуація в Україні вже давно ненормальна: у ізоляції від вселенського Православ'я в нашій країні перебуває близько третини усіх православних парафій. А заснована на принципі ікономії, мультиюрисдикційна модель, по-перше, може зцілити рану розколу, а, по-друге, не буде обмежувати свободу віруючих (зокрема і християнську свободу тих, хто не готовий сьогодні відмовитися від єдності з Російською Православною Церквою).

Важливу роль в реалізації такої моделі улікування конфлікту може зіграти і українська держава. Як заявив Петро Порошенко, майбутня єдина Помісна Церква «аж ніяк не буде державною церквою», а українська держава не буде ставити під сумнів права своїх громадян, зокрема, їх право самостійно, по своїй совісті та розсуду, обирати собі церковну юрисдикцію (див. заяву Президента України від 24.04.2018). Спираючись на цей принцип та зупиняючи спроби дискримінації зі сторони радикальних націоналістичних організацій стосовно

церковних громад, що не забажають виходити зі складу Московського Патріархату, українська держава не тільки підтвердить свою прихильність європейському шляху розвитку, але і допоможе Церкві пережити юрисдикційний конфлікт.

Реальним бачиться подолання й іншого конфлікту між російською та українською церковною свідомістю — історичної суперечки за Київську спадщину. І Україна, і Москва обстоюють своє право називатися спадкоємцями древньої київської культури та церковної традиції. Додадо драматизму до цього конфлікт і самотійне (в умовах канонічної ізоляції) проголошення Київського Патріархату, що сталося в 1990 р. Але насправді будь-яка боротьба за будь-яку спадщину — справа цілком безперспективна. Життєво важливо не *здаватися*, а *бути*, не *проголошувати*, а *втілювати* щось у своєму житті. Звісно, і сучасній Росії, і сучасній Україні приємно усвідомлювати себе спадкоємцями древньої Київської Русі. Але згадаємо і про наш головний спадок — Новий Заповіт. Цей спадок належить усім і нікому окремо. Святе Письмо, у повному чи частковому складі, існує сьогодні на 3363 мовах. Але насправді Євангеліє належить не тому народу, на мові якого воно написане, або чисєю мовою перекладене. І тим більше, не тій людині, у чийй власності перебуває відповідне видання. Новий Завіт належить лиш тому, чиє серце здатне його вмістити...

Це ж стосується і скромнішої — Київської — спадщини. Древній Київ належить не тому, у чийй державній чи церковній юрисдикції він перебуває. Київський спадок належить люблячому — тому, хто його полюбив та намагається актуалізувати його у своєму житті. «Об'єднують не ідеї, а спосіб життя, до якого вони залучають», — писав з цього приводу Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Володимир.

Метельова Тетяна Олександрівна

кандидат філософських наук, доцент,
академік Академії політичних наук

БОРОТЬБА З РЕГІОНАЛЬНИМ СЕПАРАТИЗМОМ В ІТАЛІЇ: ЗДОБУТКИ Й УРОКИ

Досвід подолання причин і проявів сепаратизму в Італії є неоціненним для України. Він доводить, що поява й популярність сепаратистських сил не має прямої залежності від рівня економічного розвитку регіону й добробуту його населення. Прямуювання країни шляхом цілеспрямованої регіоналізації як обраного засобу подолання сепаратистських інтенцій окремих регіонів може призвести до маргіналізації політичних сил, що їх репрезентують, і втратою ними впливу. Однак такі трансформації уможливлені лише в регіонах, які не зазнають будь-якого втручання з боку країн-сусідів. За наявності зовнішнього впливу на етнокультурні й мовні проблеми в регіоні сепаратистські настрої зберігаються тривалий час і можуть мати радикальні й екстремістські форми вияву. Міждержавне узгодження в такому разі є ефективним за умов впливу міжнародної спільноти, поєднаного з паритетними умовами й вимогами обох сторін фактичного міждержавного конфлікту. Можливість мінімізації впливу історико-культурних, ціннісно-світоглядних, етнічних й мовних чинників сепаратизму пов'язана також з культурною і мовною політикою держави та виваженою політикою історичної пам'яті, спрямованої на формування єдиної багатоетнічної нації.

Ключові слова: Італія, регіональний сепаратизм, історико-культурні, світоглядно-ціннісні, соціоекономічні чинники сепаратизму, регіоналізація, ідентичність.

Проблема регіонального сепаратизму або ж його пом'якшеного варіанту регіоналізму, є для сучасного світу й, зокрема, Європи вкрай актуальною. Практично кожна країна Старої Європи і сьогодні стикається з певними сепаратистськими чи, принаймні, регіоналістськими потягами окремих її частин. З усіх європейських країн Італія не лише належить до тих, хто потерпає від цього явища чи не найбільше, а й з 1990 рр. найпослідовніше прямує шляхом регіоналізації країни як цілеспрямовано обраним способом приборкання й подолання сепаратизму й загрози територіальної цілісності держави. Саме в цій країні партійно-політичний регіоналізм має глибокі основи, пов'язані з історичними, соціокультурними й економічними чинниками, і виявляється не лише в ідеологічних обґрунтуваннях, політичних деклараціях і закликах, а й у масових протестних формах, сполучених подеколи з проявами екстремізму.

На сьогодні з різних аспектів цієї проблематики існує чимало досліджень. Історичні, соціокультурні й політичні чинники зростання сепаратизму в Італії розглянуто в роботах Дж. Лейбла [1], Ж. Пасареллі та Д. Творто [2], Дж. Прокаччі [3], Р. Патнема [4]. Культурно зумовлені засади сепаратистських настроїв проаналізовано в роботах Н.Дж. Мое [5], економічні – в роботах І.Б. Левіна [6].

Аналіз політичних платформ етнорегіональних партій та наслідків їхніх дій здійснено Л. Де Вінтером [7], В.О. Ачкасовим [8], Ю.О. Вялковим [9], Т.В. Зоновою та В.М. Любіним [11], О.В. Маховою [12], І.О. Мінгазутдіновим [13].

Вплив децентралізації унітарної держави і федералістських проектів на рівень поширення сепаратизму досліджували В.П. Любін [11], О.М. Барабанов [14; 15], А.В. Баранов [16]. Феномен сепаратизму і регіоналізму в Італії в контексті взаємин регіонів з центральною вла-

дою висвітлено Д.О. Бакшатовою [17], Г.Т. Сардаряном [18], Р.С. Смищенком [19].

Дослідники відзначають певний зв'язок між якістю життя і ступенем поширення сепаратистських настроїв, однак не виявляють прямої залежності між ними [16]. Серед провідних причин виникнення й підживлення сепаратизму називають передусім нерівномірність економічного розвитку регіонів країни, незавершеність націєтворення в державі й відповідну слабкість національної ідентичності в порівнянні з регіональними та етнічними [2]. Водночас культурно-світоглядні й ціннісні складники причин сепаратизму, закорінені як в особливостях історичного шляху окремих частин нині єдиного державно-політичного організму, так і в сучасних стратегічних прорахунках у внутрішній політиці, в тому числі культурній та політиці історичної пам'яті, а також зовнішні впливи політико-правового, адміністративного й «гібридного» ґатунку практично залишаються за рамками наукового розгляду.

Слід зазначати, що в Україні попри всю гостроту проблем сепаратизму та світового досвіду його подолання багатому італійському досвіду присвячено лише поодинокі роботи, зокрема, й статті уже згаданого І.О. Мінгазутдінова [13], в яких проаналізовано історичні чинники формування та форми вияву сепаратизму в італійському регіоні Південний Тіроль. Водночас потребує осмислення й феномен інших різноспрямованих сепаратистських рухів – у Ломбардії, Венеції, на Сардинії, Сіцилії тощо, проекти яких мають власні особливості й конфліктні між собою. Комплексного дослідження потребують і окремі аспекти поширення сепаратистських ідей, зокрема, взаємодія європейських, національних та регіонально-локальних чинників сепаратистських рухів.

Відтак метою роботи є виявлення історико-культурних і світоглядно-ціннісних складників італійського сепаратизму, їхніх регіональних відмінностей, нинішніх внутрішніх і зовнішніх чинників, що його підживлюють, та визначення ефективності шляхів, форм і методів боротьби з ним, застосовуваних італійською державою. Така мета потребує розв'язання наступних завдань: огляду особливостей історичного розвитку сепаратистські налаштованих регіонів Італії та культурно-світоглядних впливів на них; визначення історичної зумовленості специфіки сепаратизму в окремих регіонах Італійської держави; виявлення місця економічного складника в поширенні сепаратизму в регіонах Італії; систематизації політичних платформ регіональних сепаратистських рухів, визначення історичних етапів, напрямів і форм державної протидії сепаратизму в Італії та їх ефективності.

Серед причин розвитку сепаратизму (і регіоналізації як реакції у спробах його приборкати і подолати) в Італії, як і інших країнах сучасної Європи, можна виділити внутрішні і зовнішні. До внутрішніх слід віднести тривалий історичний досвід існування складових частин країни як незалежних суб'єктів політичної і геополітичної реальності; соціокультурні (етнічні, релігійні, мовні, світоглядно-ціннісні тощо), політичні, соціально-економічні відмінності регіонів у складі однієї держави; особливості державної культурної політики та політики історичної пам'яті в країні та, як наслідок, високий ступінь самоідентифікації місцевого населення більшою мірою з регіоном, ніж із національною державою. До зовнішніх належать вплив політики ЄС, відображений в його актах і функціонуванні спеціальних органів, що сприяють розвитку регіоналізму, та останніми роками, в новій геополітичній реальності, елементи «гібридного впливу» з боку зацікавлених у дестабілізації ситуації в

країні чи в Європі в цілому суб'єктів міжнародних відносин.

Історико-культурні, світоглядно-ціннісні, соціоекономічні й політичні відмінності, що сьогодні зберігаються між регіонами Італії, було закладено на італійських землях ще в часи етногенезу. Їх подальший історичний розвиток сприяв збереженню таких відмінностей.

Першим етносом, що населяв центральні і північно-західні райони Італії з IX–VIII ст. до н.е., були етруски, які відіграли значну роль у формуванні римської культури, ментальності та традицій державотворення. Найдавніші міста-держави на Апеннінському півострові виникають саме на їхніх землях. З VIII ст. до н.е. на території сучасних областей Тоскана, Умбрія та Лаціо почав формуватися етруський союз 12 міст, у подальшому ними здійснюється систематична колонізація північного сходу – долини р. По (Паданії) та південного заходу (Кампанії). У III ст. до н.е. всю територію до р. По займають римляни, які, взявши Медіолан (Мілан), встановлюють контроль над Цизальпійською Галлією (Північною Італією), населеною на той час кельтами.

Потужні основи державницького життя італійських земель закладено існуванням Римської імперії, до складу якої вони входили. Історичною подією, що визначила поглиблення відмінностей у культурному розвитку півночі й півдня Італії, був поділ Римської імперії на дві частини у 395 р. Столицею Західної Римської імперії стає Мілан, що на той час уже понад триста років мав досвід міського самоврядування, Східної – Константинополь. В останні десятиліття існування Західної Римської імперії її очільники фактично були ставлениками германських вождів. Західна Римська імперія припинила своє існування в 476 р., коли командувач імператорської гвардії Одоакр детронізував останнього римського імператора і проголосив себе королем Італії.

На її уламках виникла низка варварських королівств, які зберігали у своїй основі римські порядки.

Після розпаду Західної Римської Імперії північна Італія потрапила під контроль німецьких етносів – остготів, лангобардів, франків. Натомість південь Італії, Венеція і Сіцилія залишалися під впливом Східної Римської імперії – Візантійської. У 535 р. візантійські війська виступили проти остготів і захопили спочатку Сіцилію, а згодом всю Південну Італію. Зрештою під тиском візантійців остготи змушені були піти з Італії, яка в 555 р. була приєднана до Східної Римської імперії. Однак невдовзі домінування Візантії на італійських землях було підірване появою германського племені лангобардів, які закріпилися на півночі та в центрі Італії (у долині р. По та її притоку Ломбардії), заснувавши Королівство лангобардів (568–774). Під контролем Візантії залишився ряд прибережних провінцій з містами Рим, Неаполь, Равеннський екзархат, Калабрія, о-ви Сіцилія і Сардинія. «Завоювання Італії лангобардами призвело до значних змін у суспільному ладі Північної та Середньої Італії: вони знищили майже всю стару рабовласницьку верхівку та суттєво змінили поземельні відносини в регіоні, ліквідували великі латифундії. Уже в VII ст. лангобарди поступово засвоїли латинську мову, звичай ї почали асимілюватись серед автохтонного римського населення» [20, С. 490]. Водночас на південних землях, контрольованих Візантією, латифундистський спосіб організації земельних відносин й далі зберігався впродовж століть.

У VIII ст. Північна та частково Середня Італія увійшли до складу держави франків. Проте загалом Італія залишалась роздробленою на ряд герцогств, графств та міст, між якими постійно тривали усобиці. Значна частина Південної Італії – Апулія, Калабрія та Сіцилія залишились володіннями Візантійської імперії.

Північну Італію у 951 р. захоплює германський король Оттон I, який коронується як король Лангобардії, а згодом, у 961–962 рр., зайнявши Рим, з рук Папи Римського отримує корону імператора Римської імперії. Виникає новий державно-політичний утвір – Священна Римська імперія, що включала в себе німецькі та північну частину італійських земель.

Разом з тим візантійський вплив на півдні Італії в IX – X ст. поєднувався з експансією ісламу, а Сіцилія була поступово підкорена арабами. До середини XI ст. більше половини жителів Сіцилії вже сповідували іслам, перехід у який активно стимулювався [21]. Після смерті імператора Оттона III у 1001 р. територія Італії, залишившись без центральної політичної влади, перетворилася на арену воєнного протистояння кількох держав. В XI ст. південну Італію під свій контроль беруть нормани, які переймають її орієнтальну культуру [22].

З часів Раннього Середньовіччя італійські міста виступали значною політичною силою, відіграючи роль регіональних або й загальноіталійських центрів культури, торгівлі та ремесел. В XI–XII ст. Італія являла собою країну міст, де на загальній площі 300 тис. кв км нараховувалось 278 міст, що виступали центрами адміністративних округів [20, С. 490]. У цей час більшість міст у північній та центральній частині Італії – Венеція, Генуя, Флоренція, Піза, Верона, Берґамо, Падуя, Віченца, Феррара та ін. стають незалежними містами-комунами. Уже в XIV ст. міста півночі Італії перетворилися на найбільші в Європі центри промисловості й торгівлі, а у Флоренції, Венеції, Сієні, Мілані з'явилися перші елементи раннього капіталізму. Зокрема, у Флоренції у XIV ст. виникли перші у світі мануфактури, більшість селян Північної і Центральної Італії вже в XIII–XIV ст. були особисто вільними, також саме в Італії (у П'ємонті) в XIV ст. відбулося перше велике антифеодалське й антицерковне селянське повстання в Єв-

ропі – повстання Дольчино 1304–1307 рр. і перші великі повстання найманих працівників (Сієна – 1371 р, Флоренція – 1378 р.) з вимогами не лише економічних, а й політичних прав. Натомість особливістю економічного розвитку Південної Італії була втрата містами прав самоврядування, висока зацікавленість держави в експорті землеробської продукції, що призвело до швидкого закріпачення селян, слабкого розвитку ремесел та консервації феодальних відносин [20, С. 492].

Провідну об'єднавчу роль на півночі Італії упродовж століть відігравав Мілан, який наприкінці XIV – початку XV ст. завойовує та приєднує Верону, Віченцу, Падую, Пізу, Сієну, Перуджу, у Ломбардії починає формуватися централізована держава, успіхам якої протистоять самодостатня Венеція, що перебуває під візантійським впливом, та волелюбна Флоренція з тривалим досвідом як самоврядного, так і олігархічного правління.

Пожвавлення зовнішньої торгівлі італійських держав і міст у другій половині XVI ст. вплинуло і на розвиток торгівлі між ними самими. Посилюється поділ праці: північ постачала південь промисловими товарами, навзаєм з півдня йшли сировина та продукти споживання.

Буржуазна революція 1789 р. у Франції мала значний вплив на перебіг подій в Італії. Захоплені її гаслами «Свобода, рівність, братерство», італійці виступали за проведення кардинальних суспільних реформ та створення єдиної національної держави. Французька влада була зацікавлена в ліквідації монархічних режимів на Апеннінах і сприяла республіканським рухам. У 1796 р. в межах Модени, Реджіо, Болоньї та Феррари було створено французький протекторат під назвою Циспаданська республіка, а в межах Ломбардії (Мілан, Мантуя) – Транспапанська республіка. У 1797 р. вони об'єдналися в Цизальпійську республіку зі столицею в Мілані та населенням близько 3,2 млн осіб.

Початок XIX ст. позначився процесами формування національної свідомості італійців, поширенням і піднесенням національно-визвольного руху та боротьби за політичне об'єднання Італії. Упродовж першої половини – середини XIX ст. територіями Італії (Неаполітанське королівство, П'ємонт, герцогство Пармське, Генуя) прокочується низка повстань, натхнених ідеями національно-визвольного руху – Рісорджименто. 1831 р. в Марселі виникає патріотичний рух «Молода Італія», що ставив за мету об'єднання країни та включення її до європейського контексту. Тоді ж унаслідок повстань у Модені, Болоньї, Пармі до влади прийшли ліберальні уряди, а ліберально-буржуазні кола Феррари, Романьї, Марки й Умбрії на зібранні в Болоньї ухвалили рішення про злиття повсталих провінцій в єдину державу – «Об'єднання провінцій Італії».

Війна з Австрією 1859-1860 рр. (Друга війна за незалежність) призвела до піднесення національно-визвольного руху. На серії плебісцитів країни Центральної Італії (Ломбардія, Модена, Редджо, Парма, Тоскана, Болонья, Феррара, Равенна, Форлі) висловилися за злиття з Сардинським королівством зі столицею в Туріні, яке на цей час перетворилося на центр тяжіння в об'єднанні італійських земель. Таким чином, до кінця 1860 р. Італія (крім Римської області, Лаціо і Венеції) була фактично об'єднана. 27.01.1861 р. на всіх звільнених землях Італії було організовано вибори, що дало можливість 18.02.1861 р. скликати в Туріні всеіталійський (за винятком Венеції та Риму) парламент, який 17.03.1861 р. проголосив створення єдиної італійської держави і Віктора Еммануїла II її королем.

Після війни з Австрією 1866 р. (Третьої війни за незалежність), за положеннями Віденського мирного договору, Італія отримала від Австрійської імперії Венеціанську область, а в 1870 р. до складу Італійського

королівства було приєднано й Папську область та Рим. Ці рішення були підтверджені місцевими плебісцитами. 1871 р. столиця Італійського королівства була перенесена до Риму. З приєднанням Риму італійський національно-визвольний рух (Рісорджіменто) завершився утворенням єдиного Італійського королівства, заснованого на принципах унітаризму й централізму [23, С. 13].

Наведений стислий огляд історичного шляху, який ледь більше півтора століття тому призвів до об'єднання італійських земель, що мали давні власні і відмінні державницькі традиції та зазнавали істотно відмінних культурних впливів, в єдину державу, дозволяє побачити, що подальше апелювання сепаратистські орієнтованих політичних сил регіонів півночі й півдня Італії до різного минулого, до етногенетичних та історико-культурних відмінностей має під собою певний ґрунт. І виведення їхнього родоводу лише з нерозв'язаних економічних потреб регіонів, як це часто трапляється в дослідженнях витоків італійського сепаратизму, є значним спрощенням.

Від початку етногенезу на італійських землях спостерігаються спричинені внутрішніми процесами та зовнішніми історико-культурними впливами відмінності між північчю та півднем. Найдавніші міста, що виникають на півночі на ґрунті етруського й кельтського етносів, у подальшому зазнають потужного впливу етносів німецьких. Упродовж архаїчного й античного часу, Середніх віків прогресивного значення і центру тяжіння на півночі Італії набувають Мілан і в цілому Паданія, де формуються основи північноіталійської ідентичності. Цей же регіон перетворюється на локомотив ранньоіндустріальних (капіталістичних) відносин, що є живильним комунікативним ґрунтом для формування особистісних і активістських цінностей. Відповідний ціннісний ландшафт сприяє активному цивілізаційному розвитку цих

територій і в модерну добу – зміцненню тут індустріального способу виробництва, сприяє й процесам націєтворення та формування засад демократичної й правової державності. Натомість італійський південь модифікується згідно Візантійських, частково – арабських впливів з їх акцентованою ціннісною підпорядкованістю індивіда громаді, що в політичному плані перешкоджає формуванню демократизму й територіального самоврядування, а в економічному – слугує гальмом на шляху індустріальних перетворень. А отже, тривалий час території Італії перебувають під переважним впливом двох різних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння – світоглядно й ціннісно відмінних Західної та Східної Римських імперій та їхніх культурно-світоглядних нащадків.

В об'єднаній Італії розрив між північчю і півднем країни не зменшується, а в дечому й посилюється, отримуючи виразний економічний вигляд як розрив між «багатою Північчю» і «бідним Півднем». «У 1860-х рр. дохід на душу населення на півдні був на 20 % нижчим, ніж на півночі, де правом голосу користувався кожен 12-й житель, а на півдні – лише кожен 38-й житель» [20, С. 499]. Наприкінці XIX – початку XX ст. економіка півдня – колишнього Неаполітанського королівства «мала аграрний, напівфеодальний характер і відрізнялася слабко розвинутою інфраструктурою, екстенсивним латифундіальним землеробством (з окремими вкрапленнями фермерського господарства, орієнтованого на зовнішні ринки), зародковою промисловістю, що перебувала на ремісничко-мануфактурній стадії. У соціальній сфері панували патріархальна ціннісна система і традиційне за своєю структурою суспільство, домінуючі позиції в якому обіймали земельна аристократія і церква» [24, С. 44].

Такий же розрив на індустріальну і в подальшому постіндустріальну північ і більш відсталий південь зберіга-

ється, а частково й посилюється у XX ст. і перетворюється, як відзначає Р. Патнем, на сталу ознаку економічного ландшафту країни [4]. Дослідження, проведене регіональною радою округу Венето в період між 1985 і 1990 рр., виявило, що чотири області півночі – Ломбардія, П'ємонт, Венето і Емілія-Романья сплачували 45% національних податків, 62% ПДВ і 63,5% місцевих податків. Вони давали державі 33,9% фондів, перерозподілених на користь місцевих і регіональних урядів. Так, на кожні 100 лір, сплачених ломбардійцями, назад від держави вони отримували всього 24,5 ліри, жителі П'ємонту – 30, венеціанці – 35, жителі округу Емілія-Романья – 37. На відміну від них жителі південних округів отримували: Моліс – 80, Пуглія – 58, Калабрія – 84, Базиликата – 85 лір. У 2000 р. на одного мешканця регіонів зі спеціальним статусом на півночі країни в середньому припадало 6256 євро витрат на рік, у той час як у звичайних регіонах ця сума склала 2521 євро [25, Р.106]. Станом на 2012 р. у розвиненому північному регіоні зі спеціальними правами Трентіно-Альто-Адідже (Південний Тіроль) безробіття утримувалося на рівні не вище 4%, у той час як у середньому по Італії воно сягало 11%, а на Сіцилії – 20% [26]. Валовий регіональний продукт на душу населення за даними 2014 р. становить у Південному Тіролі (північ Італії) 37 тис. євро, а в Неаполі, який належить до південної частини, – 16 тис. євро на рік [27]. За підрахунками губернатора Ломбардії Роберто Мароні, цей регіон станом на 2017 р. надає центральному уряду щорічно на 54 млрд євро більше, ніж отримує [28]. Такий економічний розрив в соціальній площині екстраполюється постійним взаємним незадоволенням півночі й півдня країни й інспірує відцентрові процеси.

Слід, однак, зазначити, що не лише економічні відмінності спричиняють і визначають сьогодні значну регіональну строкатість країни й певну недосформова-

ність італійської нації. Не меншими є й існуючі до сьогодні світоглядно-культурні, ціннісні розбіжності між півднем і північчю. Починаючи з кінця XIX ст. і по сьогодні для італійської півночі властиві цінності громадянської культури, солідарної відповідальності, співпраці. Орієнтації жителів півдня – корпоративізм, безвідповідальність, ухилення від громадського обов'язку, авторитаризм [16, С. 81]. Проведене 1994 р. соціологічне опитування під керівництвом І. Діаманті і П. Сегатті виявило, що в ієрархії маркерів самоідентифікації італійців «локально-муніципальна прихильність» посідає четверте місце з 11 позицій (64% респондентів), на останньому ж місці перебувають «почуття громадянина» та «довіра до держави» (16%). Водночас 78% респондентів висловилися за розширення повноважень місцевих влад, 71% – регіональних і лише 44% підтримали централізовану державну владу [6, С. 46].

Додатковим чинником, що підживлює сепаратистські настрої та дозволяє їх політичним виразникам апелювати до етнокультурної самотності регіонів, є етнічна і мовна структура країни. «Італія є місцем проживання 14 лінгвістичних меншин, які складають 7% населення держави. Деякі з них є представниками автохтонного населення, інші – абсорбовані з прилеглих європейських мовних зон. Італійська конституція захищає права мовних меншин, притому деяким з них надані спеціальні права через регіональні або провінційні нормативні акти, згідно з якими їхня мова використовується офіційно наряду з італійською в місцях компактного проживання» [13, С. 47]. Згідно Атласу мов світу, що перебувають під загрозою (ЮНЕСКО), в Італії таких найбільше в Європі – 31 мова [29]. Мовна картина півночі Італії демонструє поширеність галло-романських мов. Більшість мов, на яких традиційно говорять на півдні Італії, є діалектами неаполітанської і

сіцилійської. Виняток становить сардинська – мова романської групи, що має статус регіональної мови Євросоюзу. І північні, і південні діалекти відрізняються від стандартного італійського, хоча неаполітанські варіанти схожі з центральною мовною групою, що включає в себе тосканський діалект, на якому базується стандартна італійська. Сіцилійський діалект має виражений греко-арабський субстрат з особливостями і звуками, не характерними для італійської мови [30]. У момент об'єднання Італії, в 1860 рр., лінгвістичне розмаїття в Італійському королівстві було настільки велике, що, за різними даними, тільки від 2,5 до 10% всіх італійців говорили національною мовою [23, С. 14]. «Створивши Італію, ми повинні тепер створити італійців», – ці слова Дж. Гарібальді перетворилися на гасло політичного класу нової держави [31, р. 141]. Італійська мова отримала статус офіційної в країні лише на підставі закону від 15.12.1999 р. «Про захист мовних історичних меншин». Тим же законом визначено, що під охорону держави потрапляють групи населення, що розмовляють албанською, німецькою, грецькою, словенською, хорватською, французькою, каталанською, франко-провансальською, фріульською, ладінською, окситанською й сардинською мовами. Разом з тим попри де-юре обов'язковість закону для всієї держави, мовні питання віднесено до компетенції регіональних, провінційних і муніципальних органів влади, а отже території, що потрапляють під його дію, визначають муніципалітети за бажанням не менше 15% жителів або однієї третини муніципальних радників тих же комун. Станом на 2009 р. з 8101 муніципалітетів країни закон здійснювався на місцевому рівні в 1076 комунах, що становить близько 13% загального числа, на їх території проживає близько 4 млн осіб, тобто близько 7% від загальної чисельності населення [32].

Переважаання регіональних настроїв і ідентифікацій над загальнонаціональними спричинено ще низкою факторів, серед яких слід відзначити слабкість загальнонаціональної культурної політики, яка внаслідок адміністративно-політичних змін, розпочатих з середини минулого століття й продовжуваних до сьогодні, дедалі більше поступається регіональним культурним політикам. Для прикладу слід згадати хоча б той вражаючий факт, що законодавчо забезпечені широкі повноваження регіональних влад у галузі культурної політики та коммеморації на тлі відсутності кроків з денацифікації країни після Другої Світової війни призвели до збереження, консервації та фактичної вбудованості в сучасне культурне життя пам'яток і символів, пов'язаних з італійським фашизмом і його лідером Беніто Муссоліні: 2004 р. під тиском місцевого політикуму держава визнала місцем «культурного інтересу» Палац італійської цивілізації (Palazzo della Civiltà Italiana), відомий ще як «Квадратний Колізей», побудований наприкінці 1930 рр. на південному заході столиці Італії у кварталі Всесвітньої виставки (що мала відбутися 1942 р.) за наказом Б. Муссоліні. Палац мав продемонструвати імперську велич країни фашизму – на його екстер'єрі викарбувана фраза з промови Дуче 1935 р., в якій анонсовано вторгнення в Ефіопію. За окупацію Ефіопії італійську владу було звинувачено у військових злочинах. Однак висловлені лідером італійського фашизму заклики до того сьогодні легально прикрашають «місця культурного інтересу». У 2010 р. здійснено часткову реставрацію Палацу, а з 2015 в ньому розташовано штаб-квартиру компанії Fendi [33].

У країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'ятників, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один з найбільш відомих – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші су-

веніри з нацистською символікою. В останні роки в Італії раз-по-раз здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських символів. У 2012 р. мер венетського міста Аффі Етторе Вірі, користуючись широкими повноваженнями місцевої влади в галузі культури, відкрив у парку, побудованому на кошти, затверджені центральним регіональним урядом, меморіал нацистському співробітнику і військовому злочинцю генералу Родольфо Граціані. Після публічного протесту уряд скасував виділення коштів на цю мету. У подальшому Е. Вірі звинуватили у «виправданні фашизму», але відкритий меморіал досі функціонує [33].

Водночас пам'ятники об'єднуювачу Італії і творцеві італійської держави в її сучасних межах Джузеппе Гарібальді все частіше піддаються вандалізації, а збереження об'єктів всесвітньовідомої італійської культурної спадщини¹ попри гарантовану на законодавчому рівні державну охорону пам'яток забезпечується і фінансується вкрай недостатньо. Прикладом тому є всесвітньо відомі Колізей і Помпеї, що потерпають від подальшого руйнування внаслідок природних і техногенних чинників [36]. І хоча італійські культурні скарби щорічно відвідують понад 50 млн туристів і понад 80% з них цікавляться саме культурою, мистецтвом і історією Італії [37], доходи від туристичного бізнесу і туристичного податку перебувають у розпорядженні регіональних і місцевих влад, що не дозволяє державі централізовано дбати належним чином про загальнонаціональну історико-культурну спадщину і, таким чином, сприяти зміцненню загальноіталійської ідентичності.

¹ В Італії станом на 2018 р. перебувають 54 об'єкти культурної спадщини, внесені до переліку ЮНЕСКО. Для порівняння: в Україні таких 7. Ще 40 об'єктів мають статус кандидатів на винесення до списку ЮНЕСКО [34]. Загалом же в Італії сконцентровано понад 40% культурної спадщини людства [35, Р. 40].

У цьому ж контексті показовою є й система свят, з яких загальнодержавними історико-політичними є лише 2 – День звільнення від фашизму (*Festa della Liberazione* – 25 квітня) та День проголошення Республіки (*Festa della Repubblica* – 2 червня). Решта – релігійні, католицькі. Водночас італійська святкова палітра рясніє масштабними регіональними святами.

Слід, утім, зазначити, що серйозні спроби пом'якшити проблеми нерівномірності регіонального економічного й соціокультурного розвитку здійснювалися з перших кроків існування єдиної італійської держави. Однак на заваді тривалий час ставала надмірна централізація у сфері взаємин регіонів і центру. Територіальний поділ новопосталої країни було здійснено значною мірою штучно – так, що в межах утворених територіальних одиниць незрідка потрапляли інші за соціокультурними ознаками частини, які не мали досвіду співіснування в рамках однієї адміністративно-територіальної одиниці; законодавство в усіх регіонах було уніфіковано за зразком, властивим об'єднанчому центру – П'ємонту; регіональні структури влади сформовано з опорою на французький досвід політичної централізації [38, С. 105-108]. Традиції комунальних свобод, що склалися століттями й були закріплені місцевими статутами, властиві різним регіонам особливі структури місцевого самоврядування, що також мали багатовікову традицію, були швидко трансформовані у надзвичайно централізовану систему управління й відносин між центром і периферією [4, С. 60]. За таких умов централізація була не знаряддям ефективного управління, а його перешкодою і зазнавала жорсткої критики з боку різноманітних політичних сил – від клерикалів, які виступали за федералізацію країни, до соціалістів, що вимагали розширення повноважень місцевих влад [23, С. 15-16].

У 1886–1870 рр. в південні провінції спрямовувалися інвестиції з національного бюджету для створення інфраструктури, необхідної для промислового підйому регіону. Вкладення здійснювалися передусім у комунікації – в будівництво доріг, гідроспоруд, портів, телеграфної мережі, в розвиток торгового флоту. Було заплановано здійснення програми будівництва залізниць [39, С. 35]. Однак після завершення об'єднавчих процесів і провалу спроб ліберально налаштованої частини еліти здійснити автономізацію нової держави та після ствердження уніфікованого адміністративного устрою, заснованого на принципах граничного централізму, регіональну політику, що мала б забезпечити економічний підйом Півдня, було згорнуто. Інвестиції в розвиток інфраструктури Півдня, хоч і створили, зрештою, систему наскрізних комунікаційних зв'язків усіх частин країни (що є обов'язковою, але недостатньою умовою формування єдиної нації), однак замість сприяти економічному підйому самого Півдня, лише посилили його знекровлення: «з південних провінцій викачувалися економічні та трудові ресурси, які спрямовувалися на зміцнення державного апарату, військові витрати, індустріалізацію Півночі і розширення її економічної експансії. В економічному відношенні південні провінції перетворилися для північноіталійської промисловості на свого роду «внутрішню колонію». Бюрократичні кадри державного апарату південних провінцій формувалися переважно вихідцями з П'ємонту. Одночасно на Півдні зберігалася латифундіальне землеволодіння і консервувалася система соціальних відносин» [23, С. 18].

Зрештою в умовах дедалі більшої неефективності регіональної політики за збереження жорсткої адміністративної централізації у 1880 рр. уряд розпочав адміністративно-територіальну реформу. Закон 1888 р.

відновив виборність мерів комун (з чисельністю понад 10 тис. осіб) комунальними радами. Своєю чергою ради очолювали не призначені центром префекти, як було до цього, а обрані голови. Було істотно розширене й виборче право. Однак реформи носили компромісний характер, адже контроль щодо низової територіальної ланки – комун здійснював не виборний орган, а змішаний, до складу якого входили й призначені державою чиновники. Реформи було продовжено і наступними урядами в останнє десятиліття XIX ст., однак доволі радикальні законопроекти набували значно більш поміркованого й непослідовного характеру при їх ухваленні, або ж узагалі не виносилися на голосування. На початок XX ст. після серії корупційних скандалів і зовнішньо політичних невдач «суспільну довіру до центральної влади було серйозно підірвано, швидкими темпами посилювалися міжрегіональні диспропорції соціально-економічного розвитку країни, які загрожували її територіальній єдності. Цілком закономірною реакцією на зростання проблем у сфері центр-регіональних відносин стала прискорена консолідація опозиційних Риму провінційних еліт і посилення їхніх автономістських устремлінь» [23, С. 17].

Початок XX ст. отримав в історії Італії назву «ліберальної ери» або «золотого віку італійського лібералізму». За цей час урядом на чолі з Дж. Джолітті було здійснено прогресивні перетворення в політичному та економічному житті країни (у сфері соціального законодавства, виборчого права, освіти, легалізації профспілок, реформування податкової системи, залучення іноземних інвестицій тощо). Однак сфера відносин регіонів з центром майже не зазнала змін – попри те, що в урядовій програмі 1903 р. підйом Півдня називався «не тільки політичною потребою, а й національним обов'язком». У звіті спеціальної парламентської комісії

відзначалося, що в південних провінціях панує суцільна бідність і неписьменність, хронічний голод, свавілля місцевої влади, а також насувається екологічної катастрофа [40, С. 350-368]. А проте урядові заходи і цього разу мали частковий, паліативний характер (для прикладу: погашення великих боргів Неаполя або виділення бюджетних асигнувань на будівництво доріг, боротьбу зі зсувами, постачання населених пунктів питною водою тощо, у 1906 р. було схвалено закон про будівництво залізниць на Сицилії [31, Р. 149]), вони не мали і не могли мати достатнього ефекту. Така регіональна політика «виявилася малоефективною внаслідок відсутності місцевої підприємницької культури, корупції, а також недостатності виділених з національного бюджету ресурсів. Уряд не наважився провести головну реформу, здатну створити умови для масштабної індустріалізації на Півдні – ліквідувати латифундіальне землеволодіння» [22, С. 19-20].

Свій спосіб «розв'язання» регіональних проблем Італії запропонував фашизм, що ствердився як несумісна з ліберальними цінностями система влади у 1920 рр. Самоврядування, навіть у тій обмеженій формі, яку воно на той час мало, було ліквідоване на всіх рівнях, комунальні ради розпущено, виборність мерів скасовано, а проблему Півдня названо вигаданою колишніми керівниками країни. Саме так прозвучав «рецепт її розв'язання» у виступі Б. Муссоліні в Калабрії в 1939 р. [18, С. 65-67; 41, С. 30].

Регіональні проблеми, жорстко придушені на кілька десятиліть фашистською диктатурою, з новою гостротою постали перед країною в повоєнний час. Перші ж кроки Італійської Республіки були спрямовані на їх розв'язання – в першу чергу через істотну зміну моделі взаємин центру й регіонів і відмову від адміністративно-владної централізації на користь розширення можли-

востей регіонів. Уже в цей час Італія поступово стає на шлях контрольованої регіоналізації як засобу боротьби із сепаратизмом, яка відтоді лише зазнавала зміцнення. Конституцією 1947 р. гарантовано широкі самоврядні права конам, провінціям і регіонам, а 5 з них – Фріулі-Венеція-Джулія, Трентіно-Альто-Адідже і Валле-д'Аоста (усі – на півночі країни), а також Сардинія і Сіцилія (на півдні) отримали спеціальний статус, що передбачав розширені повноваження – «спеціальні форми і умови автономії відповідно до спеціальних статутів, прийнятих конституційним законом», закріплені ст. 116 Конституції [42]. Такий статус передбачав і те, що зібрані в регіонах податки переважною більшістю залишаються в їхньому розпорядженні: від 60% у Фріулі-Венеція-Джулія до 100% у Сіцилії.

Слід окреслити причини, що викликали до життя конституційне закріплення особливого статусу саме для цих 5 регіонів. Вони переважно пов'язані з історією їх входження до складу Італії та етнічним і мовним складом.

У силу історичних причин та згаданої штучності проведених при утворенні єдиної італійської держави кордонів регіон Фріулі-Венеція-Джулія з населенням понад 1 200 тис. виділяється своїм етнічним і мовним різнобарв'ям. До його складу входить і словенська меншість, яка з VI ст. становила тут автохтонне населення. Значну частину регіону після Другої світової війни передано Югославії. Узяті на себе Італією міжнародні зобов'язання з забезпечення прав словенців були основною підставою для визначення особливого статусу регіону, який він отримав 1963 р. після врегулювання з Югославією питання про прикордонні території. Титульною групою є фріули – носії фріульської мови (романського походження), законодавчо визнаної і державою, і регіоном окремою мовою, що підлягає захисту і про-

суванню. За даними дослідження 2014 р., її використовує, в більшому чи меншому обсязі, близько 600 тис. жителів, тобто 49% від загального населення регіону [43]. Словенською ж, за даними 2002 р., володіють близько 100 тис., ще 183 тис. осіб її розуміють [44, Р. 37]. За іншими розрахунковими оцінками для всього регіону Фріулі-Венеція-Джулія кількість словенськомовних жителів на 2017 р. становить 46 тис. осіб (3,7%).

Сильних регіональних партій, що поширювали б ідеї сепаратизму, у регіоні немає, лише одна з трьох існуючих – «Фронт Джулії» (Fronte Giuliano, FG; виникла в 1995 р.) пропагує ідею відділення від Італії й відновлення вільної території Трієст, що існувала як підмандатна ООН з 1947 р. по 1975 р. Заснована Радою безпеки ООН відповідно до умов мирного договору з Італією з метою знизити ризик територіальних претензій між Італією і Югославією, територія була поділена по лінії Моргана на англо-американську зону А (місто Трієст і прилеглі прибережні райони) і югославську зону В (частина Істрійського узбережжя). За умовами Лондонського договору, підписаного 5.10.1954 р., зону А приєднано до Італії, зону В – до Югославії. За Осімським договором від 10.11.1975 р. територію як окрему одиницю було скасовано. Положення Осімського договору й досі викликають незадоволення у регіонального політикуму, оскільки оговорена в ньому гарантія прав словенського населення в Італії не врівноважувалась аналогічною гарантією з боку Югославії прав італійського населення, що становило більшість в Істрії, колишній римській провінції (Venetia et Histria).

Ще одна партія – «Словенська Спілка» (Slovenska Skupnost, італ. – Unione Slovena), яка репрезентує словенську меншину, посідає в регіоні особливе місце через присутність у виборчому законодавстві спеціальної норми, якою представникам цієї меншини гаранто-

вано щонайменше одне місце в регіональній раді за умов отримання не менше одного відсотка голосів у регіоні. Політична програма партії не містить положень, співмірних із сепаратистськими, її основна вимога – збереження національної ідентичності словенців у складі Італійської держави [45]. На європейському рівні словенська спільнота є членом Європейського вільного союзу (EFA), який об'єднує автономні меншини та рухи в Європі.

Враховуючи те, що зовнішні впливи (з боку Словенії), що могли б вплинути на загострення ситуації в регіоні та інспірацію етнічно зумовлених сепаратистських настроїв, практично відсутні, можна вважати, що сепаратизм у провінції Фріулі-Венеція-Джулія може підживлюватися лише сепаратистські орієнтованими політичними силами Півночі (про які йтиметься нижче). І справді, в 1990 рр. у регіоні було популярним і доволі успішним регіональне відгалуження партії Ліга Півночі, під впливом якої 19.12.1990 р. регіональна рада округу ухвалила постанову про необхідність федеральної реформи італійської держави. Однак постанова не мала жодних практичних чи правових наслідків. На сьогодні вплив цієї партії в регіоні істотно зменшився.

У регіоні Трентіно-Альто-Адідже, що включає в себе автономні провінції Тренто і Больцано, понад 65% жителів складають етнічні німці, близько 30% – італійці та 4% – ладіни. Починаючи з XIV ст., територія регіону була частиною Габсбурзької імперії й являла собою єдине ціле разом з іншими частинами Тіролю, а пропорції його етнічного складу майже не змінювалися аж до початку XX ст.: в Альто-Адідже (Південному Тіролі) до 1910 р. німецькомовне населення складало переважну більшість (220 тис.), незначну – 10 тис. ладінів (носіїв ретороманської мови) та бл. 7 тис. італійців; у Трентіно ж італійці становили відносну більшість. За Сен-Жерменським

мирним договором (1919 р.) обидві частини регіону були передані зі складу колишньої Австро-Угорщини до Італії. «Це рішення дало можливість італійськомовному населенню Трентіно реалізувати своє право на самовизначення, але водночас фактично позбавило цього ж права німецькомовних південнотірольців» [13, С. 48]. Після приходу до влади фашистів німецькомовне населення почало зазнавати утисків і примусової італізації: було заборонено використання німецької мови на держслужбі, у навчанні, в топоніміці, на радіо і, за деякими винятками, в пресі. Водночас здійснювалася урядова політика заохочення міграції етнічних італійців з інших частин країни до цього регіону. За умовами угоди 1939 р. між А. Гітлером та Б. Муссоліні щодо статусу регіону південнотірольці постали перед вибором: денаціоналізація на батьківщині або еміграція до Німеччини [46, Р. 189]. На час звільнення Італії від фашизму етнічний склад регіону суттєво змінився на користь італійців. За умовами Паризької угоди, підписаної Австрією та Італією у вересні 1946 р., Південний Тіроль набував мовної, культурної, політичної та економічної автономії в межах італійської держави [47, Р. 90]. Однак і в нововиділеному регіоні італійці становили більшість, що фактично не дозволило статуту забезпечити необхідні гарантії німецькомовного населення. Створена в травні 1945 р. партія німецькомовної меншини – Південнотірольська народна партія (die Södtiroler Volkspartei – SVP), що до сьогодні залишається впливовою, в 1946 р. зібрала 155 тис. підписів під петицією з вимогою возз'єднання з Австрією, а в 1957 р. організувала марш протесту, в якому, за даними самої партії, брало участь 35 тис. осіб [48]. Протягом 1960 рр. сепаратистські настрої цієї етнічної групи не лише призвели до гострого політико-правового конфлікту, а й вилилися в низку терористичних актів, спрямованих проти італійської дер-

жавності та її інститутів, в основному у вигляді руйнування різних інфраструктурних об'єктів, однак були й людські жертви. Найвідомішою серед виниклих тоді терористичних організацій був Комітет за звільнення Південного Тіролю, в діяльності якого брали участь не лише представники німецькомовної громади регіону, а й громадяни Австрії і навіть Німеччини. У відповідь італійська держава вдалася до жорстких заходів аж до масованої військової присутності в регіоні. Водночас проблема Південного Тіролю перетворилася на провідну в зовнішній політиці Австрії. У 1959 р. її міністр закордонних справ Б. Крайський виніс проблему італійського регіону на обговорення Генеральної Асамблеї ООН, яка ухвалила дві резолюції – 1960 та 1961 рр. Ними Австрію та Італію закликали «до переговорів з метою розв'язання всіх суперечностей, виниклих під час реалізації пунктів Паризької угоди» [47, Р. 320].

У 1969 р. затверджено «Пакет заходів», 137 пунктами якого було детально регламентовано дії з забезпечення автономії провінцій – Больцано (або Південний Тіроль) та Тренто. Причому ратифікацію його було здійснено трьома повноважними зборами: земельними зборами Південного Тіролю, Італійським парламентом і – нижньою палатою Австрійського парламенту (Національною радою) [48]. «Пакетом» було передбачено передачу законодавчих і адміністративних повноважень з компетенції загальнонаціонального уряду цим двом провінціям. Причому значну частину прав було надано саме населенню провінції Больцано, дві третини якого нині складають німецькомовні громадяни. Однак знадобилися ще роки й тривалі переговори між німецькомовними південнотірольцями і центральним урядом Італії, а також урядами Італії та Австрії аби остаточно розв'язати конфлікт і розробити викладену на 500 сторінках систему заходів, що регулюють співіснування ет-

нічних груп у провінції. 1992 р. австрійський уряд ухвалив «Декларацію про вичерпання конфлікту», в якій констатовано усунення суперечностей між Австрією та Італією з приводу виконання рішень Паризької угоди [46, Р. 205]. Тоді ж своє задоволення реалізацією Пакета реформ офіційно висловила (в тому числі – Австрії) й «Південнотірольська народна партія». Сьогодні конституційний статус провінції передбачає серед іншого захист вільного розвитку всіх трьох етнічних груп і є фактично адекватним тому, що має суб'єкт федерації [13, с. 48].

Згідно отриманого статусу провінція Больцано мала ексклюзивні («первинні») повноваження з більшості економічних, політичних та культурних питань. Вони стосувалися таких сфер як «народні промисли, туризм і готельний бізнес, сільське і лісове господарство, гірська промисловість, будівництво житла, соціальне забезпечення і допомога, топоніміка, дошкільне виховання, професійне навчання» [13, С. 50]. Вторинні повноваження, поділені між провінцією і центральним урядом, поширювалися на торгівлю і підприємництво, охорону здоров'я, початкову й середню освіту. Однак у сферах зовнішньої політики, збройних сил, судово-правової системи, поштової служби, телекомунікацій, й частково податкової системи, провінція мала повноваження лише вносити неprincipові доповнення до чітких і непорушних норм, запропонованих центральним урядом. Водночас у провінції залишалося майже 90% податків, зібраних на її території, а її доходи поповнювалися з державного бюджету.

Конституційна реформа 2001 р. ще більше розширила вже наявні повноваження регіону. Нині обидві провінції – Трентіно й Больцано – фактично мають більші повноваження, ніж регіон, який виконує функцію формальної конституційної рамки для них обох (регіональ-

ний статут єдиний для двох провінцій), цілком самостійних в більшості питань. Однак у певних випадках провінції змушені щільно взаємодіяти одна з одною і з державою, наприклад, щодо виборів національного парламенту.

Взаємини італійців і німецькомовних мешканців регіону у провінції Больцано регулюються низкою правил, які забезпечують етнічний паритет у всіх сферах суспільно-політичного життя. Серед них: обов'язкова етнічна кадрова ротація на всіх рівнях і у всіх владних структурах провінції та регіону, виняток з якої становила лише посада президента Виконавчої Ради провінції; рівноправне функціонування німецької та італійської мов як офіційних (крім армії, де використовується лише італійська). «Відносної стабілізації міжетнічних взаємин було фактично досягнуто ціною збереження глибокої етнічної сегрегації. Ситуація в даному разі виглядала радше як «проживання поруч», ніж «проживання разом» [13, С. 51]. Разом з тим, подібна регламентація не враховує інтереси ладінів – третьої етнічної групи провінції [49, Р. 42.]. Сьогодні саме проблема ладінів є в центрі уваги і запровадження заходів з подальшого врегулювання міжетнічних взаємин у регіоні.

Попри отримані величезні регіональні повноваження й самостійність, попри високий рівень життя (валовий регіональний продукт на душу населення автономії узятий до ВВП на душу населення країни станом на 2017 р. сягав 152,6% [47] при тому, що кількість населення регіону складає менше 1% від населення країни, сепаратистські настрої тут залишаються сильними. 7 із 17 партій, що діють у регіоні, мають однозначно етнічний характер. З них інтереси німецькомовного населення і частково – ладінів представляють 2: уже згадана «Південнотірольська народна партія» та «Союз громадян – Ми південнотірольці – ладіни»; лише німецькомовного

теж 2 – «Вільні» (Die Freiheitlichen; 1992 р.) й «Південно-тірольська партія свободи» (Südtiroler Freiheit, STF), лише ладінського – «Ладіни Доломитів» (лад. Ladins Dolomites, LD; 1993 р.). Ще 2 партії репрезентують італійське населення: «Альто-Адідже в серці» (L'Alto Adige nel cuore) та «Уніталія» (Unitalia Movimento per l'Alto Adige). Усі партії – з Південного Тіролю. Жодна з проіталійських партій за результатами виборів 2018 р. не потрапила до центральних державних органів влади. У провінції Трентіно представлена одна етнічна партія – «Автономістський союз ладінів» (лад. Union Autonomista Ladina; італ. Unione Autonomista Ladina, UAL; 1983 р.). З усіх 17 партій на позиціях посилення регіоналізму перебувають 3, за автономію регіону – 6. Відверто сепаратистські гасла висувають 2 політичні сили – згадані німецько-націоналістичні «Вільні» та «Південнотірольська партія свободи», не представлені на загальноіталійському рівні (мають депутатів лише в раді провінції).

У 2008 р. керівники 130 населених пунктів підписали звернення до уряду Австрії з проханням прийняти регіон до складу землі Тіроль. У 2010 р. партії «Свобода Південного Тіролю» і «Союз Тіролю» провели кампанію щодо надання мешканцям регіону подвійного громадянства, а також опитування, під час якого 95% респондентів заявили, що не відчувають себе італійцями [50]. У 2012 р. сукупний за результатами виборів рівень популярності радикалів сягнув 30%. Тоді «Південнотірольській союз стрільців» і рух «Геть від Риму» організували мирну демонстрацію (5 тис. учасників) з гаслами виходу зі складу Італії і приєднання до Австрії [51], а міністр економіки області Т. Вілдманн запропонував «викупити» незалежність Південного Тіролю за 15 млрд євро або зменшити відрахування до бюджету Італії з 10 до 3% регіональних податкових надходжень [16, С. 84]. За підтримкою сепаратисти звертаються й до уряду Австрії [26]. Як пра-

вило, навіть такі відверто сепаратистські дії залишаються без наслідків – і з боку Австрії, і з боку Італії.

Регіон Валле-д'Аоста, розташований на півночі Італії на кордоні з Францією, є найменшим у країні (населення – бл. 130 тис. осіб) і не має поділу на провінції. Рідною мовою корінного населення є арпітанська (франко-провансальська). Тут з 1948 р офіційно запроваджено франко-італійський білінгвізм, за якого французька мова виконує статутну і представницьку функції [52, С. 227]. Однак згідно з результатами соціологічних опитувань 2001 р., 71,58% респондентів своєю рідною мовою назвали італійську, 15,37% віддали перевагу різним діалектам, французька ж виявилася рідною для 0,99% опитаних [53]. Політичні партії, що висувають вимоги більшої автономії регіону або ж федералізації Італії, існують, однак не мають значного впливу і не присутні в інституціоналізованому політичному житті країни. З 5 регіональних партій жодна не пропагує ідеї відділення від Італії, одна стоїть на позиціях регіоналізму – «Союз аостських прогресистів» (фр. Union Valdftaine Progressiste, UVP; утворена 2012 р.). три обстоюють ідеї автономізму – «Союз аостської долини» (фр. Union Valdftaine, UV; 1945 р.), «Федерація автономістів» (фр. Autonomie, Libertй, Participation, Ыcologie, ALPE; 1998 р.), «Автономія. Свобода. Участь. Екологія» (фр. Autonomie, Libertй, Participation, Ыcologie, ALPE; 2010 р.) і одна – за федеративний устрій держави – «Едельвейс» (Stella Alpina, SA; 2001 р.). Слід зазначити, що на відміну від Австрії, Франція не втручається у внутрішнє життя Італії з вимогами захисту прав франкомовного населення. Останній спалах напруженості в регіоні припав на кінець Другої світової війни, коли в березні 1945 р. французькі війська увійшли у Валле Д'Аоста. Тоді переговори італійського уряду з Шарлем де Голлем про їх виведення залишилися безрезультатними, й до-

сягнути успіху вдалося лише втручанням США. У червні 1945 р. французькі війська було виведено, й Франція передала регіон Італії [54, Р. 33-34.]. Відтак і цей випадок є не виявом регіонального сепаратизму, а радше міждержавним конфліктом.

Етногенез автохтонного населення Сардинії досі дискусійний, а мова, якою вони розмовляють, незрозуміла для італійців, нею володіють (станом на середину 2000 рр.) близько 3% населення країни (1,3 млн осіб) [45]. У доримський період Сардинія піддавалася нашествиям фінікійців і карфагенян, після нього тривалий час перебувала під впливом Візантії, а з кінця XIII ст. – під владою Арагонської династії й Іспанії. З 1720 по 1861 р. входила до Сардинського королівства. Під кінець його існування в його складі були, крім Сардинії, раніше самостійні держави – князівство П'ємонт, герцогства Аоста і Монферрат, графство Ніцца, герцогства Савойя і Генуя. Після утворення Італійського Королівства колишнє Сардинське склало в ньому області Сардинію, П'ємонт, Лігурію і частину провінції Павія, а Савойя і Ніцца перейшли до Франції. Саме Сардинська Конституція стала конституцією об'єднаної Італії.

Сардинія – регіон, який традиційно відносять до найбільш економічно й соціально відсталих: офіційно визнаний рівень безробіття на острові перевищує 18%, а в соціальній структурі досі збереглися елементи докапіталістичних відносин. Протягом багатьох років тут існує рух за незалежність від Італії і будь-якої іншої держави – *Indipendentismu SARDU*. Основним аргументом на користь незалежності регіону є, проте, не економічний, а мовно-культурний. Як наполягають ідеологи незалежності острова, сардинська культура значно відрізняється від італійської, а сардинська мова перебуває під загрозою поступового зникнення. І хоча законом № 482 у 1999 р. сардинську мову визнано самостійною і

такою, що охороняється (до того вона, як і фріульська, вважалася діалектом італійської), складне економічне становище регіону унеможливорює ефективні заходи з її збереження. Економічне й мовне питання стабільно підживлюють тут сепаратистські настрої. Соціологічне опитування 2012 р. показало, що 40% жителів Сардинії проголосували б за відділення від Італії [16, с. 85].

Попри некритично високий рівень підтримки населення, сепаратистські партії вирізняються своїм радикалізмом. З 6 регіональних партій одна – «Сардинські реформатори» (Riformatori Sardi, RS; 1993 р.) стоїть на позиціях регіоналізму і представлена на державному рівні – в Палаті депутатів, ще одна, «Сардинська народна партія» (Partito del Popolo Sardo, PPS; 2003 р.), – федералізму (немає представництва в органах влади). «Сардинська партія дії» (італ. Partito Sardo d'Azione, PSd'Az; сардин. Partidu Sardu, PSd'Az; 1921 р.) та «Сардинський демократичний союз – Націоналістичний проект» (Unione Democratica Sarda – Progetto Nazionalitario, UDS; 1998 р.). – репрезентують сардинський націоналізм на засадах автономії в складі Італії, дві решта, «Незалежна Республіка Сардинія» (Сардин. Indipendintzia Repubblica de Sardigna, iRS; 2002) та «Сардинська нація» (Sardigna Natzione, SN; 1994). – регіонально націоналістичні і сепаратистські. Усі вони, крім «Сардинської нації», мають представників у регіональних органах влади. Практично для всіх досягнення островом принаймні автономії розглядається як необхідний крок на шляху подолання його соціально-економічних проблем.

Крім того, у соціальній мережі Facebook існує група «Canton Maritimo» («Приморський кантон») [55], що ставить за мету приєднання Сардинії до Швейцарії як форми компенсації італійського державного боргу. Вибір на користь Швейцарії цілком прагматичний: за словами одного із засновників руху

А. Карузо, «Специфіка Сардинії піддавалася б меншій загрозі у Швейцарії з її федеральної системою, яка поважає права національних меншин і має досвід роботи з різними мовними, етнічними та релігійними групами» [16, С. 85].

Ще одна доволі маргінальна, однак активна й рішуча група – Партія незалежності Сардинії (PaRis), яку до своєї смерті за ґратами у 2017 р. очолював Сальваторе Мелоні, відома спробою 2008 р. проголосити незалежну Республіку Малу-Венту на острові Маль-ді-Вентре, що поблизу Сардинії, захопивши його і навіть розпочавши виготовляти власну «валюту». Італійська центральна влада доволі мляво відреагувала на цю акцію: тільки за місяців 5 осіб – «засновників республіки» були видворенні з острова й оштрафовані «за нанесення шкоди природі». І лише після багаторазових спроб з боку групи Мелоні знову захопити острів та відмови сплачувати податки «державі-загарбнику – Італії», у 2012 р. їх нарешті заарештували – однак не за сепаратистські дії, а «за незаконне захоплення землі» [56].

Сіцилія – острівний регіон, що вирізняється стійкими автономістськими традиціями. Колонізована греками у VIII ст. до н.е., Сіцилія довгий час була осердям міст-держав, що відігравали значну роль в античній цивілізації. І хоча в подальшому, з III ст. до н.е. і впродовж 6 століть, перебувала під владою Римської республіки, романізованою не була, використовуючись римлянами як периферійне джерело сільськогосподарської продукції, в основному зернових. Наслідком римської окупації стало створення великих землеволодінь – латифундій, що проіснували аж до нашого часу й були ліквідовані лише під час земельної реформи 1950-1960 рр. З VI по IX ст. Сіцилія перебувала під владою Візантії, а в подальшому, з 965 по 1072 р., у вигляді Сіцилійського емірату, – під владою арабів. Мусульманська ж громада Сіцилії

збереглася до XIII ст., а арабська мова як одна з державних – і після взяття території під контроль нормандців (принаймні до XIII ст.), яких у подальшому на кілька століть змінила іспанська влада. Уже після входження до складу об'єднаної італійської держави, у 1866 р., у Палермо спалахнуло антиіталійське повстання, що охопило весь південь країни, вилилося в партизанську війну і в 1871 р. було жорсткою придушене, а тисячі повстанців страчено. Кінець XIX ст. позначено потужною еміграцією з острова і посиленням мафії як альтернативної державної структури з привласненим правом на насильство і ствердження власних не правових законів. У фашистський період мафія протистояла диктатурі Муссоліні, який намагався її здолати тотальним терором і досяг на тому шляху значного успіху. У період 1920-1930 рр. відзначається й активізація сепаратистського руху в Сіцилії.

Наступна хвиля піднесення сепаратизму припадає на час після захоплення острова англо-американською групою військ у 1943 р., коли на арену політичного життя регіону вийшов сепаратистський рух на чолі з Андреа Фіноккьяро. Після отримання Сіцилією особливого статусу та ухвалення її статуту він поволі став втрачати масову підтримку. Сьогодні свою генезу від започаткованого Фіноккьяро руху веде партія «Рух за незалежність Сіцилії» (Movimento per l'Indipendenza della Sicilia, MIS, 2006 р.). Основні проголошувані нею цілі: деколонізація, самовизначення, незалежність і боротьба з італійською політикою в Сицилії. В останні роки вплив цієї організації невеликий [5, С. 286-288]. Крім економічних та історико-культурних причин збереження сепаратистських настроїв, вагомою досі залишається мовна: Сіцилійська мова не визнана самостійною законом про «Захист мовних історичних меншин», а її використання дедалі зменшується.

З інших регіональних політичних сил лише одна – «Партія Сіцилійців» (Partito dei Siciliani, PdS; 2012 р.), створена на базі Сіцилійського відділення загальноіталійської партії «Рух за автономію», обстоює автономістські ідеї. Самий Рух представлений в обох палатах італійського парламенту. Інші три партії – «Сіцилійський народний рух» (Movimento Popolare Siciliano, MPS; 2011 р.), «Стаття Четверта» (Articolo Quattro, A4; 2013 р.) та «Реформістські демократи Сіцилії» (Democratici Riformisti per la Sicilia; 2013 р.) перебувають на позиціях регіоналізму і мають представників у структурах влади регіонального рівня.

Слід також зазначити, що спроби оголосити «незалежність» окремої території, аналогічні здійсненій у регіоні Сардинія, не завжди закінчувалися їх припиненням з боку центральної влади. Сардинія тут радше виняток, ніж правило. У 1963 р. в італійській провінції Лігурія жителі села Себорга, розташованого неподалік від французького кордону, оголосили свій населений пункт однойменним князівством (італ. Principato di Seborga, фр. Principauté de Seborga). Підставою для цього було те, що входження до складу Італії феодального володіння, яке колись реально існувало на місці села, нібито не було юридично зафіксовано. У 1994 р. Себорга почала карбувати власну монету — луїджино, випускати поштові марки, водійські посвідчення і номерні знаки. У квітні 1995 р. на референдумі Себорги мешканці 304 голосами підтвердили статус самопроголошеного «князя» Джорджіо І – колишнього торговця квітами і прийняли власну Конституцію. У 2006 р. було оголошено про намір створити власну пенсійну систему і систему охорони здоров'я. 2010 р. після смерті Джорджіо І новим правителем обрано підприємця і автогонщика з Лугано Марчелло Менегатті – Марчелло І [57]. Єдиною державою, що у 2009 р. офіційно визнала Себоргу, є Буркіна-Фасо. Італійська влада ставиться до таких прецедентів цілком ло-

яльно, тому що фактичний контроль Італії над територією не заперечується. Жителі «князівства» сплачують податки і беруть участь в італійських виборах. Конфлікт між Себоргою та Італією є лише декларативним, судових позовів чи силових зіткнень між сторонами не було.

У період з кінця 1960 – упродовж 1970 рр. у суспільно-політичному житті Італії посилилися радикальні течії загальнодержавного рівня – як лівого, так і правого ґатунку, що незрідка вдавалися до екстремістських та терористичних акцій. Активізується ультраправа неофашистська сила – Італійський соціальний рух (Національні праві сили) (1946–1995 рр.), представники якого в 1970– 1971 р. організували у повстання у м. Редджді-Калабрія, що на півдні Італії. Цей період увійшов в історію країни під назвою «Свинцевих сімдесятих». Водночас ідеї сепаратизму періодично стають популярними на рівні якщо не всієї держави, то сукупності окремих регіонів, де вони отримують значно масштабніший та впливовіший формат, з яким держава мусила рахуватись. Обласна реформа 1970 р. дозволила і «ординарним» регіонам ухвалити власні статuti, передбачені Конституцією, тим самим значно підвищивши їх самоврядні можливості. Однак такий крок в напрямі регіоналізації призвів до зворотного результату.

З середини 1970 рр. і по сьогодні проблема сепаратизму успішних північних регіонів країни, основою якого є вже згаданий стійкий економічний і політико-культурний розкол країни на постіндустріальний північ і більш відсталий південь [4], залишається актуальною й болючою, що дозволяє деяким аналітикам припускати можливість розколу Італії і зникнення цієї держави з політичної карти Європи. Середина 1970 рр. стала часом виникнення (у формі обласних ліг на півночі країни) сепаратистських партій Італії, які з регіональ-

ного масштабу дій вишли на загальнодержавний. Первинною соціальною опорою перших ліг (у Венеції, Ломбардії, П'ємонті, Фріулії тощо) були дрібні підприємці, фермери, безробітні та інші протестні суспільні верстви [9, С. 116–120]. Однак невдовзі ідеї сепаратизму знайшли підтримку на рівні великого бізнесу та політичних еліт регіонів, незадоволених бюрократизмом і корумпованістю центральної влади й особливо – значними відрахуваннями з бюджету північних регіонів на користь південних. Світоглядною основою дистанціювання регіонів півночі від національної італійської ідентичності слугує міф про «працьовитих кельтів», що протистоять «ледачому півдню» й «Риму-зłodієві» [2, Р. 64-68], та використання привабливих історичних образів самоврядних міських республік Середньовіччя. Економічний розрив, який виливається в те, що «одна частина італійців заробляє гроші, а інша їх отримує – «як студенти стипендію» [58] спричинив і виникнення зручного для використання в подальших виборчих кампаніях вислову – «стипендіатство», яким із обуренням і засудженням позначалося (перефразовуючи багатолітнього лідера «Ліги Півночі» Умберто Боссі) «перекачування державою зароблених північчю грошей утриманцям на півдні».

Піонером процесів виникнення регіональних ліг у 1978 р. стала «Ліга Венето», яка проголосила себе захисником місцевих традицій і мов, у подальшому вимагала перегляду системи оподаткування з метою скорочення відрахувань до загальнодержавного бюджету, а в найбільш радикальні періоди своєї діяльності висувала вимоги повного відділення від Італії і визнання існування окремої венетської (венеційської) нації. Підставою для відділення слугувало заперечення достовірності результатів референдуму, за якими Венето об'єдналася в 1866 р. з Італією. На сьогодні регіону вда-

лося домогтися визнання на своїй території венетської мови як офіційної поряд з італійською. Це, втім, не зменшило рівня сепаратистських настроїв у регіоні. Он-лайн-опитування в березні 2014 р. показало, що 89% з тих, хто голосував (участь склала 73% населення з правом голосу – понад 2 млн осіб), підтримали створення суверенної федеративної республіки Венето, до якої мали б увійти провінції Венеція, Беллуно, Верона, Віченца, Падуя, Ровіго і Тревізо [50]. Підсумки «електронного референдуму» не мають жодної правової чи політичної сили, а Конституція Італії не передбачає можливості виходу зі складу країни (ст. 5. Основного закону визначено, що Італія є єдиною і неподільною). Хоча для внесення поправок до відповідних розділів Конституції, які регулюють політико-територіальний устрій країни, будь-якій політичній силі достатньо володіти більшістю в обох палатах Парламенту протягом трьох місяців (ст. 138 Конституції [42]). Проте, під час підготовки опитування організатори декларували, що в разі отримання більшості голосів на користь створення Республіки Венето, вони готові оголосити її незалежність в односторонньому порядку і привести до присяги її керівництво [59]. Попри ці заяви голосування не мало наслідків у вигляді якихось дій населення, однак спроби сецесії цього разу не були залишені без реагування: організаторам пред'явлено звинувачення в підтасовці підсумків, а 24 активіста руху, в тому числі – колишній член парламенту країни і засновник «Ліги Венето» Ф. Роккетта, незабаром заарештовані за «акції, включно з насильницькими, на підтримку відділення Венето і інших частин італійської держави» [60].

Водночас новий, значно масштабніший, ніж до того, формат акції змусив центральну владу в подальшому піти на дедалі більше розширення повноважень регіонів. За результатами легальних, погоджених з Римом,

консультативних референдумів про розширення автономних прав, що 22.10.2017 р. відбулись у Венето та Ломбардії, «за» висловилися переважна більшість з тих, хто прийшли на дільниці: у Венето – 98%, у Ломбардії – понад 95%. Наслідком його стало розширення повноважень місцевої влади у рішеннях щодо імміграційної та соціальної політики, податкових надходжень. У цілому, регіони отримали право автономно приймати рішення у 20 галузях, де раніше необхідно було погодження держави, включно з питаннями зайнятості, енергетики, інфраструктури тощо.

У 1980 р. засновано автономістський рух «Ломбардську Лігу» (Lega Lombarda), на чолі з незмінним у подальшому керівником Умберто Боссі². Ліга підхоплює основні гасла венеційської попередниці і згодом стає ініціатором об'єднання локальних рухів в єдину «Лігу Півночі» (Lega Nord, повна назва – «Північна Ліга за незалежність Паданії», Lega Nord per l'Indipendenza della Padania), в основу ідеології якої покладено саме ідеологію «Ломбардської Ліги». Остання була провідником ідеї об'єднання регіональних ліг у спільний рух, метою якого було б і об'єднання усіх територій півночі країни з подальшим відділенням від Італії. Напередодні виборів до Європарламенту 1989 р. «Ломбардська Ліга», «Ліга Венето», автономістські рухи регіонів Емілія-Романья, П'ємонт, а також Лігурії і Тоскани утворюють єдиний виборчий блок «Північний Альянс» [12, С. 53], що став першим пробним форматом майбутньої політичної сили.

Перший з'їзд остаточно сформованої партії «Ліга Півночі» відбувся в лютому 1991 р. Її регіональні скла-

² Умберто Боссі подав у відставку з поста лідера партії у 2012 р. у зв'язку зі звинуваченням його у корупції. [61]. Його змінив на посаді Роберто Мароні, а з 2013 р. по сьогодні Лігу очолює Маттео Сальвіні.

дові продовжують існувати як її представництва, хоча й користуються значною самостійністю, висуваючи власні окремі вимоги й гасла. Так, у Ломбардії «Ліга Півночі» в особі «Ліги Ломбардії» послідовно вимагає перенесення частини органів влади з Риму в Мілан і надання ломбардійцям права самим визначати політику безпеки і оподаткування в регіоні.

У першій половині 1990 рр. «Ліга Півночі» стрімко набирає популярність. На загальних виборах 1992 р. вона отримує 8,7% голосів виборців і 80 місць у парламенті (56 депутатських і 24 сенаторських) [60], на виборах 1994 р. у блоці з «Полюсом Свобод» Сільвіо Берлусконі майже повторює успіх – 8,4%. Та найбільший успіх їй принесли парламентські вибори 1996 р. – 10,4%, 59 депутатських крісел, і 27 сенаторських. Натхненна успіхом, після виборів Ліга активно просуває ідею створення з північних і центральних багатих регіонів Італії самостійну державу Паданія (зі столицею в Мілані), до якої разом з Ломбардією, Венето, П'ємонтою, Лігурією, Емілія-Романьєю її ідеологи відносили й Південний Тіроль³. Той, однак, не був схильний до цієї перспективи і волів іти своїм шляхом. Восени 1997 р. пройшли вибори «парламенту» самопроголошеної Республіки Паданія, причому голосування відбулося в порушення багатьох італійських законів і без пред'явлення «виборцями» документів [16, С. 82]. У. Боссі закликав громадян «відтепер незалежної Паданії скинути колоніальне ярмо ненависного латинського імперіалізму і порвати з Римом, символом гноблення» [62, С. 148]. Цього разу сепаратистські дії через свою масштабність і залучення до них відомих постатей («парламент» очолив колишній мер Мілану) не залишилися проігнорова-

³ На території, яку могла б охопити Паданія, проживає 34 млн осіб, а частка в ВВП Італії становить 66%. за рахунок передусім промисловості і банківського сектора.

ними, і прокуратура Італії порушила кримінальну справу за фактом спроби порушення державної єдності [15, 82]. Однак справу традиційно було спущено «на гальмах». Загалом, реакція з боку італійського суспільства і держави на сепаратистські заклики й дії в переважній більшості випадків залишається «доволі спокійною й іронічно-індиферентною» [14, С. 90]

Вимоги партії часом набували більш поміркованого характеру, й заклики створення незалежної держави Паданія змінювали гасла, суголосні позиціям федералізму або й регіоналізму, зокрема бажання самостійно розпоряджатися 75% своїх доходів, часом же радикалізувались. Одним з основних принципів, запропонованих «Лігою Півночі», було запровадження податкового федералізму. Ідеологія і політичні дії «Ліги Півночі» здійснили вагомий внесок у процес трансформації політичної системи країни, що отримав назву «деволюції», суть якого полягала в передачі гранично широких адміністративних і фінансових повноважень від центрального уряду до регіонів.

Слід зазначити, що в спробах подолання сепаратизму держава, розглядаючи його як наслідок суто економічних причин, неодноразово ініціювала і здійснювала кроки задля вирівнювання нерівномірностей регіонального розвитку й економічного підйому Півдня. У серпні 1950 р. прийнято закон, відомий як «Cassa per il Mezzogiorno», метою якого було забезпечення поетапної модернізації виробничої сфери та економіки південних регіонів. Його реалізація передбачала три етапи: модернізацію сільського господарства (1950-1957 рр.), цілеспрямований промисловий розвиток (1957-1971 рр.) та розвиток важкої індустрії регіону (1971-1980 рр.). Однак проект модернізації південних частин Італії втілити не вдалося. Причиною провалу «Cassa» були названо недоліки в координації дій, бю-

рократизм і корупцію, а також – і в першу чергу – знову надмірну централізацію. Остання обставина як визнана причина державних невдач на різних напрямках спричинила в подальшому територіально-адміністративне реформування країни, що мало на меті зниження гостроти регіональних проблем шляхом розширення повноважень регіонів і комун, а наслідком – майже протилежний результат, пов'язаний зі зростанням регіоналізації країни та посиленням регіональних, федералістських, а подеколи й сепаратистських політичних сил. У 1984 р. Закон «Cassa» було скасовано, а в 1986 р. спеціальний «Закон 64» дав регіонам нові виняткові повноваження, що ознаменувало значний зсув влади. Було визнано, що якщо регіональним урядам дозволяється розробляти і виконувати свої плани, втручання з боку центру буде неефективним, оскільки регіони краще знають свої умови, потреби і ресурси.

У 1990 рр. здійснено низку реформ, знову спрямованих на посилення автономізації і самостійності регіонів. У червні 1990 р. прийнято новий закон про місцеве самоврядування (закон № 142), згідно з яким основною автономною ланкою визнано громади муніципалітетів і провінцій, життя яких регулюється ухваленими ними статутами. Законом посилено відповідальність місцевої влади перед виборцями шляхом залучення простих громадян до управління через референдуми, петиції, пропозиції тощо (ст. 6), запровадження прозорості в діяльності органів місцевих влад, розширення доступу до інформації (ст. 7). Закон також детально випишував відносини між центральним, регіональним і місцевим рівнями влади, надаючи регіонам значно більше права, ніж ті, що були зафіксовані в Конституції. Ним також було закладено антикорупційні механізми у здійсненні влади на муніципальному, провінційному і регіональному рівнях. У тому ж ряду стоїть ухвалений 1999 р. Конститу-

ційний закон «Про прямі вибори Президента регіональної джунти і про автономний статус регіонів», що вносить поправки до Конституції.

Процес розширення повноважень регіонів на певний час дещо позитивно вплинув на рівень сепаратистських настроїв, хоч і не задовольнило регіональних вимог: уже в грудні 1990 р. регіональна рада округу Фріулі-Венеція-Джулія схвалила постанову про необхідність перетворення унітарної італійської держави на федеральну. У подальшому подібні постанови ухвалено і в інших північних округах, які вимагали федералізації держави і надання їй лише координувальних функцій в усіх сферах, крім міжнародних відносин, національної оборони, юстиції та монетарної політики, що мали б залишитися виключно за державою. Регіони також воліли отримати повну фінансову автономію і реальну владу на всій їхній території. У квітні 1993 р. ідеї ліквідувати міністерства сільського господарства і туризму, передавши їх повноваження в регіони, та перейти до мажоритарної системи на виборах міських рад і прямого обрання мерів на муніципальних виборах підтримали на референдумі більшість італійців. Ще на одному референдумі було схвалено перехід до змішаної – мажоритарно-пропорційної системи виборів сенаторів з чисельним переваження мажоритарників. Референдуми засвідчили прагнення італійців до істотних змін у країні. 16.01.1994 р. парламент було розпущено, що засвідчило кінець існування в Італії Першої республіки.

Найбільшим досягненням Другої італійської республіки на шляху змін системи взаємин між регіонами і центром була Конституційна реформа 2001 р. або, як її прийнято називати, «Реформа глави V Конституції». Нею встановлено чотирирівневу структуру публічної влади: держава – регіони – провінції (поступово цей рівень де-факто скасовується без зміни конституції) – ко-

муни й «столичні» міста. Конституційною реформою також запроваджено автономію для всіх суб'єктів італійської країни з державою включно. Ст. 114 основного закону зазначено, що «Республіка складається з муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів та держави. Муніципалітети, провінції, столичні міста та регіони є автономними суб'єктами, що мають власні статuti, повноваження та функції відповідно до принципів, викладених у Конституції» [42]. Водночас ст. 16 Конституції всім регіонам гарантовано отримання прав, включно з бюджетно-фінансовими й податковими, аналогічних тим, що мають спеціальні – «після консультації з місцевою владою, відповідно до принципів, викладених у ст. 119». Відтак кордони між «простими» і «спеціальними» регіонами наразі стираються. Однією з небагатьох відмінностей між ними, що ще зберігаються, є закріплене за спеціальними регіонами право обговорювати з урядом можливість передачі регіону сфер відання, закріплених Конституцією за державою, якого не мають ординарні регіони.

У результаті реформи чітко й детально розмежовано сфери виключної компетенції держави, «конкуруючого законодавства» (вторинних повноважень), а також визначено належність регіонам решти обсягу сфер їх компетенції (первинних повноважень). Слід відзначити, що під час реформи жодна сфера компетенції не була передана від регіонів державі, лише навпаки. «Реформа остаточно закріпила децентралізацію і автономізацію регіонів як провідний принцип реформування політико-територіального устрою Італійської Республіки» [18, С. 16].

Унаслідок реформи регіони отримали права й у сфері міжнародних відносин: право на встановлення власних міжнародних зв'язків під контролем з боку держави, прямих зв'язків регіонів з ЄС, зокрема й їх само-

стійної участі в підготовці нормативних актів ЄС, а також здійснення зовнішньої торгівлі. Користуючись отриманими можливостями, у 2002 р. регіон Емілія-Романья виступив ініціатором підписання так званої «Загальної декларації про європейське управління», схваленої низкою регіонів різних країн Євросоюзу [15, С. 66]. На сьогодні всі італійські регіони залучені в процес розширення міжнародних зв'язків. Велика частина регіональних статутів (Калабрії, Емілії-Романї, Лаціо, Лігурії, Марке, П'ємонт, Тоскани і Умбрії) містять норми про визнання та підтримку європейських цінностей і відкритості міжнародного співробітництва, а також закріплюють право регіональної участі в регулюванні цих питань. У результаті політичний устрій Італії отримало велику кількість практично федеративних рис.

Разом з тим за десятки років регіонального розвитку й регіональної політики, спрямованої на дедалі більше розширення самостійності регіонів, покладена понад століття тому мета розвитку півдня країни досягнута не була: він, звісно, став більш модернізованим, але не розвиненим. А отже економічна підстава збереження сепаратистських настроїв і потенційна загроза сецесії, при чому з боку як півдня, так і півночі країни, зберігаються до сьогодні.

Досягнутий на сьогодні рівень регіоналізації країни, вихід регіонів на рівень самостійного міжнародного життя вплинув на форми вияву сепаратизму, які зазнали істотної трансформації. Принаймні, якщо йдеться про сепаратизм «Ліги Півночі». Під орудою нового очільника партії Маттео Сальвіні, обраного на з'їзді 2013 р., її політичний курс зазнав кардинальних змін. Нинішній міністр внутрішніх справ Італії і заступник прем'єр-міністра країни (з 1 червня 2018 р.) почав розбудовувати партійну структуру та змінив програмні цілі й гасла під загальнонаціональний формат. Відбувся

перехід «Ліги Півночі» від регіонального автономізму й періодичних закликів до сецесії до радикального націоналізму та євроскептицизму. Щоправда, євроскептицизм у її виконанні має дещо специфічне забарвлення. По-перше, «Ліга» виступає не проти ЄС взагалі, а лише проти його нинішнього формату, акцентуючи потребу перетворення «Європи націй» на «Європу регіонів» (що дозволило б Північній Італії об'єднатися з її трансальпійськими сусідами). За великим рахунком, європейська інтеграція є для «Ліги Півночі» інструментом досягнення її сепаратистської мети. По-друге, яке впливає з першого, на тому шляху «Ліга» широко використовує можливості євроінтеграційних механізмів – нормативних документів і діючих органів. У нагоді для подібних дій стає низка ухвалених ЄС та його органами нормативних актів, зокрема й сам Маастрихтський договір (1992 р.), що не виключає можливостей створення Федеральної Європи Регіонів, і резолюція Європарламенту від 1984 р. про роль регіонів, в якій, серед іншого, містився заклик до урядів країн-членів ЄС наділити регіони «достатніми ресурсами для виконання своїх повноважень. Зокрема, це відноситься до зміцнення фіскальних і бюджетних повноважень» [18, С. 84], і Хартія о регіоналізації Європейського Союзу (1988 р.) та інші. Сприяє тому й функціонування відповідних органів ЄС: заснованого в 1975 р. Європейського фонду регіонального розвитку, покликаного «робити внесок в усунення основних регіональних диспропорцій в Співтоваристві через участь у розвитку та структурному реформуванні регіонів із затриманим розвитком, і в конверсії промислових регіонів, що занепадають», сформованої в 1994 р. Палати регіонів у рамках Конгресу місцевих і регіональних влад (КМРВЕ), і передбаченого Маастрихтським договором і створеного в 1994 р. Комітету регіонів (що замінив сформовану Єв-

рокомісією в 1988 р. консультативну раду регіональних і місцевих рад держав-членів ЄС), який на сьогодні є основною інституцією, що стоїть на варті неухильного дотримання принципу субсидіарності, згідно з яким ЄС не втручається в справи окремих держав, якщо його дії в певному секторі не можуть бути більш ефективними, ніж дії національних, регіональних або місцевих влад. 2007 р. відповідно до Лісабонського договору Комітет регіонів отримав додаткове повноваження, що наближає його статус до статусу інститутів ЄС – право оскаржувати в Суді ЄС його законодавчі акти, які, з погляду КоР, порушують принцип субсидіарності. Крім того, процедура консультацій з КоР з широкого кола питань перетворилася на обов'язкову для Ради Європи, Єврокомісії та Європарламенту [63]. Інспірують автономістські і федералістські процеси й існування регіональних об'єднань, таких як Асамблея Європейських регіонів (1984 р.), що 1996 р. ухвалила Декларацію регіоналізму в Європі, на положення якої активно спирається у своїй діяльності «Ліга».

У 2014 р. «Ліга» вступає в альянс з голландською «Партією Свободи» на чолі з Геертом Вілдерсом і французьким «Національним фронтом» на чолі з Марін ле Пен. Із початком війни на сході України та після анексії Криму М. Сальвіні неодноразово публічно висловлювався на підтримку Росії й скасування санкцій проти неї, відображаючи не державну, а власну партійно-політичну позицію. Під час виборчої кампанії, наприкінці 2017 р., з метою розширення свого електорального поля за рахунок виходу на виборців центральних і південних частин країни з логотипу та назви партії було вилучено слово «Північ». Основними пунктами політичної програми оновленої «Ліги» стали відмова від євро або запровадження паралельної валюти, можливий референдум про вихід зі складу ЄС, скасування Фіскального акту, заборона при-

ймати біженців, та насильницька відправка мігрантів з Італії додому, депортація раніше прибулих біженців (100 тисяч щороку) та згортання реформ, ухвалених за часів попереднього уряду Маттео Ренці.

На виборах 4 березня 2018 р. у Палату депутатів «Ліга» з 17,37% голосів виборців посіла третє місце (73 депутати), поступившись лише «Руху 5 зірок» (32,66%) та Демократичній партії (18,72%), та 37 місць у Сенаті (17,6% голосів). Загалом же правоцентристська коаліція, до якої, крім «Ліги» ввійшли очолювана Сільвіо Берлусконі «Вперед, Італія!», націоналістично консервативна партія «Брати Італії — Національний альянс» (Fratelli d'Italia — Alleanza Nazionale) та ліберально-консервативній «Ми з Італією» (Noi con l'Italia, Ncl) отримали більшість голосів, достатню для створення парламентської коаліції (151 депутат).

У підсумку слід зазначити, що прямування країни шляхом цілеспрямованої і послідовної регіоналізації та практичне ігнорування нею політичних платформ, гасел і дій політичних сил, що містять очевидні ознаки сепаратистських, призвели в деяких регіонах до маргіналізації останніх і втратою ними впливу (Фріулі-Венеція-Джулія, Валле-д'Аоста), а на загальнонаціональному рівні – до значного переформатування регіонального сепаратизму в націоналістичний, федералістські орієнтований (що підсилило його політичний вплив у країні) і євроскептичний, спрямований на регіоналізацію не лише власної країни, а й Європи в цілому. Якщо на початку 1990 рр. кількість мешканців північних регіонів, які виступали за відділення від Італії в разі відсутності федеративної реформи, коливалася біля позначки у 20%, то «згідно проведеного у 2010 р. опитування населення на території всієї Італії, 58% населення Італії виступило за федеративний державний устрій. ...У разі, якщо перехід до федеративної форми державного устрою не

буде здійснено..., 61% жителів північних регіонів висловилися за вихід зі складу Італії [18, С. 120-121].

Однак зазначені трансформації були уможливлені лише в тих регіонах, які не зазнавали певного втручання з боку країн-сусідів. У разі такого втручання (хоч би в якій формі воно здійснювалося) за наявності мовних і етнічних підстав для існування сепаратистських настроїв у регіоні (Трентіно-Альто-Адідже), рівень сепаратизму не знижується і не корелює ані з рівнем економічного розвитку, ані з детальною регламентацією міжетнічних і міжкультурних відносин, що позитивно розв'язує етнокультурні проблеми. Навіть багаторічне регулювання питання на міждержавному рівні є ефективним лише за умов його розгляду на рівні Євросоюзу.

З іншого боку, наголос у регіональній політиці ЄС на підтримці розвитку регіонів країн-членів, доволі широкі повноваження його інституціональних органів, компетенція яких передбачає регулювання регіональних питань, та наявність системної нормативної бази для посилення ролі і значущості регіонів у розвитку країн Євросоюзу, завданням яких є вирівнювання регіонального розвитку та зниження конфліктогенного потенціалу в країнах, мали зворотній ефект, дозволяючи використовувати і документи, і інституції ЄС для посилення регіоналізму і орієнтацій на федералізацію Італії.

Таким чином, досвід Італії демонструє, що:

1. Економічні чинники сепаратизму у вигляді нерівномірного розвитку регіонів є не єдиними і далеко не завжди визначальними в поширенні сепаратистських настроїв і рівні підтримки сепаратистських сил. Поява й популярність сепаратистських сил не має прямої залежності від рівня економічного розвитку й добробуту населення регіону. Хоча нерівномірність економічного розвитку регіонів у межах однієї держави в цілому проokuє й підживлює сепаратизм у регіонах.

2. Водночас без системного розв'язання економічних проблем регіонів імовірність виникнення сепаратистських настроїв як у нерозвинених, так і в економічно потужних регіонах залишається значною. Сама лише децентралізація влади та наділення регіонів високим ступенем самостійності і самоврядності (адміністративно-політична та територіальна реформи) з метою усунення підстав для поширення сепаратистських настроїв не є ефективним шляхом. Так само бюджетний перерозподіл коштів на користь менш розвинених регіонів, субсидії та бюджетні інвестиції в них як виключний шлях сприяння економічному розвитку виявляються безперспективними без змін бізнес-клімату (запровадження податкових стимулів для розвитку мало й середнього бізнесу в регіоні) та регіонального світоглядно-ціннісного ландшафту й формування загальнодержавного світоглядно-ціннісного простору й пріоритету загальнонаціональної ідентифікації громадян.

3. Для поширення сепаратистських ідей і настроїв не меншими за значущістю, ніж економічні, є історико-культурні, ціннісно-світоглядні, етнічні й мовні чинники. Можливість мінімізації їх впливу пов'язана з культурною і мовною політикою держави і, певною мірою, з виваженою політикою історичної пам'яті, спрямованої на формування єдиної багатоетнічної нації. Мовна політика, як засвідчує італійський досвід, дає позитивні наслідки за умов законодавчої і фінансової підтримки функціонування локальних мов у регіонах, однак ця позитивність є обмеженою за відсутності відповідної культурної політики (та одного з її визначальних складників – політики історичної пам'яті) і цілеспрямованого формування спільних на всьому державному просторі ціннісних основ суспільного життя.

4. За наявності зовнішнього впливу з боку країн-су-

сідів на етнокультурні й мовні проблеми в регіоні сепаратистські настрої зберігаються тривалий час і можуть мати радикальні й екстремістські форми вияву. Міждержавне узгодження в такому разі є ефективним за умов впливу міжнародної спільноти, поєднаного з рівними умовами й вимогами обох сторін фактичного міждержавного конфлікту. Зокрема, вимогами законодавчого та інших форм захисту представників іншомовного населення в обох країнах (згадаймо приклад регіонів Фріулі-Венеція-Джулія та Трентіно-Альто-Адідже, в яких відповідно гарантувалися мовні й культурні права словенськомовного та німецькомовного населення без таких гарантій для італомовного населення в Югославії (зараз – у Словенії) та Австрії).

5. Позірно антиукраїнська позиція окремих політичних сил Італії, представники яких, перебуваючи на державних посадах, висловлюють підтримку Росії й російської анексії Криму, є, по-перше, не державною, а партійно-політичною і, по-друге, пов'язана з тим, що ідеологія переважання регіональних прав над загальнодержавними доволі поширена і виплекана самою внутрішньополітичною стратегією розвитку італійської держави, спрямованою на максимальну регіоналізацію країни. Попри свою популярність у населення вона, тим не менш, не відображає зовнішньополітичну і політико-правову позицію держави, які мусять корелювати і корелюють із засадничими принципами існування ЄС.

Література:

1. Laible J. Separatism and sovereignty in the new Europe: party politics and the meanings of statehood in a supranational context. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 272 p.
2. Passarelli G., Tuorto D. Lega & Padania. Storie e luoghi delle camicie verdi. – Bologna: Il Mulino, 2012. – 229 p.
3. Прокачки Дж. История итальянцев. Пер. с ит. Procacci, Giuliano. Storia degli italiani. Vol. 1–2. Editori Laterza. Terza edizione 2003. 2012. – М.: Издательство «Весь Мир», – 592 с.
4. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии / Патнэм Р. ; Пер. с англ. А.Захарова. – М.: Ad Marginem, 1996. – 288 с. Б-ка Московской школы политических исследований. Вып. 3.
5. Moe N.J. The View from Vesuvius: Italian Culture and the Southern Question (Studies on the History of Society and Culture). – Berkeley: University of California Press, 2006. – 368 p.
6. Левин И.Б. Италия после Первой республики // Политические институты на рубеже тысячелетий. XX–XXI в. // Сб. статей, 2001. – Дубна: «Феникс+». – С. 330–357.
7. De Winter L. A Comparative Analysis of the Electoral, Office and Policy Success of the Ethnoregionalist Parties. In Regionalist Parties in Western Europe. – L.; N.Y.: Routledge, 1998. – P. 204–247.
8. Ачкасов В.А. Ложная альтернатива: «Третий путь» европейских крайне правых популистских партий // Праворадикальные и правокстремистские партии и движения в современной Европе. – Изд. 2-е, доп. – СПб.: Петрополис. – С. 193–223.
9. Вялков Ю.А. Лига Севера: Проекты отделения Севера от Юга (обзор) // Современная Италия: Сб. обзоров и рефератов. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – С. 112–126.
10. Зонova Т.В., Любин В.Н. Кризис Первой республики: становление новой партийной системы // На перекрестке Средиземноморья: «Итальянский сапог» перед вызовами XXI века. – М.: Весь мир, 2011. – С. 17–50.
11. Любин В.П. Федерализация Италии (Обзор) // Современная Италия: Сб. обзоров и рефератов. – М.: ИНИОН РАН., 2004. – С. 52–67.
12. Махова А.В. Итальянский регионализм: Лига Севера (история и специфика партии) // Клио. – № 11 (83), 2013. – С. 51–58.
13. Мінгазутдінов І.О. Південнотірольський сепаратизм в Італії // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. – Вип. 101. – Ч. 1. – С. 47–53.
14. Барабанов О.Н. Деволюция и квазифедерализация государственного устройства // На перекрестке Средиземноморья: «Итальянский сапог» перед вызовами XXI века. – М.: Весь мир, 2011. – С. 83–98.
15. Барабанов О.Н. Тенденции развития региональной политики Италии // Вестник МГИМО университета – № 1 (22), 2012. – С. 61–68.
16. Баранов А.В. Сепаратизм в современной Италии: факторы развития, институционализация, политические стратегии // Человек. Сообщество. Управление, 2015. – Т. 16. – № 1. – С. 78–90.
17. Башкатова Д.А. Сравнительный анализ моделей регионализации Италии, Испании, Франции, Великобритании // Современные научные исследования и инновации. 2016. № 12 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.snauka.ru/issues/2016/12/76751>.

18. Сардарян Г.Т. Политические проблемы взаимоотношений регионов с центральной властью в Италии. – : дис. ...канд. полит. наук. – М.: МГИМО МИД России, 2015. – 225 с.

19. Смищенко Р.С. Регионализм и модели регионализации в сравнительной перспективе // Известия Алтайского государственного университета. – № 4-2 (72), 2011. – С. 278–281.

20. Країни світу і Україна: енциклопедія: в 5 т./редкол.: А.І Кудряченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Видавництво «Фенікс», 2017. Т.1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / науковий редактор 1 тому А.Г. Бульвінський. – 2017. – 564 с.

21. Smith D.M. A History of Sicily: Medieval Sicily 800-1713. – London: Chatto & Windus, 1968. – 240 p.

22. Norwich J.J. The Normans in Sicily: The Normans in the South 1016–1130 and the Kingdom in the Sun 1130–1194. – London: Penguin Global. – 816 p.

23. Попов Д.И. Италия во второй половине XIX – начале XX в.: на пути к регионализованному государству // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2017. – № 4 (16). – С. 13–21.

24. Региональная политика стран ЕС / Центр европейских исследований ИМЭМО РАН ; отв. ред. А.В. Кузнецов. – М. : ИМЭМО РАН, 2009. – 230 с.

25. Benedikter T. The Financial System of the Autonomous Province of Bolzano/Bozen // Tolerance through Law Self Governance and Group Rights in South Tyrol. Edited by Jens Woelk, Francesco Palermo, Joseph Marko. – Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 2008. – 422 p.

26. Rosenberger M.P. Self-Determination in South Tyrol — The Red Eagle Spreads its Wings // Fair Observer, 2012. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.fairobserver.com/region/europe/self-determination-south-tyrol-red-eagle-spreads-its-wings/>.

27. Marchetti S. Italiano? Nein. A Part of Italy Wants Out // Newsweek Magazine. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.newsweek.com/2014/01/17/italiano-nein-part-italy-wants-out-245068.html>.

28. Вдовиченко В. Референдум без развода: что изменит решение об автономии северных регионов Италии // Европейская правда, 24 октября 2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/10/24/7072678/>.

29. Атлас языков мира, находящихся под угрозой исчезновения // ЮНЕСКО. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unesco.org/new/ru/communication-and-information/access-to-knowledge/linguistic-diversity-and-multilingualism-on-internet/atlas-of-languages-in-danger/>.

30. Dialetti d'Italia // ALI – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://at-lantellinguistico.it/dialetti-d-italia.html>.

31. Bull A. Regionalism in Italy // Regionalism in the European Union / ed. P. Wagstaff. – Bristol : In-tellect Books, 1999. – P. 140–157.

32. Lingue di minoranza e scuola. A dieci anni dalla Legge 482/99 // 2010 – MIUR – Direzione Generale per gli Ordinamenti Scolastici e per l'Autonomia Scolastica. Pubblicazione e stampa a cura delle Edizioni Anicia – marzo 2010. – [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.edscuola.it/archivio/statistiche/lingue-minoranza_scuola.pdf

33. Коваленко А. Муссолини жив: Почему в Италии до сих пор берегут фашистские памятники // Діло, 08.10.2017. – [Электронный ресурс]. – Режим

доступа : <https://www.depo.ua/rus/svit/mussolini-zhiviy-chomu-v-italiyi-dosi-berezhut-fashistski-pam-yatniki-20171006653351>.

34. Properties inscribed on the World Heritage List // UNESCO. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/it>.

35. Vercelli G. Le sette virtu capitali del Bel Paese // Panorama. – 2012. – № 22. – P. 40–43.

36. Яценко Е.П. Проблемы сохранения культурного достояния Италии // Культура в современном мире. 2013. № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/2013/r_arch-kvm_2013-04.htm

37. Италия – статистика туризма. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.visit-plus.com/ru/node/3603>.

38. Попов Д.И. Италия в период Рисорджименто: неудача федералистского проекта // Развитие политических институтов и процессов: зарубежный и отечественный опыт: материалы VIII Всероссийской научно-практической конференции (Омск, 28 апреля 2017 г.) / [редкол.: И. А. Ветренко (отв. ред.) и др.]. – Омск : Изд-во Ом. гос. ун-та, 2017. – С. 104–112.

39. Лисовский Ю.П. Южный вопрос и социальные конфликты в Италии. Опыт экономико– социологического исследования. – М. : Наука, 1979. – 372 с.

40. История Италии: в 3 т. – М. : Наука, 1970–1971. – Т. 2 / отв. ред. К. Ф. Мизиано. – 1970. – 604 с.

41. Финогентова О. Е., Никитина В. М. Эволюция статутной автономии местного самоуправления в Италии (XII–XX вв.) // Бизнес в законе. – 2012. – № 2. – С. 27–31.

42. Costituzione della Repubblica Italiana – [Electronic resource]. – Mode of access: www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf

43. Survey and statistical analysis on the Friulian habits, attitudes, opinions, knowledge and use // University of Udine, Department of Human Sciences, 2015. – [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.arlef.it/repository/fckimg/Socio-linguistic_research_2015.zip.

44. Vidau, Zaira. The Legal Protection of National and Linguistic Minorities in the Region of Friuli Venezia Giulia: A Comparison of the Three Regional Laws for the «Slovene Linguistic Minority», for the «Friulian Language» and for the «German-Speaking Minorities» // Treatises and Documents Journal of Ethnic Studies in Rasprave in Gradivo Revija za Narodnostna Vpražanja, 2013. – № 71. – 29–38.

45. Slovenska Skupnost. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.slovenskaskupnost.org/page/politika>

46. Boeckler S. The South Tyrol: 75 Years of Ethnic Conflict And Peaceful Coexistence // Minorities In the Federal Republic of Yugoslavia. – Belgrade, 1995. – 310 p.

48. Alcock A. The History of the South Tyrol Question. – London: En vente Chez M. Joseph, 1970. – 536 p.

47. Сулимов К.А. Автономная провинция Больцано (Южный Тироль) // Проект Российского научного фонда № 15-18-00034 «Обеспечение баланса в межнациональных отношениях, региональные автономии, целостность государства и права этнических меньшинств. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.identityworld.ru/maps_aera/profile/south_tyrol.pdf.

49. Cento Bull A., Gilbert M. The Lega Nord and the Northern Question in Italian Politics. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2001. – 204 p.

50. Сепаратистские движения в Европе. Досье // ТАСС: 9 октября 2017 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/info/4631152>.

51. Bell B. Euro Crisis Turns German-Speaking Italians Against Rome // BBC News. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/world-europe-19813284>

52. Табаринцева-Романова К.М. К вопросу изучения языковых меньшинств в Италии // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры, 2010. – Т. 75. – № 2. – С. 225–231.

53. Гоголева В.А. Сепаратизм в Италии: карнавал движений за независимость // Алтайская школа политических исследований. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=3880>.

54. Romano S. Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi. Milano: Rizzoli, 2002. – 301 p.

55. Canton Maritimo. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.facebook.com/search/top/?q=Canton%20Maritimo>

56. Ильченко С. Сардинский упрямец. Кто такой Доддоре, бросивший вызов наследию Гарибальди // Деловая столица. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dsnews.ua/world/sardinskiy-upryamets-kto-takoy-doddore-brosivshiy-vyzov-11072017220000>.

57. Клот Л. Швейцарский автогонщик стал итальянским князем // Наша газета. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nashagazeta.ch/node/8797>.

58. Аганин А. Что такое Падания и как будет осуществлена её сецессия // Завтра. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zavtra.ru/blogs/chto_takoe_padaniya_i_kak_budet_osushestvlena_eyo_setcessiya

59. Регион Венето может отделиться от Италии // Mignews.com – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mignews.com/news/lifestyle/world/220314_175940_48368.html.

60. Визель М. Несерьезный референдум // Эксперт. № 21 (900). 19.05.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://expert.ru/expert/2014/21/nesereznyiy-referendum/>

60. Европейский сепаратизм: Падания // Республика Залеская Русь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://zalesskaya-rus.livejournal.com/82844.html>.

61. Под подозрением основатель правой партии Италии // 1 Pasm.ru – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://pasm.ru/archive/26759/>.

62. Морозова Е.В. Региональная политическая культура. Краснодар: Изд-во Кубан. гос. ун-та, 1998. – 346 с.

63. Троицкий Е.Ф. Комитет регионов ЕС: создание и эволюция (1993–2009 гг.) // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 415. – С. 126–129.

Tetyana Metelyova

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Academician of the Academy of Political Sciences

Struggle with the Regional Separatism in Italy: Achievements and Lessons

The experience of overcoming causes and manifestations of the separatism in Italy is invaluable for Ukraine. He argues that an emergence and popularity of separatist forces does not directly depend of the level of an economic development of the region and the welfare of its population. Although an uneven economic development of regions within a single state in general provokes separatism. At the same time, without a systematic solution to the economic problems of the regions, the likelihood of separatist sentiment in both underdeveloped and economically powerful regions remains significant. More decentralization of the power and provision of regions with a high degree of an autonomy and self-government (administrative-political and territorial reform) in order to eliminate the grounds for spreading separatist sentiment is not an effective way. The movement of the country through purposeful regionalization as elected means of overcoming separatist intentions of individual regions can lead to the marginalization of political forces that represent it and the loss of their influence. However, such transformations are possible only in regions that do not experience any interference from neighboring countries. With external influence on ethno-cultural and language problems in the region, separatist sentiments persist for a long time and can have radical and extremist forms of the manifestation. Inter-state coordination in this case is effective in the context of the impact of the international community, combined with parity conditions and requirements of both sides of the actual interstate conflict. The possibility of minimizing the influence of historical, cultural, value-ideological, ethnic and linguistic factors of the separatism is also connected with the cultural and linguistic policy of the state and with a balanced policy of a historical memory aimed at the formation of a single multiethnic nation.

Keywords: Italy, regional separatism, historical and cultural, worldview-value, socioeconomic factors of separatism, regionalization, identity.

УДК 323.2 (477)

Тертичний Олександр Васильович

незалежний дослідник,

координатор групи «Спільний Проект»

УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ: ДО ПРИЙДЕШНЬОЇ ПЕРЕМОГИ

Публікація є повідомленням про результати роботи між-дисциплінарної групи дослідників Спільний Проект. Назва групи походить з відомого визначення Ортега-і-Гассети про спільний проект майбутнього як ефективний засіб єднання сучасної нації. Група завершила моделювання концепту консолідації «Позитивний сценарій», який пропонує історичну Місію, стратегічну Мету і Дорожню карту. Концепт аргументує потребу України відмовитися від політики наслідування та можливість увійти до складу європейських лідерів.

Історичним аргументом Сценарію став випереджаючий соціальний досвід 2013-14 років: Майдану і Вітчизняної війни в обороні від російської військової агресії. Рецензія Агенції досліджень системних технологій зазначає, що документ містить аналіз невдалих спроб розбудови демократичної системи, пропонує форми і методи об'єднаної діяльності громадян, громадських спільнот, волонтерських і добробатівських структур. Агенція вважає, що Сценарій може бути рекомендований як проект програми об'єднаної платформи.

Публікацію можна розглядати як відповідь на повідомлення директора Національного інституту стратегічних досліджень Володимира Горбуліна про загострення суспільного запиту на об'єднаний прообраз майбутнього, «дати хоч якийсь зрозумілий і футуристично прийнятний орієнтир.»

Ключові слова: консолідація нації, стратегія, добровольці, волонтери, відповідальний клас, форсайт, мережана демократія, персональний мандат, LiquidFeedback.

Бачення майбутнього, національна ідея та ентелехія

Суспільну потребу, актуальність і навіть специфічний стиль та формат цієї публікації можна обґрунтувати, зокрема, закликом першого віце-президента НАН України Володимира Горбуліна: «Де ті образи і проекти майбутнього, які б об'єднували нас? Справді, якщо бути чесними перед собою, можна дійти парадоксального висновку: ми перестали мріяти по-справжньому сміливо. Перестали ставити амбіційні завдання, з чіткою метою і планами їх досягнень. І це дуже добре відчувається як простими українцями, так і експертним середовищем. Звідси й запит на будь-які спроби створити такий прообраз, дати хоч якийсь зрозумілий і футуристично прийнятний орієнтир...» [7]

Академік посилається на думку Ортега-і-Гассети про важливість згуртованості суспільства і визначальну роль спільного проекту майбутнього в процесі консолідації. Керуючись саме цією тезою філософа, група дослідників взяла собі назву Спільний Проект, і за п'ять років по тому звершила моделювання концепту «Позитивний сценарій». Сценарій отримав рецензію Агенції досліджень системних технологій – незалежної профільної установи, яка вважає, зокрема, що Сценарій може бути рекомендований як проект програми об'єднавчої платформи. [24] «Український шлях» пояснює специфіку методології, логіку і зміст напрацювань учасників групи в рамках інтегрального підсумкового документу.

Важлива відмінність методології Позитивного сценарію полягає у використанні логоміфу для визначення стратегічної Мети і обґрунтування ряду пропозицій Спільного Проекту. Пояснити це зручно на прикладі співвідношення Сценарію і «Форсайту економіки України», що був створений 2015 року колективом з 47 фахівців під науковим керівництвом академіка НАН Ук-

раїни М.Згуровського. Форсайт визначив вірогідність негативних сценаріїв станом на 2030 рік, відповідно: «Чужа суб'єктність» – близько 30%, «Сіра зона» – 15-18%, «Дезінтеграція» – близько 5%, а для збалансованого розвитку (позитивний варіант) – 2%. [39, 128]

Як бачимо, розрахунки не залишають на світовій мапі місця для суверенної України. Одночасно автори сподіваються на незбагненний порятунк з боку народу, чії дії вони не можуть передбачити: «Вирішальним фактором для його втілення (який дуже важко передбачити) є народ України. Всупереч позиції офіційної влади, прогнозам багатьох аналітиків, народ України вже двічі робив «неможливе» — перемагав у Помаранчевій революції 2004 року і в Революції гідності 2013–2014 років. Він може перемогти і тепер у боротьбі з корупцією, хабарництвом, старою бюрократією і некомпетентними управлінцями, які тягнуть Україну до «боргового зашморгу», дефолту і колапсу.» [39, 129]

Проте, «неможливість передбачити» стосується лише технологічних сценаріїв. Подолати цю обмеженість, розширити і поглибити сферу прогнозування і моделювання майбутнього дозволяє логоміф, який долає розриви між свідомим і підсвідомим, вводить раціональне та ірраціональне до акту діалогізації, що, на думку деяких дослідників, вказує напрям виходу із кризи мислення. [17]

У визначенні стратегічної Меті і моделюванні Сценарію Спільний Проект керувався саме логоміфом, тому знайшов «підстави і для раціональної зваженості, і для метафізичного піднесення, сформував поле альтернативно-охоплюючих думок, які вимальовують досить реалістичний (а водночас й прагматичний) форсайт-проект.» [31, 62]

Технологічні обмеження заважають сформувати якісні Візії також і громадським групам дослідників.

Вони керуються формально логічною умовою, що перспективний проект має відповідати Національній ідеї. Адже Ідея, за думками філософів, є «спільною метою та довгостроковою стратегією розвитку суспільства», або має «об'єднувати націю для єдиної мети, допоможе сформувати стратегію дій держави...», чи взагалі є «концентрованим виразом стратегічної мети».

Проте вже наступний крок у цьому напрямку приводить до тупику: загальноновизнаної Національної ідеї в Україні не існує, а коли така з'явиться, і чи з'явиться взагалі, невідомо. Як альтернативу невизначеності аматори висувають власні формулювання. Проте, такі новації не містять головних властивостей, заради яких потрібно звертатися до Ідеї: відповідності історичній місії, національному менталітету і прагненням нації (разом з підсвідомими). Подібні «саморобні» Ідеї не можуть відіграти ролі інтеграторів вже тому, що їх не підтримують ні фахівці, ні громада. [42]

Долаючи тупик невизначеності Національної ідеї, Спільний Проект звернувся до більш глибокого обґрунтування – ентелехії. Саме вона, за Аристотелем, містить приховану внутрішню мету кожного буття, отже, і мету України як буття. Оскільки Мета перебуває в майбутньому, логічно, перш за все, ознайомитися із стратегічними прогнозами і з наявними суспільними процесами: як національними, так і світовими.

Вести цей пошук довелося паралельно і взаємозв'язано в чотирьох напрямках, аби не втратити інтенційності процесу. Адже, «щоби здійснити прогнозування задля вибудови Візії в її гештальт-перспективі, треба адекватно розуміти сутність Мети, а її неможливо сформулювати поза баченням історичного обрію, з одного боку, з іншого – Мета стане досяжною, якщо спиратиметься не лише на прогнозні висновки, але й на той технологічний базис, котрий вже існує чи потребує

розробки. Щоб зрозуміти цілісність Візії, треба з'ясувати значення її складових частин, але й частини, окремо у своєму розумінні та призначенні, стають відкритими лише за умови зрозумілості гештальтних особливостей Візії, її холізму.

З онтологічного погляду (а саме він є прийнятним у нашому випадку, бо проект має на меті змінити буття цілої нації, яка впливає на розвиток цивілізації) у це «коло» треба «увійти», а не «розмикати» його: своє існування ми піддаємо самотлумаченню (як автори Візії, і ніхто інший за нас цього не повинен робити: ані «руський мир», ані західний світ; саме внутрішнє українське візіонерство, інтроспективно інтенційоване на національну ідею, має послугувати «входженню» у герменевтичне коло з усіма дискурсами, які утворюють текстовий корпус проекту.» [31]

Візія, ядро і двадцять ланок інтеграції

Очевидна складність проблематики потребувала специфічної методології дослідження. Спільний Проект мав знайти стежину, яка би залучила до аналізу мінімум факторів і, в той же час, цей мінімум має бути достатнім, аби охопити ключові точки суспільного процесу. Знайти ці репери, встановити їх мінімальну достатність і виявити взаємну локацію –так можна отримали перспективність дослідження.

Наприклад, Візія має концептуально охоплювати громадсько-політичні, соціально-економічні та морально-етичні сфери буття. Всі вони взаємопов'язані, всі відчувають вплив зовнішніх факторів, кожна окремо має свій і всі разом спільний розвиток, напрям, швидкість і форми якого треба передбачити. І у кожного вектору треба знайти траєкторію в рамках єдиного процесу, аби окремі частини не суперечили одна одній і Візія стала цілісною.

Моделювання цього «клубка» процесів вимагає побачити в ньому внутрішню приховану мету, і визначити ключові фактори, які сприяють руху, і які відвертають від мети. Знайти засоби гальмування негативних, прискорення і кумуляції позитивних процесів, які мають власний саморозвиток. Засоби гальмування одних і прискорення інших процесів мають скласти Дорожню карту, яка пропонує оптимальні напрями, форми, методи, темпи руху для досягнення Мети.

Все зазначене зробили спільно дослідники багатьох дисциплін: філософи, соціологи, політологи, економісти, бізнесмени, фахівці з IT-технологій... Вони від початку формували «жорстке ядро» проекту (за Імре Лакатосом). З часом воно склалося в герменевтичне коло функціоналів. Коло обмежує загальну кількість, фіксує взаємозалежність реперів і надає дослідженню відкритість до розвитку:

1. Візія має бути вписаною до глобального контексту: визначати місце і роль України у світі.

2. Візія має базуватися на глобальних та національних стратегічних прогнозах: технологічних, соціально-економічних, екологічних і т.п.

3. Логічним початком і компасом процесу формування Візії має стати визначення та громадське погодження стратегічної Мети України.

4. Візія має бути комплексною: охоплювати всі основні сфери життя. Як мінімум: громадсько-політичні, соціально-економічні та морально-етичні. [27]

5. Візія має бути цілісною: мати внутрішню логіку, аби окремі частини не суперечили одна одній.

6. Документ має включати Дорожню карту, що концептуально пояснює, яким чином буде реалізована Візія: напрями, форми, методи, темпи розвитку.

7. Візія має бути прийнятною для явної більшості (2/3 чи навіть s) українців.

8. Візія, як образ відносно віддаленого (10-15 років) майбутнього, не може бути надмірно деталізованою, але має прагнути максимальної конкретизації із суттєвих питань: обґрунтування прогнозу, принципові напрями, методи і засоби реалізації.

9. В основі Візії має лежати Національна ідея. Як мінімум, Візія не може суперечити Національній ідеї.

10. Національна ідея має корелювати з історичною Місією України.

Результатом стає віддалений прогноз А*, який внесе відповідні корекції до динаміки проекту:

1*. Візія має бути вписаною до глобального контексту: визначати місце і роль України в процесі глобалізації.

2*. Візія має базуватися на глобальних та національних стратегічних прогнозах: технологічних, соціально-економічних, екологічних і т.п. [23]

Аналогією «захисного поясу» І.Лакатоса став логічний ланцюг, який охороняє цілісність (п.5 Ядра) і цілеспрямованість Сценарію від суперечок навколо визначень та ступеню обґрунтованості гіпотез. Ланцюг окреслює аксіоматичне поле і одночасно дає загальне уявлення про зміст дослідження:

1. Феодално-олігархічна система привела Україну на край історичного існування.

2. Оновитися із середини Система не може, про що свідчить практика: зокрема, процес постмайданної імітації.

3. Прихильники старої Системи намагаються її перефарбувати і видати за нову.

4. Безперервна мімікрія викликає суспільну потребу отримати конкретне уявлення про іншу, нову Систему.

5. Методологічними джерелами наступної Системи можуть бути ентелехія, закономірності соціосинергетики і формальна логіка.

6. Замінити чинну Систему можливо в процесі соціальної творчості, що за потужністю співмірна з Майданами.

7. Майдани вже відбувалися, і теоретично це дозволяло використати їхню енергію на заміну чинної системи Новою.

8. Шанси не були використані, оскільки несистемної опозиції не існує, а інтелектуали виявилися не готовими до спонтанного волевиявлення мас.

9. Неготовність інтелектуалів виявилася зокрема у відсутності Пропозиції для нації, яка містила би концепт Стратегії країни.

10. Без подібної Пропозиції, навколо якої можна консолідувати націю, сподіватися на гідне Майбутнє немає підстав.

11. Концепт Стратегії потрібен і без сподівань на наступний Майдан – для формування несистемної опозиції.

12. Бачення (Візія) майбутнього має містити Дорожню карту – концептуальну відповідь на запитання «Яким чином реалізувати Бачення?»

13. Дорожня карта має концептуально визначати напрям, засоби, маршрут, орієнтовну швидкість руху країни, а також соціальні та організаційні інструменти оновлення.

14. Поширити позитивні практики Майдану здатен волелюбний соціальний прошарок, який на додачу до свободи, отримує також і матеріальні дивіденди (достаток і соціальні ліфти) в процесі та внаслідок досягнення Мети.

15. Таку роль здатен відіграти український відповідальний клас, ядро якого складають активісти Майдану, добровольці і волонтери. Вони довели свою відповідальність перед суспільством.

16. За соціально-економічним складом відповідальний клас складається переважно із самозайнятих,

представників малого і середнього бізнесу, менеджерів, осіб творчих професій, персоналу ІТ-сектору та інших проривних кластерів.

17. Консолідацію відповідального класу може прискорити об'єднавча загальнодемократична візійна Платформа. [32]

18. Платформа відіграє роль програмного координатора, якщо буде відповідати сучасним вимогам: реальна відкритість, максимальна прозорість, поточний зворотний зв'язок (LiquidFeedback) лідерів з громадою. [33]

19. Проект Програми об'єднання мають ухвалити ініціатори організаційного етапу з урахуванням напрацювань дослідників.

20. Проект має отримати професійну експертизу і пройти громадське обговорення.

Екзистенційна рамка існування

Щодо суспільних потреб у Сценарії, варто почати з фіксації ставлення українців до майбутнього, яке можна спростити до трьох позицій:

- політикум, як творець і утворення Системи, береже її основи, перерозподіл активів вважає модернізацією;
- ліберали прагнуть здійснити модернізацію сукупністю локальних і галузевих реформ, створенням нових інституцій і покращенням законодавства;
- прихильники завершення Революції Гідності вважають, що ліберали припускаються фатальної помилки, бо не передбачають ключових умов модернізації: деолігархізації і впровадження поточної відповідальності політичного класу. [12]

Учасники Спільного Проекту виходили з третьої позиції ще до революції Гідності – на підставі аналізу попереднього суспільного процесу і досвіду Майдану

2004 року. Вже тоді було зрозумілим, що в умовах феодално-олігархічної Системи зміна влади приносить лише перерозподіл активів серед мажоритарних «акціонерів», і не покращує ні морально-етичних стандартів, ні громадсько-політичних стосунків, ні соціально-економічних процесів.

На додачу до двох названих помилок, реформатори також недооцінюють фактор Росії, на обладках з якою зросли «наші» мільярдери. Крупний російський капітал, який на порядок переважає український, отримав контроль над важливими секторами економіки. Більшість керівних посад в приватних структурах, державних органах і громадських організацій посіли росіяни або дружні до них українські компрадори, які налаштовані на Русский мир, проти інтересів суверенності України.

Державні інститути в країні приватизовані, країною керує корпорація. [15] Це не лише результат досліджень Спільного Проекту, а й висновок компетентного соціолога: до 2014 року А.Єрмолаєв був директором Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД). Корпорація, яку можна вважати «колективним олігархом», керує країною і два десятиліття імітує ринкову економіку, ліберальну демократію і правову соціальну державу... [11]

Здатність Системи до мімікрії ілюструє помайдання імітація оновлення державних структур. «Нас використали» — визнали представники низки громадських організацій за участі «Автомайдану», які взялися контролювати атестацію працівників поліції. Аналогічну заяву оприлюднила Громадська рада доброчесності, яка не впоралася з очищенням судової корпоративної системи.

Люстрацію та конкурси переважно провели люди, що пов'язані спільними інтересами та взаємними зо-

бов'язаннями. Нові антикорупційні структури не показують дієвості, бо на чолі Корпорація поставила своїх людей, які підвішені на крючках компромату. Чотири роки по Майдану свідчать, що ні Система, ні її менеджмент не змінилися, і надалі продовжують імітацію.

Історичну безперспективність Системи вже помічають деякі ліберали. Зокрема, на платформі voxukraine показово виглядає висновок статті, в основу якої лягли результати двох десятків незалежних досліджень: «Балансування між болючими і популярними змінами, врахування питання справедливості і збереження довіри населення – те, чого не вистачало першій хвилі українських пострадянських реформ. Це те, чого не вистачає зараз.» [16]

Відзначимо тут і надалі ключове слово «довіра». Вже від середини 2000-х років більшість громадян України, на відміну від інших європейських держав, постійно не довіряють державним інституціям. В грудні 2017 року опитування виявило фактичну нелегітимність всіх трьох гілок влади: Уряду не довіряли 69,2%, Верховній Раді – 78,5%, суду – 71,3% опитаних. [37]

«Тупо пересаджені на наш ґрунт європейські норми нерідко стають пугалом, що руйнує крихку національну злагоду у питанні цивілізаційного вибору. Не дивно, адже гармонізація часто робиться механічно, формально, без урахування реальної ситуації. В результаті зовнішня європеїзація заважає формуватися її фундаменту — європейським принципам... Більш того, тими самими чудовими європейськими законами, які покликані нас цивілізувати під пильним оком Брюсселя, МВФ і "варягів", наші начальнички цинічно (і успішно!) зміцнюють азіатчину і візантійщину.» [13] – це думка не революціонера, а відомого публічного ліберала. Він вже побачив імітацію, але ще сподівається, що її можна подолати в рамках Системи.

Результати 20-літнього керування Корпорації не дають підстав сподіватися, що кампанія «реформування» принесе українцям європейський рівень безпеки, свободи і добробуту навіть в далекому майбутньому. Замість євростандартів країна отримує псевдо-стандарты та інші формальні ознаки країн ЄС, але з протилежним, антигуманним змістом.

Третій рік залишається риторичним запитанням директора НІСД академіка Володимира Горбуліна: «Чи здатні нинішні еліти, військово-політичне керівництво країни прийняти нову реальність і мислити стратегічними, а не тактичними категоріями? [Адже]...прийняття нової логіки діяльності — це не питання політичної дискусії, це екзистенційна рамка існування України...» [8]

Відсутність стратегічного мислення у «нинішніх еліт» привело, зокрема, до анексії Криму і війни на Донбасі. Разом з тим, ми бачимо, що за умов гібридної війни проти України і наявності потужної п'ятої колони держава може втратити незалежність прихованою окупацією – внаслідок соціально-економічного придушення, фінансового краху, екологічних диверсій та потужної дезінформації від «незалежних» медіа і російських ботів в соціальних мережах, від зашморгу корупції, хабарництва і старої бюрократії. Пам'ятаймо академічний прогноз про вірогідність негативних сценаріїв на 2030 рік: «Чужа суб'єктність» – близько 30%, «Сіра зона» – 15-18%, «Дезінтеграція» – близько 5%.

Стратегія. Навіщо?

Не дивно, що Україна 27 років незалежності пливе без керма і без вітрил – за сподіванням, що «невидима рука ринку все розставить по місцях». Кого, яким чином і куди розставила ця рука, зараз вже добре відомо, але створення Стратегії України владою взагалі не розглядається.

Тут варто зауважити, що деякі політологи, і навіть соціологи, заперечують можливість прогнозування і моделювання майбутнього взагалі. Посилаються, зокрема, на аргументи Карла Поппера про неможливість «збагнути закони історичного розвитку». Проте, ці посилення на авторитет наразі застаріло, бо К.Поппер писав ще в першій половині минулого століття – коли не існувало науки про самоорганізацію. Спільний Проект керується основами соціосинергетики, яка, зокрема, має відомі прогностичні властивості. Це визнає більшість соціологів і футурологів – досить нагадати «Третю хвилю» Е.Тоффлера, його однодумців і послідовників.

Відсутність державної Стратегії, як історичного дороговказу, залишає громадян без бачення спільного майбутнього, без спільного бачення немає натхнення, не може відбутися національна консолідація. Можливо, саме тому поодинокі заклики створити Стратегію не знаходять відповіді ні в політикумі, ні в мас-медіа.

До «стратегічної» дискусії (поряд з пропозиціями незалежних експертів) закликали навіть з Національної академії державного управління при президентові України: «Формування Стратегії має розпочинатися з визначення суспільно прийнятної Мети розвитку України в осяжному майбутньому. Визначення Мети і Стратегії її досягнення (Дорожньої карти) має відбуватися відкрито, прозоро та доступно для безпосередньої участі всіх зацікавлених громадян. Забезпечити прозорість, доступність і високий науковий рівень результатів має «Національна ІТ-платформа», яка модерується Експертною групою визнаних наукових і громадських авторитетів. Програмним прототипом такої платформи може стати німецька платформа «LiquidFeedback», що перекладена українською мовою навесні 2014 р., або інша подібна платформа...» [28]

В умовах «стратегічної байдужості» державних органів Спільний Проект так визначив роль громадськості: «...сформулювати суспільне замовлення, привернути увагу до цієї проблеми, надати умови та алгоритм реалізації. Спочатку напрацювати Концепцію Стратегії у формі Візії (Образу) майбутнього, погодити її в середовищі експертів і громадянському суспільстві: так Візія стане соціальним замовленням для команди професійних фахівців.» [14]

Щоправда, зовсім уникнути планування не дозволяють донори та кредитори: вони хочуть бачити документ, що відображає наміри реформуватися і повернути кредити. Ось і маємо Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Фактично це лише пакет намірів та побажань. Наприклад, метою оголошено протягом 5 років «впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі.» А «рух уперед здійснюватиметься» одночасно за чотирма (!) векторами і передбачає реалізацію 62 реформ та програм. Родзинкою стала винесена на самий верх нова українська Національна ідея: «гідності, свободи і майбутнього». [36]

Стратегічні прогнози і «людинотворчий» стан

Стратегічну мету як ключову властивість ентелехії (див. п.3 Ядра) очевидно не можна довільно надумати чи нафантазувати – її треба розкрити, знайти в майбутньому. Пошук привів до концепції відомого українського соціолога професора Валерія Хмелька, яка виявляє закономірності соціально-економічних змін суспільного розвитку. [41] (п.2 Ядра) Перевага цієї концепції перед іншими виглядає цілком переконливо:

- вона не суперечить відомим закономірностям розвитку суспільства;
- ніхто не намагався її спростувати;

- стратегічні передбачення, що були зроблені ще минулого століття, збуваються зараз;
- на основі цієї концепції створена єдина в сфері соціального блоку Математична модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил; [22]
- часові рамки Моделі сягають 2030 року, що відповідає п.8 Ядра Сценарію.

Якщо дуже спрощено і стисло, концепція бачить суспільний процес таким чином: на кожному з етапів еволюції у суспільному виробництві можна виявити головну виробничу сферу – ту, яка поглинає найбільшу кількість працюючих. У відомій нам історії наявні чотири таких великих етапи/стани: первісний, аграрний, індустріальний та інформаційний. Логіка розвитку приводить до припущення про майбутній, Пост-інформаційний етап. Дослідник дав йому попереднє визначення «людинотворчий»: на тій підставі, що людина стане не лише засобом, а головною метою економічного розвитку – найвигіднішим об'єктом капіталовкладень.

Україна перебуває на Індустріальному (третьому) етапі, коли головним ресурсом розвитку поступово стають інформаційні продукти. Їхнє виробництво з часом поглинає все більше робочої сили: науковців, конструкторів, програмістів та осіб інших подібних професій. Зокрема, лідери галузі в Україні очікують, що кількість людей в ІТ-секторі подвоїться впродовж п'яти років.

Після переходу до Інформаційного етапу/стану головним засобом збільшення продуктивності стає удосконалення творчих здібностей, інтелектуального потенціалу самої людини. Своєю чергою, розвиток здібностей залежить від ефективності педагогічних процесів. Іншими словами, педагогіка має видавати свої «продукції» (людей з освітою і творчим потенціалом).

лом, випускників коледжів, вишів, курсів і т. ін.) більше і вищої якості. Тобто, на Інформаційному етапі темпи збільшення витрат праці у сфері виховання і освіти мають зростати. З часом нарощування витрат праці у сфері освіти виявиться більш продуктивним, ніж таке саме нарощування у сфері виробництва інформації.

Кожен наступний етап розвитку приносить суттєве зростання продуктивності, зменшує витрати на фізіологічне відтворення (збільшує кількість вільного часу). За цими «сходами» знизу до верху дослідники відзначають кореляцію із валовим доходом на душу населення та перевагою цінностей від виживання і закритості до секулярно-раціональних та індивідуального самовираження.

Галузевий орієнтир майбутнього стану можна побачити вже сьогодні: в українському ІТ-секторі офіційні зарплати майже вшестеро перевищують середню зарплату українця: \$1700 проти \$300, створюють відносно комфортні умови праці, надають солідні соціальні пакети. [4] (п.4 Ядра)

Це той самий сталий розвиток, про який точиться так багато розмов, і прискорити його наближення в інтересах нації.

Варто наголосити: наявні наукові розвідки прогнозують і пояснюють лише загальні середньостатичні риси. Майбутнє виглядає як віяло різноманітних сценаріїв в певному коридорі вірогідності: поліваріантність залишає кожній нації/цивілізації можливість обрати і реалізувати власний сценарій в рамках загальносвітового тренду. (п.2 Ядра)

Український шлях: маршрут прискорення

Стратегічний **напрямок**, який у загальному вигляді від початку прогнозував Спільний Проект [33], отримав підтвердження практикою Майдану: «На Майдані не

було конкуренції, але були створені всі потрібні служби: не за наказом уряду, а через почуття обов'язку перед своїми співгромадянами та країною. Так само зараз дуже багато добровольців вирішили піти в АТО. Добровільно, знаючи, що вони ризикують своїм життям, ніхто їм того не наказував. Ця мотивація є фантастична. Таким чином, наші люди вже почали діяти згідно з тою новою парадигмою, за якою повинен жити світ. Ми не мусимо у всьому доганяти світ — чи то Європу, чи то США.». [5] – свідчив учасник Майдану, засновник Міжнародного інституту менеджменту Богдан Гаврилишин.

Обґрунтування нової «парадигми, за якою повинен жити світ» якраз і пропонує Позитивний сценарій: курс на прискорену гуманізацію і творчий розвиток суспільства за цілеспрямованого використання інформатизації. Спільний Проект виходить з того, що Україна має для прискореної інформатизації всі матеріальні передумови: традиції науково-педагогічних шкіл в цій галузі, порівняно високу якість підготовки ІТ-фахівців, пристойну середню освіченість, власну продовольчу базу, сприятливе географічне розташування на перехресті шляхів Великого шовкового та «з варяг в греки», і важливе: історичну тяглість до свободи та здатність до самоорганізації. [33]

Обґрунтованість передбачення, що вперше запропоновано 2010р., [35] з часом отримала підтвердження на практиці. Мізерна частка ІТ-галузі у ВВП країни усього за два роки по тому була зафіксована статистично, а ще за три роки зросла до 3%. Вже 2013 року за інформацією World Bank ІТ-галузь за обсягом експорту посіла третє місце після металургії та аграрного сектору. Україна стала першою в Європі і четвертою в світі (після Індії, США і Філіппін) за обсягом доходів фрилансерів.

Унікальні властивості сектору дозволили українському ІТ-бізнесу подвоїти частку у ВВП України протягом чотирьох років. Випереджаючий темп відповідає історичній закономірності і соціально-економічним потребам країни. Якщо темп буде збережений, ще до 2030 року Україна стане гідним учасником технологічного клубу Інформаційного стану.

Проте, якраз тоді країни-лідери будуть завершувати Інформаційний етап, і переходити до Пост-інформаційного. Отже, природного прискорення буде недостатньо. (п.1 Ядра)

Чи має шанс Україна «прискорити прискорення», аби досягти лідерів в осяжному майбутньому? Сьогодні пристойні резерви для українського «стрибка» ще залишаються в людському капіталі: 24 місце із 130 країн. За якістю математичної та природничої освіти Україна ще має 27 місце. А середній рейтинг українців на останніх десяти міжнародних математичних олімпіадах становить 16 місце.

Якщо Національна Стратегія встановить пріоритет прискоренню інформатизації та ІТ-технологій, суспільство забезпечить сектору моральні, кадрові і виробничі пріоритети, що надасть відповідне додаткове прискорення. Для цього, перш за все, треба підвищити професійний рівень випускників-програмістів і забезпечити випереджаюче зростання доходів ІТ-фахівців, математиків та педагогів усіх рівнів.

Своєю чергою, усвідомлення та реалізація цих пріоритетів потребує оновлення громадсько-політичних інституцій, зокрема – переходу України від вертикальної моделі управління до горизонтальної, мережаної демократії. Бо саме вона максимально вивільняє творчий потенціал нації і відповідає сучасній мережаній структурі суспільства. [38]

«П'ята влада» і довіра на прозорості: еліта має навчитися

Буквально напередодні протестної хвилі «Захопи Воллстріт» 2011 року директор Інституту Землі при Колумбійському університеті Джефрі Сакс нагадав, що останніми роками світ потерпає від корпоративного шахрайства, що гроші розбещують політиків і ринки в усьому світі. «Враховуючи тісні зв'язки багатства і влади з законом, стримувати корпоративну злочинність буде важко. На щастя, стримувати беззаконня може швидке поширення потоків інформації. Корупція процвітає в пітьмі, але все більше інформації виходить у світ за допомогою блогів та соціальних мереж. Нам потрібен новий вид політиків, які вестимуть виборні кампанії за допомогою вільного Інтернету, а не через платну пресу. Коли політики звільняться від пожертвувань з боку фірм, вони зможуть контролювати корпоративні зловживання.» [26]

Ще 2010 року власник порталу Netzpolitik.org Маркус Бекедаль зафіксував: «Сьогодні народжується «п'ята влада» – влада користувачів Інтернету, тобто громадянського суспільства. Держава, провідні політики Німеччини, по суті, проспали Інтернет... Інтернет став мейнстримом і розбухав середній клас Німеччини. Для еліти це означає, що розпочинаються кардинальні зміни. Політик більше не може обмежити аудиторію, де він виступає, загнати її в чотири стіни... Еліта має навчитися спілкуванню з тією громадськістю, яка нині формується.» [40]

Навчилися політики не одразу – лише після масових виступів 2011 року: «Одне за іншими, міста Європи змінюють своє обличчя: на центральних майданах збираються сотні, тисячі людей з однією й тією ж вимогою: REAL DEMOCRATIE YA! Справжньої демократії – тут і зараз! ... Вони не закликають голосувати за ту чи іншу партію, вони закликають тих, кого називають «загубле-

ним поколінням», до повстання. Вони не вимагають просто підвищити зарплату, чи щось таке матеріальне – адже це були б лише реформи. Вони вимагають дійсної зміни системи... перегляду самого фундаменту демократії....» [18]

Наявність проблеми з трибуни Генеральної Асамблеї ООН 2016 року визнав Президент США Барак Обама: «Це парадокс, який визначає наш світ сьогодні: чверть століття після закінчення «холодної війни» світ за багатьма мірками є менш насильницьким і процвітає більше, ніж будь-коли раніше, тим не менше, наші суспільства сповнені невизначеності, занепокоєння та розбрату. Незважаючи на величезний прогрес, люди втрачають довіру до інституцій...» [20]

Ось знову виникає слово «довіра». Рівень довіри в більшості країн знижується, що викликає тривогу фахівців і далекоглядних політиків. Адже, демократичні спільноти руйнуються, коли їх перестає утримувати взаємодовіра: між владою і посполитими, виробниками і споживачами, діловими партнерами, родичами і сусідами. Люди занепокоєні, бо втрачають впевненість в майбутньому перед викликами, що постали останніми роками. Люди втрачають довіру до авторитетів і керманчів, бо ті вже не відповідають діловим і моральним вимогам суспільства: їм не вистачає глобального мислення, вони не встигають реагувати на швидкі зміни, виявляють лукавство, себелюбство, а то і просто ницість.

Як бачимо, рівень життя в більшості західних країн найвищий за всю історію і у всьому світі, але воно сповнюється невизначеністю та розбратом. Чи випадково західні інтелектуали сподіваються подолати небезпеку за допомоги саме українців? Пригадаймо: «Дозвольте нам допомогти українцям побудувати нову Україну – і тоді вони, безумовно, допоможуть нам побудувати нову Європу і більш справедливий світ.» [2]

Історична місія

«Ви показуєте нам, якою має бути Європа. – заявив під час Майдану відомий французький інтелектуал Бернар-Анрі Леві – Ви нагадуєте нам, яким дивом може бути Європа, якщо розв'язати те, що німецький філософ і противник нацизму Едмунд Гуссерль називав «прахом великої втоми».

Ви надаєте плоть європейському проекту. Ви повертаєте йому суть і програму. Ви надаєте не тільки більш чистий, але і більш точний і багатий зміст слову й ідеї Європи. Тому я вважаю, що справжня Європа саме тут. Тому справжні європейці зібралися на Майдані. Тому Україна – не васал Російської імперії, якому потрібно слізно вимолювати право на зближення з Європою. Зараз у цей самий момент вона стала серцем усього континенту, яке б'ється в Києві.» [1]

Раніше історичну Місію України чимало істориків бачили, як «міст цивілізацій» між Старим світом і прийдешньою демократичною Росією. Але, 2014 року РФ зруйнувала повоєнний (WW II) світовий порядок, спалила ілюзорний «міст». Таким чином Історія змінила місію з «мосту» на «форпост» Західної цивілізації в її обороні від ворога. Проте, й ролі форпосту Європі виявилось замало. Вже після нападу Росії на Україну той же Бернар-Анрі зафіксував: «Ця Європа наче скам'яніла під час майдану, ця Європа, яка не наважується підняти тон, підняти голос на Путіна – це Європа, яка залякана, боїться. Це Європа, яка вже не вірить сама в себе – звичайно, така Європа розчаровує. Отже, існує ідея Європи, яку тепер несе в собі Україна...». [3]

Десятки представників міжнародної академічної спільноти також відзначили, що «український Майдан представляє Європу в найкращому вигляді – у такому, який багато мислителів минулого і сьогодення визначали фундаментальними європейськими цінностями.» [2]

Відзначимо, що український феномен став несподіванкою лише для іноземців, які не знають нашої історії, менталітету. Досить нагадати професійне спостереження лікаря-психіатра Семена Глузмана, який відсидів в таборах для політичних сім років: «ми можемо, мусимо інтерпретувати наступний факт, очевидний і водночас загадковий: протягом усіх років існування післясталінського апарату політичних репресій в СРСР у таборах для особливо небезпечних державних злочинців (в просторіччі – політичних) вихідці з України завжди були найбільшою групою. І ніколи, ні в хрущовські, ні в брежнєвські часи, не бачив там жодного дисидента з Білорусі. І Киргизії, і Казахстану, і Таджикистану... А всевидючий і все чуючий апарат КДБ був же скрізь: в кожному районному центрі, з численними платними та ініціативними агентами.

Що це? Наявність тут, в Україні якогось особливого ферменту опору? Або невідомого науці вірусу непокори? До речі, значна частина українських іншодумців, які відбували покарання, була зовсім не з західних українських земель. Пояснити не можу. Навряд чи це зможуть пояснити і найбільш кваліфіковані етнопсихологи. Важливий факт: це було так.» [9]

Специфічні цінності Майдану зафіксувало також дослідження українських соціологів: «Безпека, незалежність у думках і діях, традиції – важливість таких цінностей для протестувальників більше схожа на показники європейських країн. Більш за те, не в усіх із них відкритість середніх громадян до змін дотягує до Євромайдану... Особиста влада й багатство ціняться, навіть, менше ніж громадянами просунутих європейських країн, за виключенням скандинавів» [43]

Українців закликають розвіяти в Європі «прах великої втоми» не аматори, а інтелектуали, які знають, що це таке. То ж, від місії форпосту маємо рухатися до місії ци-

вілізаційного центру: бо ми не можемо врятувати себе, не рятуючи Європу. Навіть типовий ліберал, аж ніяк не націоналіст, публічний філософ Сергій Дацюк нещодавно також прийшов висновку: «Найголовніша онтологічна установка перезаснування України це масштабована (посилена) установка Міхновського на цивілізаційну самостійність. Суть такого високого статусу установки – щоб принципи та цінності щодо чогось могли бути застосовані, це щось має існувати незалежно. Інакше пропоновані принципи будуть чужими, тобто такими, які неможливо відстояти як свої, або компенсаторними, реваншистськими. Україна може існувати лише як самостійна цивілізація. Спрощення України до нації, держави чи території не дозволяє їй виживати в тривалій перспективі.» [10]

Отже, Центр цивілізації – бо Історія Європи не залишає нам іншого гідного майбутнього. [30]

Хто буде стерегти сторожів?

Вже сьогодні Старому світові можна запропонувати концепт правового інструменту відновлення довіри, який Спільний Проект синтезував для України. Адже, проблемою представницької демократії завжди був нагляд за обраною особою: аби вона не зловживала довірою виборця. (ключове слово «довіра»). Контроль поточної відповідальності в більшості держав здійснюється опосередковано: незалежна преса, громадянські організації, професійні та експертні спільноти, активісти місцевого самоврядування – ті структури, що складають громадянське суспільство. На відміну від країн ЄС, в Україні суспільство не має масових незалежних медіа і профспілок, мережа громадських організацій дискредитована корупцією, а експертні та професійні спільноти ще не набули громадської потужності і суспільного авторитету. Логічно, що в таких умовах політичний клас

став незалежним від виборців, отже – політично безвідповідальним: Майдани його лише ненадовго схвилювали.

Слабкість громадянського суспільства в Україні суттєвою мірою пояснюється тим, що свою частину політичної відповідальності громадяни не відчувають., бо не мають правового інструменту впливати на політику. Вибирати доводиться кандидата з однієї Системи, то ж, голосуй не голосуй... А після виборів депутат залишається вільним від зобов'язань, і до завершення каденції виборець не має чим вплинути на обраного. Голос на виборах сприймається, як знецінений товар. Думка прагматичного виборця цілком логічна: Якщо мій голос нічого не вирішує, нащо за нього триматися? Продати – і кульок харчів отримати: з поганої вівці – хоч вовни жмут.

Наявні пропозиції дострокового відкликання депутатів в більшості мають той же, органічний недолік: передбачають залучення нотаріусів (для завірення угод між виборцями та кандидатами), використання виборчих комісій, або створення інших представницьких органів, які стануть виконувати волю виборців за їхнім дорученням. Тобто, ці проекти залишають без відповіді сутнісне запитання, що було сформульоване ще давньоримським сатириком Ювеналом: а хто ж буде стерегти самих сторожів?

Відповідь на це питання вперше надає українська правова новація Персональний мандат. Це персоніфікований голос виборця, який він подав за обрану особу та/чи партію за умови безперешкодно і оперативно анулювати своє рішення особисто (без посередників) з відповідними юридичними наслідками для обраного.

Логіка Персонального мандату впливає з цивільних правостосунків. Голос виборця – його законна нематеріальна власність. Цю власність виборець надає в кре-

дит виборним особам, за умови, що обранці виконають передвиборні програми/обіцянки. Якщо ж обранець умови кредитування не виконує (наприклад, голосує всупереч обіцянкам), це означає, що він порушує умови цільового використання кредиту (довіри виборця). Отже, кредитор має всі підстави припинити кредитування в той момент, коли пересвідчився у порушенні угоди з боку позичальника.

Пригадаймо, що Верховній Раді не довіряють вже 78,5% українців, але депутати й не збираються оголосити позачергові вибори внаслідок втрати довіри (довіра – ключове слово). Неможливість вплинути на безвідповідальних обранців викликає відому громадську реакцію, збільшує соціальний тиск до небезпечних параметрів. Своєчасно зменшувати цей тиск дозволить Персональний мандат: «припинення кредитування» може відбуватися тим же способом, як і голосування: виборець набирає відповідний ПЕРСОНАЛЬНИЙ код на телефоні чи комп'ютері – і натискає клавішу enter. Або підходить до банкомату обліку голосів, вставляє картку, набирає код і натискає ту ж саму клавішу. Результат миттєво потрапляє на сервер ЦВК з відповідними наслідками для обранця. Коли/якщо кількість відкликаних голосів сягне критичної позначки (приміром, 20 чи 30%), мандат АНУЛЮЄТЬСЯ автоматично – без втручання будь-яких проміжних інстанцій. [34]

Таким чином Персональний мандат зніме гостроту суперечності між задекларованим правом формування владних органів, і реальною неможливістю впливати на поточні політичні дії обраних осіб. Такий мандат стане дієвим правовим інструментом очищення від недостойних і морального оздоровлення суспільства. Внаслідок запровадження новації частка куплених голосів зменшиться до мінімуму: тому, що голос в очах власника під-

німеться в ціні – він стане реально впливати на політикум.

Соціально-політичний ефект впровадження зручного і надійного (захищеного від фальсифікацій) голосування та відкликання голосу очевидний: суттєве зменшення фальсифікацій і збільшення учасників голосування, зокрема (що особливо важливо) – молоді. Лише з того моменту розпочнеться масова політична просвіта, яка прискорить формування маси свідомих і відповідальних виборців, які і складають основу громадянського суспільства.

Відновлення довіри в політичній сфері поступово поширяться на соціально-економічні та інші відносини, що посприє збільшенню соціального капіталу України, посприє формуванню прозорості соціуму взагалі і публічних осіб, зокрема. Прозорість застосування такого інструменту і очевидність наслідків буде поступово вести до примусової чесності обраних.

Мандат стане потужним важелем подолання зневіри, без чого оновлення країни відбутися не може. Без взаємної довіри (ключове слово) не може бути солідарної співпраці, не відбудеться зростання нації. Взаємодовіру у відкритому суспільстві можливо вирощувати за умови довіри до громадсько-політичних інституцій взагалі (правова держава) і обраних осіб, що унаочнюють державу або громаду. Термінового впровадження вимагає потреба легітимності державних органів задля громадянського миру, початку вирощування взаємодовіри в суспільстві.

Цей інструмент посприє позитивним змінам ментальності соціуму в напрямі підсилення внутрішньої потреби до свободи, до реального впливу на політикум, що вже стає світовим трендом. Персональний мандат задовольняє природну людську потребу як одне з невід'ємних прав людини. Цей інструмент відповідає новій

світовій парадигмі: переміщенню Особи з ролі переважно Об'єкта політичного процесу до ролі центрального Суб'єкта. За контроль влади (і безпосередню участь в її здійсненні) в масовому порядку береться безпосередньо громадянин – паралельно з незалежними медіа, політичними партіями та громадськими організаціями.

Безперешкодна реалізація права вибору, яка не може бути обмежена жодним учасником політичного процесу: будь то дільничні чи окружні комісії, ЦВК, Уряд, Президент чи Верховна Рада. Право відкликання власного голосу відповідає правам людини і нормам міжнародного права. Воно може бути органічно імплементоване до національного законодавства – так вважає, зокрема, відомий правознавець-конституціоналіст професор Віктор Мусіяка.

За таких умов обман і підкуп виборця стає нерентабельним, обранців з часом примусять пристати до чесності, результатом якої стане поступове подолання народної зневіри. Народжуватиметься віра в те, що навіть один громадянин реально впливатиме на конкретних обранців. Кожен протестуючий безпосередньо на сервері ЦВК матиме змогу пересвідчитися, скільки у нього однодумців, та реально переконатися, що він не один. Коли/якщо громадяни переконаються, що політикум справді можна оздоровити особистим волевиявленням, епоха зневіри в суспільстві добіжить кінця. Натомість розпочнеться процес зростання довіри до представницьких органів, до власної держави, до конкретних депутатів, до однодумців. Коли збільшиться довіра до політикуму, процес природним чином почне поширюватися на всі сфери життя і на переважну частину суспільства, насамперед активних представників відповідального класу. [21]

В такому разі зростання довіри, як умова, ознака і наслідок Майдану може поширюватися Україною, потім

і Європою – почнеться вирішення саме того завдання, що поставлене вимогою оновлення і сподіванням західних інтелектуалів на більш справедливий світ.

Реформатори: драматичні помилки

Системні «реформатори» виходять з того, що громадсько-політичну кризу можна припинити створенням «правильних» інститутів і «правильного» законодавства. Хто, як і чому буде цей Закон пізніше «рихтувати» до непридатності (досить змінити пару фраз), виконувати (або саботувати), авторів не цікавить: «закон має працювати». Вони відмовляються бачити, що Закони та інституції у нас перетворені на ширму.

Драматична помилка новітніх конституціоналістів, наприклад, полягає у тому, що нову Конституцію вони ставлять попереду Стратегії, яка визначає духовні і матеріальні пріоритети нації. Стратегія може відіграти роль Нового суспільного договору. Договір має завершити консолідацію нації, а Конституція вже надасть відповідну юридичну форму. Хто і як приведе націю до консолідації, реформатори не знають і знати не хочуть. І тому більшість їхніх ініціатив завершуються нічим, а точніше – дискредитацією чудових Ідей.

Схоже, на оновлення країни наші партії (принаймні парламентські) і більшість депутатів не наважаться. Тим більше, що навіть ідеальна партія одна не має шансів отримати сталу підтримку більшості виборців. Простий метод виключення залишає єдиний перспективний формат: поза-партійний загальнодемократичний рух/платформа. Такий організаційний інструмент здатен з часом сприяти формуванню некорумпованих партій, дозволить мирним шляхом отримати більшість у ВРУ та забезпечити формування, контроль і допомогу виконавчим органам, що будуть сформовані Верховною та місцевими радами.

Суспільна вимога консолідації

Зрозуміло, що без мережі територіальних громад оновлення країни відбутися не може. Але процес «громадотворення» буксує вже майже два десятиліття, і ключова причина гальмування тут та сама: лекала минулого століття, стіна недовіри.

Досі майже ніхто з прибічників творення громад не надає належної уваги сучасному феномену прозорості, що прагне необмеженості. Оскільки «все таємне на очах стає відомим», люди невідворотно несуть покарання за обман – той самий обман, який у нас і грихом то перестали вважати. Той же, хто «відкриється» раніше, отримає суспільний бонус довіри. І навпаки – ті особи і структури, що гальмують оприлюднення джерел своїх доходів, автоматично викликають недовіру.

Проблема довіри в Україні стоїть не порядок гостріше, ніж для європейських сусідів: взаємодовіра нам потрібна більше, ніж комусь поряд. Але на цей історичний виклик учасники творення громад практично не реагують. Дослідницькі структури, наприклад, переконують у своїй відкритості, регулярно оприлюднюють звіти, але фактично залишаються напівзакритими і непрозорими. Відповідно, громадськість не має можливості вільно брати участь в їхній роботі, відсутній спільний майданчик з дискусій та обміну досвідом. Природний наслідок: недовіра до рекомендацій дослідників та їхніх авторів.

Те саме стосується і багатьох інших спільнот: закритість для «чужих», непрозорість функціонування взагалі і фінансових аспектів зокрема. Немає прозорості – немає довіри, немає довіри – немає громади. На яких підставах пересічний українець має повірити активістам, якщо політики безперервно обманюють його протягом двадцяти років?

Тому питання стоїть руба: не хочете чи не можете відкриватися – громади не створите. Реальна відкритість покаже «громадотворцям», що настала Нова епоха, яка розпочалася з масовим поширенням соціальних мереж. Вона характерна зокрема тим, що роль суб'єкта громадсько-політичного процесу почала перебирати на себе Особа. Роль же різноманітних «зовнішніх» спільнот на кшталт держави, партій, профспілок, громадських організацій і т.п. зменшується, бо вони обмежують особисту свободу.

Відповідно, зменшується суб'єктний потенціал у громад та ініціативних спільнот, що їх створюють. Навіщо мешканцю району представницькі органи, якщо він отримує можливість висловлювати свою позицію без посередників? Тому до традиційної громади та її творців з'являються вимоги суттєво змінити позиціонування.

Зовнішня вимога полягає в тому, що треба визнати наявність другого суспільного суб'єкта (неформалізована активна спільнота індивідів) на цій же території, і встановити з ним режим постійного і відвертого діалогу, а ще краще – стати частиною мережі, яка може запропонувати функції кваліфікованого координатора. Внутрішня вимога полягає у переформатуванні власної, сьогодні вже застарілої пірамідальної структури в мережану.

Третій аспект, який досі залишається поза увагою громадотворців, полягає у зміні переконання активістів-начитників в тому, що проблема демократизації полягає лише в нестачі або недоліках інститутів, неякісній регламентації процесу і апарату виконавців. Ось припустимо: громада, як юридична особа вже створена відповідно до вимог чинного законодавства. Але ж, актив громади деякі «журналісти» можуть лаяти як самозванців та узурпаторів волі місцевих мешканців. На рахунки громади податки не перераховуються, звернення повноважних

представників громади поліція спускає на гальмах, суди тупо відмовляють в позовах... До кого апелювати? До Києва, до Брюсселя чи до Страсбурга?

Звичайно же, доведеться звертатися за допомогою до мешканців. Якщо громада об'єднує кілька тисяч осіб, збирати мітинги, ходити по домівках — потрібен чималенький актив, що працює не за гроші, а за ідею: люди, що не побояться отримати стусанів від тітушок та поліції. Коли є такий місцевий актив, все інше — справа техніки. Зрозуміло, що не обійдеться без активістів партій та громадських організацій. Разом з тим, не варто забувати, що більшість з них звикли працювати за гроші, бо більшість партій — бізнес-проекти. Якщо станеться диво (партійні активісти попрацюють на суто волонтерських засадах та переможуть на виборах до представницьких органів громади), то що буде далі? Чи не влаштують перманентну міжпартійну бійку за доступ до посад і фінансових потоків? Адже вони щиро не уявляють інших громадських стосунків.

Сталий розвиток громада може отримати лише на поза-партійній платформі. Для цього Платформу треба напрацювати, що само по собі далеко не по силах навіть порівняно потужним спільнотам. І — згуртувати навколо Платформи «нових» активістів, що вже стали відповідальними громадянами. Вони можуть створити нехай невеличке, але стале ядро, навколо якого буде наростати наступний шар — в міру перших успіхів громади. А шукати актив доведеться, перш за все, серед добровольців та волонтерів.

Це зовсім не означає, що актив громади має бути суціль безпартійним, хоча то був би оптимальний варіант — поки наші «партії» залишаються бізнес-проектами. Мова поки про те, що активісти з партійними квитками мають представляти не партію, а виключно свою особу, якщо вона ще не втратила довіру мешканців.

Пригадаймо вельми популярне запитання, яке дехто вважає риторичним: «Якщо ви не здатні згуртуватися та навести лад у своєму будинку (кварталі, мікрорайоні, селищі, селі, місті), то куди ж вам братися за проекти національного масштабу?» Деяцтва правди у цій риторичці, звичайно, є, але за великим рахунком це запитання — великий обман суспільства. Головне лукавство «риторичного» аргументу в тому, що критичні місцеві питання у більшості не можуть бути вирішеними без розв'язання загальнонаціональних проблем, без зміни законодавства і більшості персоналій, що обіймають керівні посади сьогодні.

На місцях стабільні зміни отримати неможливо з двох причин: жорсткий спротив «кумівського» кола при владі і блокування зверху. Поки правлячий клас зберігає владу в масштабах держави, розмови про масове створення громад переважно залишаються розмовами. Швидше то будуть псевдогромади: подібні псевдосудам, псевдопрокурорам і псевдонародній поліції. Будьмо зрячими і відвертими: місцеві керівники не стануть пиляти дерево, на гілках якого протягом десятиліть влаштувалися сотні тисяч сімей разом з кумами, близькими земляками і бізнес-партнерами.

Залишається сподіватися, що творці громад колись поєднають ресурси, аби зробити системний аналіз процесу і запропонувати реальну програму виходу із штучного цугцвангу. Принаймні, будівничі колись ясно усвідомлять, що оновлення країни на місцях і в центрі треба вести Паралельно і Координовано.

Як відомо, попередні спроби консолідації виявилися невдалими якраз тому, що були нещирими, та/або їхні ініціатори не врахували вимог нового часу: максимальної відкритості і прозорості від перших кроків...

Яка Платформа потрібна українцям

Про рух (а не партію!), як перспективний інструмент модернізації більшість громадських активістів погодилися. На це пішло якраз п'ять років: з осені 2010-го до осені 2015-го. Ініціатив одразу з'явилося чимало: Рух Маломужа, Рух Яроша, Рух Наливайченка, Рух Саакашвілі, Українська бізнес-ініціатива, Новий суспільний договір, Республіка, Конституційна асамблея, і т.д. Вони оголосили про свої ініціативи, не запропонувавши суспільству об'єднавчого Образу майбутнього. Досі працюють над теорією, а результатів не видно, бо ініціативи висунули лише на загальних маніфестах та тезах. А пристойну програму за кілька місяців, навіть з десятком технологів, не зробиш. Хіба що – більше чи менше вдалу імітацію...

Новітні «рухівці» спочатку оголошують свій намір і склад ініціативної групи, і вже потім починають розбиратися з теорією і досвідом попередників. А досвід то якраз свідчить, що робити так, як вони вже зробили, означає втратити перспективу і отримати занепад проекту у відносно близькому майбутньому.

Технологи працюють за лекалами минулого століття. Ось типова позиція одного з них: «...активні люди, які знають один одного за попереднім життям, починають об'єднуватися. Вони запрошують до цих об'єднань тих, кого вважають спеціалістами, тобто, хто за публікаціями та виступами начебто розбирається у справі. Це перший етап, без якого – нікуди. Так, кипіння води починається у багатьох точках одночасно. І якщо вогонь не прибрати, поодинокі бульбашки більшають та починають зливатися. Тобто, спочатку багато точок кипіння. Потім пошуки спільних підходів – це другий етап, який зараз розпочинається. Але неминуче серед 20-ти схожих проектів на поверхні залишаться 2-3, не більше, які зможуть переконати суспільство, що саме вони – те, що

треба. Тоді саме вони отримають і довіру, і ресурси. Інші змушені будуть приєднуватися до переможців на умовах переможців, це – третій етап. І саме у цій дарвіновій боротьбі з'являться національні лідери, які відповідають викликам часу. Інакше не буває.»

Але ж, це уявлення – очевидне лукавство для публіки, або щирий самообман ініціаторів, бо не відповідає реаліям. По-перше тому, що бульбашки НЕ починають зливатися, бо кожна вже сформована спільнота негайно отримує своїх лідерів і свій актив, які свідомо чи підсвідомо не хочуть чи не можуть поступатися вже наявними лідерськими позиціями. Це клінічний факт багаторічних спроб об'єднати готові спільноти. І серед ініціаторів кожного наступної ініціативи можна знайти людей, які раніше вже довели особисту нездатність прислухатися, поступитися. Якщо їм за це платять, комусь потрібно, аби консолідація не відбулася.

Сучасні приклади наведені, зокрема, в огляді Чотири бачення майбутнього. Найбільш потужними навесні-влітку 2015 року виглядали РПР і Нова Країна. Минуло три роки, але результатів їхньої роботи не видно.

Бо майбутнє не в дарвіновій боротьбі, а в мережному солідаризму, що продемонстрували Майдан, добробати і волонтери. А рух, що твориться на поборенні – то безперспективна парадигма минулих століть... Тому останню фразу технолога "Інакше не бувало" варто відредагувати: «Раніше не бувало. А тепер – буде!»

Між тим, проблему двоїстості форми і змісту можна вирішити застосуванням тієї ж ентелехії, в якій, зокрема, реалізується і принцип діалогу. Бо «щоб здійснити прогнозування задля вибудови Візії в її гештальт-перспективі, треба адекватно розуміти сутність Мети, а вона стане досяжною, якщо спиратиметься на той базис, котрий вже існує чи потребує розробки.» Це означає,

що дослідник має тримати в полі зору одночасно минуле, сьогодення і майбутнє: аби, «пересуваючись між часами», поступово, з кожним новим актом зростання вносити взаємопов'язані зміни в обидва процеси творення: і Візії, і організаційного Інструменту її реалізації.

Можливу схему «пересування між сьогоденням і Майбутнім», можна побачити, зокрема, на прикладі Спільного Проекту. Він розпочався з думки кількох активістів про те, що «всі ми хочемо, по суті одного», і логічно поєднати зусилля. Вже під час першої зустрічі стало зрозуміло, що теоретичні і організаційні аспекти формування та розвитку спільноти становлять єдність, тому розглядати і вирішувати їх треба одночасно і взаємопов'язано. Тому стартові умови організації роботи дослідницької спільноти і теоретичних засад були погоджені в одному пакеті. Ось як е відбувалося.

Відправний пункт: Україна потребує кардинальної модернізації.

-Запитання: який суб'єкт здатен реалізувати проект такого масштабу?

– Відповідь (до Статуту платформи): масова позапартійна платформа (рух). Масова – тому що масштаб вимагає, позапартійна тому що партії розривають будь-який блок.

– Запитання: яка програма може залучити до такого Руху маси громадян?

– Відповідь (до Програми руху): реалізація Програми має принести моральне задоволення і матеріальні вигоди більшій частині українців: 2/3, а краще s. Перш за все, це деолігархізація країни: демонополізація економіки, політики, мас-медіа. Вивільнення свободи підприємництва і свободи праці принесе швидке зростання економіки. А створення чистої судової системи, підконтрольних суспільству правоохоронних і силових структур залучить інноваційний капітал.

- Яким чином можна отримати такий результат?
- Відповідь (до Статуту руху): структура і принципи діяльності Руху мають нести в собі у згорнутому вигляді модель Нової держави: рух мережаного типу на принципах прозорості, відповідальності та колективної координації роботи... [44]

Що заважає консолідації

Інформаційні потреби особи суттєво задовольняють соціальні мережі, і тому вона не поспішає довірятися будь-яким закликам. Якщо ініціатива вже оголошена, істинні мотиви ініціаторів знають лише вони самі. А широкому загалу не відомо, про що саме ініціатори домовилися між собою у вузькому колі.

Зрозуміло, що така ініціатива на початку може отримати певну кількість прихильників – пропорційно телевізійній переконливості ініціаторів. Але якраз ці, «телевізійні» прихильники не можуть скласти дієздатного ядра платформи, бо в більшості є легковірними особами. Або – цинічними пошукачами вигод, які розраховують на швидкі матеріальні дивіденди на кшталт оплачуваних посад чи брутальної плати за участь в пікетах та мітингах. В такій ситуації розгортання ініціативи можливе лише за грубі гроші спонсорів, а хто і за що платить, всім давно відомо.

З рідкісних спроб створити дійсно відкриту і прозору спільноту з позитивним результатом можна побачити на прикладі співпраці у складі міждисциплінарної групи Спільний Проект. Група склалася частково з учасників інших спільнот «візіонерів», але – на новій «довірчо-методологічній» основі. Вона дозволила протягом 2013-14 р.р. на громадських засадах створити якісний комплект матеріалів для фомування Візії і Дорожньої карти. Низка цілеспрямованих заходів із забезпечення максимальної відкритості і прозорості роботи була реалізована від перших кроків:

1. Розпочинали співпрацю із запрошення ВСІХ відомих потенційних учасників: аби ніхто з них не почувався штучно обійденим.

2. Запрошення були як публічними (у профільних мережах), так і персональним – від імені ініціаторів.

3. Перша зустріч відбулася без будь-яких попередніх умов з єдиним питанням порядку денного: погодити мету і регламент спільної роботи.

4. Під час зустрічі погодили кандидатуру особи, якій доручили скласти і погодити з усіма учасниками публічне повідомлення про зустріч та її результати.

5. Повідомлення розмістили в профільних соціальних мережах і розіслали персонально тим запрошеним, хто виявив бажання, але не мав можливості взяти участь в зустрічі.

6. Погоджені під час першої зустрічі Мету і Регламент спільної роботи оприлюднили у відповідних спільнотах для додаткового обговорення на предмет уточнень та/чи доповнень. Цей крок посприяв створенню довіри до ініціаторів і учасників перших зборів з боку тих, хто не зміг бути присутнім.

7. Всі наступні зустрічі відбувалися з дотриманням узгодженого регламенту і відеотрансляцією з можливістю дистанційної участі відсутніх.

8. До регламенту спільної роботи включили регулярну ротацію координаторів та модераторів зборів.

9. Від перших зборів вирішили проблему інтелектуальної власності учасників. Спільний Проект отримав режим відкритого доступу і став спільним надбанням, учасники відмовилися від матеріальної винагороди за результатами спільної роботи.

10. Разом з організаційними питаннями від перших зборів погодили методологічні вимоги до поточної пошуково-експертної роботи і її результату. Наприклад, учасники СП від перших кроків стали формулювати

пакет методологічних вимог до майбутньої спільної Візії, який з часом став «залізним ядром» спільного дослідження.

Як бачимо, довіра між раніше незнайомими людьми цілком можлива, але тримається на повній відкритості, прозорості дій і заяв кожного учасника спільноти. Для цього можна застосувати відповідні ІТ-інструменти: наприклад, платформу «LiquidFeedback» (Поточний зворотний зв'язок), або іншу подібну.

Учасник проекту Artem Dugin, наприклад, вважає, що довіра до руху, та бажання взяти у ньому участь виникає тоді, коли зрозумілий механізм прийняття рішень, та зрозумілі "правила" формування ієрархій. Ось як він описує спільну роботу мовою програміста: «Коли генеза рішення зрозуміла, запротокольована в дереві дискурсів (з подальшим вільним доступом без права втручання але з можливістю перегляду, "апеляції" будь якого рішення), кожний з яких має верхів'я (наприклад статті "ідеальної" Конституції). Такий інструмент має поєднати експертів через два принципи – кооперацію (роботу над спільним проектом), через конкуренцію (складну дискусійну взаємодію експертів, в ході якої експерти "качають" свої професійні рейтинги, а значить "вагу" свого власного голосу), за різними алгоритмами прийняття рішень (що влаштовані в інструмент як опції, модулі. Тобто: спочатку обирається технічний формат прийняття рішення: конструкт з дискусійних модулів. А потім починається дискусійна гра. Не тільки "експертна" а й технічна операційна діяльність в інструменті оцінюється у відповідному рейтингу, звідси – висвітлення дискурсів у сторонніх мережах, ЗМІ, публічні акції. Така робота надасть легітимність. Легітимність через масовість і вибори призведе до легальності.» [29] «Не тільки "експертна" а й технічна операційна діяльність в інструменті оцінюється у відповідному рейтингу...» – це теж інтеграція.

Суб'єкт оновлення

В Україні, хоч і нечисленний та суттєво ослаблений, середній клас напередодні другого Майдану залишався єдиним сподіванням на демократичні трансформації. Більшість експертів вважали, що за рівнем життя та освітою до середнього класу можна віднести близько 10% українців. Дослідження й дискусії щодо середнього чи креативного класу тривали, коли розпочалася революція Гідності. Історично переломні події дали потужний поштовх соціально-психологічній трансформації певної частини суспільства і одночасно виявили досить конкретні риси нового, суто українського відповідального класу. [32]

Майданівці, добровольчі батальйони і волонтери зупинили ворога ціною власного життя, здоров'я та добробуту. Вони довели, що здатні надати відповідь на історичні виклики, які постають перед нацією-державою. Загальну кількість нового класу можна орієнтовно уявити, якщо згадати частку учасників майданів: в протестах по всій країні взяли участь 12% українців. Волелюбна частка суспільства змінюється в залежності від обставин, але залишається в межах 5 – 12%. Більш коректно визначати суб'єкт оновлення країни буде як «відповідальний клас», загальна частка якого складала 2014 року близько 10%. Протягом наступних років ця частка очевидно зменшилася: експерти вважають, що зменшення відбулося до 4-7%.

Подивимося, хто у нас має кадри, структури та/чи кошти, аби оновити країну.

1. Державний апарат під контролем «акціонерів» Системи.

2. Партійно-політичні структури.

3. Незалежні громадські активісти.

Більшість партій та навкогопартійних громадських організацій довели свою НЕспоможність до спільної роботи, бо є бізнес-проектами і тягнуть ковдру лише на себе.

Активісти за визначенням можуть робити лише те, що приписують донори: як українські, так і іноземні. А донори вимагають: не винаходити велосипеда, наслідувати успішних сусідів.

Очолити і повести маси на оновлення можуть добровольці та волонтери — чисто український відповідальний клас.

По-перше, тому, що у них є суттєвий класовий стимул: волонтерам та добробатам оновлення країни принесе, як мінімум, якісні Збройні сили, соціальні ліфти та свободу творчості і підприємництва. Вільна праця, зростання економіки і справедливий розподіл національного надбання обіцяють вигоду підприємцям, бюджетникам, пенсіонерам і чесним службовцям.

Добробати та волонтери мають структури для самозахисту, вміють залучати кошти, бо створили організаційні мережі для Майдану, потім — для оборони і допомоги фронту.

Мережі є, досвід самоорганізації та співпраці є, особисті знайомства є, моральні і ділові якості лідерів в наявності. Саме з їхнього середовища вже зараз складається Мережа оновлення України.

Коли цей момент настане, вони мають твердо пам'ятати, що історичні поразки українці отримали від розбрату, який майстерно підігрівали зовнішні і внутрішні вороги.

Мандат національної консолідації

Як зазначалося вище, змінити олігархічну Систему і оздоровити суспільство неможливо без масової координованої Мережі громадян. Проте, створення коорди-

нованої спільноти блокує, головним чином, два фактори: взаємна недовіра лідерів громадських організацій і відсутність погодженої об'єднавчої Мети. Способом вирішення обох названих проблем може стати спільне запровадження Персонального мандату учасниками більшості громадських організацій. [21]

Зрозуміло, Закон про персональний мандат ухвалить лише в результаті тривалого масового тиску. Аби створити такий тиск, потрібно розпочати громадянську кампанію (наприклад, «За Персональний мандат»). Така акція здатна поступово консолідувати більшість українців, отже, і структур громадянського суспільства: тобто, відіграти роль єдиної мети для дійсних прихильників оновлення країни.

Спільна робота може стати спільним Проектом всіх соціальних та етнічних шарів, прошарків і структур країни за винятком верхівки політичного класу. Акція не потребує апаратних структур і багатомільйонних витрат на агітацію: кожна громадська організація має змогу без суттєвих видатків ініціювати створення місцевих осередків («Персональний мандат») силами своїх активістів в регіонах.

Подолати взаємну недовіру лідерів громадської думки допоможе прозора

горизонтальна координація посередством ІТ-платформи типу LFB. Цією платформою багато років користуються ряд партій в Німеччині, Швеції, Іспанії: цілком практичний модерний досвід, що доступний до творчого використання в Україні.

Інтеграції Спільного Проекту (висновки)

Роботу Спільного Проекту (2012-17) можна розглядати як систему інтеграцій: інтелектуальних, експериментально-соціологічних та інформаційно-просвітницьких. Пошук української ентелехії (разом з історичною місією

України) інтегрував метафізичні і традиційні наукові підходи. В інтелектуальному процесі відбулася міждисциплінарна інтеграція здобутків ряду наукових дисциплін: історії, філософії, соціології, психології, правознавства, політології, економіки, ІТ-технологій... Результатом став Позитивний сценарій Спільного Проекту: єдиний візійний концепт, який отримав професійну експертизу і підсумкову рецензію незалежної профільної установи — Агенції досліджень системних технологій.

Експерт Агенції відзначив наступні аспекти Сценарію:

1. Встановлені консервативно-регресивні чинники збереження в Україні олігархічної Системи влади, яка гальмує просування країни на шляху реформ, звідкіля виникає потреба її докорінної заміни на ліберально-демократичний устрій з новою Конституцією.

2. Зосереджена увага на концепції Єдиної Візії (спільного бачення) майбутнього України і запропонована методологія створення Стратегії та Програми Спільного Проекту здійснення реформ.

3. Окреслене коло критичних питань, що пов'язані із здійсненням європейського вибору на засадах випереджаючого розвитку і наступного лідерства країни.

4. Обґрунтована ідея персонального мандату, яка започатковує дієвий механізм відповідальності депутатів перед виборцями.

5. Розкриті транспарентні можливості виборчої системи на платформі Е-демократії, яка передбачає високий рівень інформатизації країни та усвідомлення суспільством необхідності урізноманітнення форм громадської самоорганізації.

6. Запропоновані конструктивні кроки до зближення громадських рухів і

спільнот з метою їх консолідації у протистоянні олігархічній Системі і прискорення здійснення реформ...

В цілому проект «Позитивний сценарій» заслуговує суспільного визнання, і може бути рекомендований як проект програми об'єднавчої платформи.» [24]

Позитивному результату сприяла паралельна робота дослідників в суміжних сферах. Наприклад, коли змоделювали найкоротший зв'язок «потреба консолідації — недовіра», ініціатори провели експеримент «довірчий режим» у формуванні і організації роботи міждисциплінарної групи. [29]

Цей експеримент став першим кроком застосування методу драматичної соціології, який полягає в зануренні до відповідного соціального середовища і активного цілеспрямованого впливу на учасників відповідно до завдань дослідження. Під час і в результаті «занурення» до роботи структур візіонерів та громадського активу були отримані наступні результати:

- проведена популяризаторська і просвітницька робота серед сотень громадських активістів (дотичний показник — кількість ініціативних учасників ФБ-групи і ФБ-сторінки з однаковими назвами Спільний Проект);
- в середовищі фахівців — привернули увагу до новацій Сценарію десятків соціологів, філософів, ІТ-фахівців та інших спеціалістів під час доповідей і повідомлень на наукових конференціях, круглих столах та презентаціях;
- залучили десятки фахівців до дискусій навколо Сценарію і їхніх внесків до Українського інтелектуального реактору (UIP);
- провели громадську експертизу Позитивного сценарію і внесли до нього відповідні корективи;
- «посіяли» новітні ідеї і концепти Позитивного сценарію Спільного Проекту серед фахівців і в середовищі громадськості.

Важливим етапом став 2018 рік, коли ідеї Спільного проекту почати поширюватися масовими «накладами».

Як і передбачається Сценарієм, його поширення починає жити власним життям внаслідок соціосинергетичних процесів: задоволення різноманітних інтересів поінформованих осіб. В нашому випадку це стали політологи та політтехнологи деяких політиків, які зацікавлені у просуванні своїх лідерів до виборної кампанії-2019 з використанням свіжих ідей.

Це стало можливим, зокрема, і внаслідок повної відкритості доступу до напрацювань Спільного Проекту разом із двома сотнями файлів Ураїнського інтелектуального реактору. Зрозуміло, що не завжди має місце пряме запозичення, бо більшість цих ідей в невизначених формах існували в ноосфері, коли засновники Спільного Проекту їх відчули, помітили, сформулювали і поширювали протягом шести років. В принципі не так важливо, які конкретно особи чи спільноти розповсюджують ідеї і концепти Сценарію: головне, щоб вони знаходили адресата і не фальсифікувалися.

Український шлях веде з теорії до практики, до прийдешньої перемоги...

Література:

1. Bernard — Henri Lйvy: «Nous sommes tous des Ukrainiens» Бернар-Анрі Леві, «Le Monde» Ми всі українці

Переклад: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duh-i-litera.com/my-vsi-ukrajintsi/>

2. Support Ukrainians and they can help us build a fairer Europe The Guardian, Friday 3 January 2014

Переклад: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/4/7009018/>

3. Бернар Анрі-Леві: Україна носить ідею Європи – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hromadskeradio.org/2015/02/20/bernar-anri-levi-ukrayina-nosit-ideyu-yevropi/>

4. Від традиційної до цифрової: як «ботани й нерди» побудували найдинамічнішу галузь української економіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://voxukraine.org/longreads/plugged-in-economy/index.html>

5. Гаврилишин Б. За два роки в Україні почнеться економічне диво / Богдан Гаврилишин – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2015/02/04/3379>

6. Гальчинський А. Кінець капіталізму можна цілком обґрунтовано трактувати як його тріумф / А. Гальчинський // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №4.

7. Горбулін Володимир. «Вулканічний синдром» // Дзеркало тижня. – 15 червня 2018 р.

8. Горбулін Володимир "2017-й: далі буде..." // Дзеркало тижня. – 2 липня 2016 р.

9. Глузман Семен. Вирус непокорности. LB.ua, 23 грудня 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/society/2013/12/23/249144_virus_nepokornosti.html

10. Дацюк С. Фундаментальний вибір України. 15 червня 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5b23d6c3c6e93/>

11. Декларація як імітація або чому Україна досі не має державної стратегії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/1298823296811280/%20ДЕКЛАРАЦІЯ%20ЯК%20ІМІТАЦІЯ%20АБО%20ЧОМУ%20УКРАЇНА%20ДОСІ%20НЕ%20МАЄ%20ДЕРЖАВНОЇ%20СТРАТЕГІЇ%20/1519881841372090/>

12. ДИСПОЗИЦІЯ 2017: є варіант об'єднавчої платформи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/позитивний-сценарій-спільного-проекту/коли-лідери-не-хочуть-може-без-них/1782016408491964/>

13. Дубровський Володимир "Варяги" і "греки" -3: звивистий шлях у Європу, або Європейські принципи проти європейських норм // Дзеркало тижня. – 16 липня 2016 р.

14. Єдина Візія – Спільний проект українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/спільний-проект/єдина-візія-спільний-проект-українців/738939992898563>

15. Єрмолаєв Андрій: "Країною керує корпорація. Державні інститути приватизовано". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/society/andriy-yermolayev-krayinoyu-keruye-korporaciya-derzhavni-instituti-privatizovano-.html>

16. Економіка страждань і несправедливості: як українці перетворилися на «ліву» націю. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voxukraine.org/uk/ekonomika-strazhdan-i-nespravedlivosti-yak-ukrayintsi-peretvorilisya-na-livu-natsiyu/>

17. Метафізика нового мислення. С.Пакулов, Н.Романов. Метафізика нового мислення – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/thejointproject/1587790204680200/>

18. Люсі Ж. Площа свободи як мем. #globalrevolution, перша мем-революція / **Ж. Люсі.** – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://com-mons.com.ua/en/plosha-svobodi-yak-mem-globalrevolution-persha-mem-revo/>

19. Наслідки впровадження Персонального мандату. Малюнок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2223024597725026&set=oa.2258325817527685&type=3&theater&ifg=1>

20. Обама: «Народ України не вийшов на вулиці через якусь закордонну змову...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/a/vystup-obamy-na-generalniy-asamblei-oon/3517249.html>

21. Персональний мандат як мережа національної консолідації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1hvvyLA0cmwktRBYMO_zLOiO_88iDZz7/view?usp=sharing

22. Повещенко Г., Чеховий Ю. Математична модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил / Г. Повещенко, Ю. Чеховий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/journal/N3_2001r_3.pdf

23. Поступ Спільного Проекту до сучасної інтенційної системи – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/спільний-проект/поступ-спільного-проекту-до-сучасної-інтенціональної-системи/873776876081540>

24. Рецензія на громадський проект «Позитивний сценарій» Агенція досліджень системних технологій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/aist.romanov/posts/1911059329156605>

25. Романов М. Роздуми про майбутнє. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=605228412975090&id=100004638106590

26. Сакс Джефрі. Хвиля корпоративних злочинів / Джефрі Сакс – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2011/05/5/284879/>

27. Схема міждисциплінарності Спільного Проекту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2223022001058619&set=oa.2258323064194627&type=3&theater&ifg=1>

28. Суший О.В., Бельська Т.В., Тертичний О.В. Стратегія виходу України із системної кризи // Український соціум. – 2014. – №2 (49).

29. Тертичний О. Довіра як фундамент Майбутнього. Досвід спільного моделювання українського Проекту. III Міжнародна наукова конференція «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» 20-21 лютого 2015 р. Факультет психології Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com/file/d/0BxN_LwAazETuNgdQUIU3UDN6OFE/edit

30. Тертичний О.В. Євролідерство як історична місія України // IV міжнародна науково-практична конференція «Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі». Тези доповідей. – 2015 р. – Київ. – С. 241.

31. Тертичний О.В. Ентелехія як моделіст позитивного сценарію // Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції 24-25 березня 2017 р. – Ч. I. – С. 62.

32. Тертичний О.В. Консолідація відповідального класу як умова українського євролідерства: тези доповіді // Дев'ятий Львівський соціологічний форум «Сучасне українське суспільство: у пошуках нових форм солідарності». – Львів, 30 жовтня 2015 р.

33. Тертичний О.В. Концепція мережаної демократії як позитивний форсайт-сценарій // II Конгрес Соціологічної асоціації України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/t.doc>

34. Тертичний О.В. Персональний мандат // Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 19 березня 2014 року. – К.: Міленіум, 2014, С. 45.

35. Тертичний О.В. Ukrainian dream: коридор принципово нових можливостей // Українська правда. – 08 вересня 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/09/8/5362611/>

36. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020" – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>

37. Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=3>

38. Український маршрут. Малюнок – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1192522484108581&set=gm.790879297704632&type=3&theater>

39. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський. – Київ : НТУУ «КПІ», 2015. – 136 с.

40. Хавронин А. Итоги интернет-борьбы с плагиатом в Германии / А. Хавронин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/24266277.html>

41. Хмелько В. Виробничі відносини і суспільне виробництво життя / В. Хмелько // Вісник Київського університету. Серія філософії. – 1973. – № 7.

42. Чотири Бачення майбутнього України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/спільний-проект/чотири-бачення-майбутнього-україни/734020860057143>

43. Шестаковський О. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану. Олексій Шестаковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/>

44. Як створити позитивний сценарій / Позитивний сценарій. – С. 42. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B038RRCqg3HPd2EwNmdNdXbkak0/view?usp=sharing>

Oleksandr Tertychnyi

Independent Researcher

Coordinator of the Joint Project Group (Spilnyi Proekt)

Ukrainian Way to the Victory

This publication is a report of the work of an interdisciplinary team of researchers who worked in the Joint Project Group (Ukrainian: Spilnyi Proekt) during 2012-2017. The group's name was borrowed from José Ortega y Gasset, who stated that a joint project of the future as effective means of unifying the modern nation. The Group developed a purpose-built methodology and modeled a concept of the national consolidation named «Positive Scenario». The Scenario offers a Historical Mission, a Strategic Goal, and a Roadmap for Ukrainian nation. The Scenario also argues that Ukraine has to abandon the "policy of imitation" and seize the historic opportunity to become one of the leading nations of Europe.

The project developed by the Group has been proven by the leading social experience of Ukrainian Maidan of 2013-2014 and the citizens-led defense against the Russian military aggression in 2014. The Agency for Research of System Technologies concludes that the Scenario contains an analysis of unsuccessful attempts to build a truly democratic system, provides forms for unifying activities of citizens, community groups, civil and military volunteer organizations.

The publication can be viewed as a response to the statement of the Director of the National Institute for Strategic Studies Volodymyr Horbulin that there is a public request for a creation of an unifying vision of the future – "to provide at least some understandable and futuristically acceptable benchmark."

Keywords: consolidation of the nation, strategy, volunteers, responsible class, foresight, network democracy, personal mandate, LiquidFeedback.

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА КОФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

УДК 94 : 327.5 (4)

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор,
академік Академії політичних наук

ВИКЛИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ЗАГРОЗА ФАШИЗАЦІЇ ЄВРОПИ

В статті викривається міф про «особливу місію російського народу». Водночас вказується на російську загрозу підштовхування Європи до фашизації. Україна очікує більш виваженого ставлення польської громади до «опрацювання минулого» щодо польсько-українських взаємин.

Ключові слова: імперська Росія, українська політична нація, «альтернативна Європа», «Волинська трагедія», «прекаріат», «умиротворення» агресора, «опрацювання минулого», «просочування» націонал-соціалізму в демократію.

Коли людина говорить з Богом – це нормально. Але коли людина заявляє, що сам Господь Бог говорить її вустами, – це вже діагноз. Що ж говорити, коли цією міфічною здатністю – промовляти Божими вустами – наділяється якийсь «богообраний» народ? У нашому випадку – російський...

Дотримуючись політкоректності, залишимо питання постановки діагнозу на розсуд психіатрів. Але наведемо при тому інформацію для роздумів – невеличкий уривок історіософських розумувань, розміщених свого часу на сайті такої поважної державної установи як Російський інститут стратегічних досліджень <http://www.riss.ru/news/rissmail/3135-slushajte-russkoe-molchanie>.

Виклик

Задля більшої достовірності сприйняття зазначеного вище документу процитуємо уривки тексту мовою оригіналу: «Мир переполнен призывами к России. Мир призывает русских и их президента повлиять на «про-российских сепаратистов» на Юго-Востоке Украины... Что же раздается в ответ? Что слышат наши визави от русского президента? Что они слышат от нашего народа? Молчание. На мир опустилось тяжелое, невыносимое как предгрозовая тишина, русское молчание... Тишина идет. Тишина огромная и могучая, как медведь, наступает, наваливается на земной шар, душит в железных объятиях... Так решила русская душа, и в который уже раз за человеческую историю Бог с ней согласен. А если Бог с нами, то кто против?..

России больше не с кем разговаривать на этой планете. У России нет достойных собеседников. У России нет предмета, который стоит с кем-либо обсуждать. Россия молчит. Россия ужасна в своем молчании... Так смотрит русский Бог... Да. Сегодня Бог – русский! И все Небесное Воинство сейчас – русское. И Святой Георгий сменил копье на РПГ-7. Это взгляд России. Это взгляд Бога. Страшно русское молчание. Потому что это приговор... А если Россия это Бог, то «Мне отмщение и Аз воздам» – это про нее. Она воздаст».

Тверезомислячих російських людей від подібних суджень мало б кидати в холодний піт. Досить згадати

відомий вислів російського публіциста й громадського діяча Юрія Карякіна: «Россия, одумайся, ты одурела!».

Отже можна тішитись тим, що в Росії не перевелися відповідальні помірковані люди. Приклад тому – оцінка агресії нашого північного сусіда проти України, висловлена російським поетом і громадським діячем Олексієм Широпаєвим (наведемо її теж мовою оригіналу): «Отношения России с Украиной уже никогда не будут прежними. Украина никогда не забудет эту подлую, ползучую, террористическую войну, не забудет Крым, не забудет гнойное российское телевидение. Россия великолепно подтвердила ВСЕ, что о ней писали сторонники украинской самостийности. Украина потеряна для России как империи навсегда. Отныне между Россией и Украиной лежит дымящаяся кровь. Эта кровь пролита по вине Москвы. На этой крови в России уже воспитывают детей. Сейчас одно из двух: или Путин своей необъявленной, дьявольской коварной войной изматает, разрушит Украину и в итоге ворвется в Киев, или эта война выкует украинскую политическую нацию, абсолютно невосприимчивую к московской имперской псевдоисторической демагогии – и это станет крахом концепции Российской империи. Война с Украиной представляет собой не столько прямое продолжение распада СССР, сколько апофеоз агонии затянувшейся (начиная с 1917 года) на целое столетие» [1].

Таким чином російська громадськість не може поскаржитись на те, що альтернативної щодо путінської точки зору в інформаційному полі Росії не було. Щоправда, вона далеко не домінуюча, але дає підстави не демонізувати огульно увесь російський народ. Тим часом факт залишається фактом: переважна частина пересічного російського обивателя уклала угоду з путінським режимом на досить сумнівних засадах «політика в обмін на продовольство»: вірнопідданий

російський обиватель не втручається у сферу політики, а кремлівська влада забезпечує йому більш-менш ситий прожитковий мінімум. І цій тенденції поки що нема ради.

Як про це писав незалежний російський журналіст Аркадій Бабченко, «в Росії зараз відбувається те ж саме, що й в Німеччині у 1938-1939 роках. Тоді Гестапо зіткнулося з такою проблемою: їм не було кого ув'язнювати. Не тому, що вони усіх пересаждали, а тому, що громадянська думка в Німеччині до того часу змінилася. І країна стала реально підтримувати Гітлера – майже на 100%. Ось в Росії зараз відбувається те ж саме. Громадянська думка змінюється і всі починають аплодувати Володимиру Путіну, його рейтинг зараз великий» [2].

Так, наприклад, результати соціологічних досліджень Левада-Центру кінця 2017 р. свідчать, що більшість росіян (64%) були переконані в особливій місії російського народу у світовій історії, хоча цей показник у 1992 р. складав лише 13%. Тобто – телевізійний ящик за часів Путіна ефективно розтлив суспільну свідомість і то за досить короткий проміжок часу. Нині вже лише 32% респондентів переконані, що росіяни (русские) такий же народ, як і всі інші. І це при тому, що ще 25 років тому такої думки дотримувалися 80% жителів Росії. В суспільстві панує зомбована телебаченням переконаність, що лише одна Росія і стоїть на сторожі права й утвердження справедливості в усьому світі. Лише 26% опитуваних заявили, що не відчують гордості за свою країну (до війни таку відповідь дали 40% респондентів). То ж доводиться констатувати: агресія Росії проти України породила в суспільстві психологію вседозволеності нібито «богообраного» російського народу [3].

Наскільки усталеними стали ці месіанські устремління? Видний російський дослідник, двічі доктор наук Віктор Макаренко вказує на закономірність: коли війна із

виключного, епізодичного й перехідного стану перетворюється у постійний і нормальний стан суспільства, то тоді брехня перетворюється у норму поведінки, стає соціальною нормою. Більше того – брехня перетворюється в обов'язкову чесноту вірнопідданого громадянина [4].

І тут справа не лише в перебігу поточних подій – спрацьовують глибокі історичні передумови. Йдеться про традиційне співвідношення істини і моралі у свідомості пересічного російського обивателя. Відомий російський богослов отець Олександр Шмеман з приводу представників російського православ'я зазначає таке: «ось що страшно: із усіх об'єктів його любові щонайменше місце посідає *істина*. Я б сказав, якщо говорити про категорії гріха, то гріх – це відсутність любові до Істини... Хвороба, притаманна російському Православ'ю, саме тут... Але про що б він не вів спір, чим би не обурювався і не захоплювався – критерієм для нього ніколи не буде *Істина*... А так, як саме істина і лише вона – звільняє, то росіянин [русский – *В.Т.*] дійсно зазвичай – раб своєї «любові» (курсив Шмемана. – *В.Т.*) [5].

Тож доводиться констатувати, що нинішня російська політична тусовка вочевидь впала у один із найбільших гріхів – невизнання факту гібридної війни Росії проти України. А це, згідно поучень Серафима Саровського, є гординею, «коли хто вважає, що не заслуговує того гріха, у котрий упав». Ситуацію не спасають поодинокі визнання факту агресії російськими політиками. Наприклад, Ксенія Собчак, під час президентських перегонів 2018 р. визнавала, що російські можновладці у своїй політиці щодо України «порушили міжнародне право, поступили абсолютно жاخливо, поставили самі себе в ситуацію, де Росія виявилася ізгоем». Більше того, зазначала вона, «Росії є за що просити прощення в Україні, і я особисто можу попросити прощення, хоча й не приймала рішення» [6].

Здавалось би – ось вона істина прозоріння! Та даремно! Бо переважна більшість росіян вважає, що не несе жодної відповідальності за політику своєї країни. Лише 3% почувають себе повністю відповідальними, а ще 10% визнають, що несуть лише часткову відповідальність за стан справ у своїй країні. А тим часом, як доводить досвід історії (кримінальна, політична, моральна і метафізична відповідальність по Карлу Ясперсу), кожному росіянину, рано чи пізно, доведеться спокутувати гріхи за скоєні в Україні злочини. Сподіваюсь на катарсис покаяння, згадуваний російський дослідник В.Макаренко разом з тим песимістично констатує: до сьогоденішнього дня «проблема істини і брехні є центральною» і, судячи з усього, залишається такою в Росії для «описання під таким кутом зору усіх соціальних інститутів і політичних закладів. «Жити не по брехні», до чого закликав О.І.Солженіцин, не вийшло (поки що, чи назавжди?..) [7].

«Золота жила» Путіна

То ж хочемо ми того, чи ні, але в цьому глобальному протистоянні брехні й істини маємо стати по одному чи іншому боці. Або ж піти третім шляхом «постправди», коли вже навіть назва базової доповіді 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.) звучала таким чином: **«Постправда, пост-Захід, постпорядок»**. Лаконічно й довершено, ніби епітафія на могильному камені лібералізму європейського зразка, коли Захід все більше замикається в собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних» сил.

Що й казати, під прапором антиглобалізму збирається доволі пістрявий натовп соціальних суб'єктів, які не бачать свого місця в майбутньому, а тому хочуть, щоб це невідоме майбутнє не настало. У Кремля є своя

«п'ята колона» на Заході. Її чисельність постійно зростає. Складається враження, що В. Путін натрапив на «золоту жилу», із якої можна черпати практичні дивіденди ще не одне десятиліття. А тому «російська зовнішня політика, схоже на те, кроїться сьогодні за лекалами не так ХХ, як ХІХ ст. Росія активно готує до виходу у світ друге видання Священного союзу... В цьому новому «ходінні в Європу» Кремль може, безумовно, й надломитися. Але до цього Росія налле в реакційні європейські міхи свіжого скіфського вина, і немає ніяких гарантій того, що у Старого Світу не помутніє на певний час глузд» [8]. Тобто сьогодні Росія знову активно втручається в європейські справи, намагаючись грати на боці однієї з європейських партій проти інших у пошуках якщо не союзників, то таких собі «умиротворителів». І такі знаходяться.

Свідчення тому – неоднозначне сприйняття європейським політикумом факту російської агресії. То ж слід визнати: на разі доводиться жити в умовах такого собі «гібридного миру». Ним просякнуте усе сьогоденне суспільно-політичне життя, де насилля мімікрує і виступає в гібридній формі під личиною ненасилля. Більше того – агресія проти України подається таким собі проявом «збройної миротворчості» Росії, позаяк, мовляв, у Києві відбувся фашистський переворот і до влади прийшла «бандерівська хунта». А Росія, звісно ж, є лідером і оплотом антифашизму.

І тут на думку спадає фраза, приписувана Вільяму Черчиллю: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами». Чи ж варто дивуватися, що з початком агресії Росії проти України звинувачення українців у фашизмі стало провідною темою російської пропаганди. Нинішній російський політичний дискурс навіть переживає своєрідну моду на слово «фашизм». Знавівсілі політичні коментатори закладають поняття

«фашизм» в основу ток-шоу про Україну. А тим часом ріджені російські «антифашисти» з георгіївськими стрічками зомбують обивателів своїми закликами «На Берлін!», або ж істеричними вигуками «Первый тост – за Холокост!» [9].

Цей новітній гібридний феномен не з'явився раптом і нізвідки. Про його появу застерігала в 1995 р. Ірина Хакамада у передмові до книги О. Янова «Після Єльцина». Тоді І. Хакамада наголошувала на тому, що «загроза фашистського переродження, яку не можна скидати з рахунку, виникає зовсім не тому, що російський націонал-екстремізм могутній і непереможний: не так уже й багато насправді людей, що свідомо і послідовно сповідують цю віру. Але погоду в суспільстві роблять зовсім не ті, хто переконано й активно за щось виступає – хоч за реформи, хоч за їх припинення. Погоду роблять ті, хто самоусунувся» [10].

То ж прикро, що самоусунулися вогулі не якісь там «темні маси». Навпаки, до позиції обивательської неучасті схилилися і «найбільш освічені, професійно просунуті, молоді». А ті сили в Росії, які називали себе демократичними, над проблемою самоорганізації громадянського суспільства практично не працювали. От тоді «совок» із його потягом до великодержавності й потягнувся до режиму «сильної руки». І зараз груди гібридного неосовка прикрашає георгіївська стрічка, що стала символом анексії Криму і окупації частини Донбасу. Як зазначає професор Вищої школи економіки (Москва) Гасан Гусейнов, «очевидна, неприкрита війна у Східній Україні ведеться силами бойових загонів, що комплектуються з низів російського суспільства. Ідеологічне обґрунтування ліквідації української державності відбувається під тими ж гаслами, які освячували «повернення» (Heim ins Reich) Австрії і Чехії до складу Великої Німеччини» [11].

Йдеться не лише про факт безпосередньої агресії Росії проти України, але й про нагнітання антиукраїнських настроїв у сусідніх країнах, підштовхування їх до створення «альтернативної Європи» з опорою на ультраправі та крайньо ліві угруповання. Показово, як ще у 2013 р. різко активізували свої спекуляції навколо «Волинської трагедії» представники «русского мира» в Україні (В. Колесніченко, О. Царьов, В. Корнілов, С. Цеков та ін.). А тим часом життя показало, що, на превеликий жаль, і в Польщі, і в Україні ще далеко не навчилися адекватно реагувати на підступну підривну діяльність російських спецслужб.

В контексті «альтернативної Європи» було б неприпустимим спрощенням вважати, що ідеологія, політика і практика путінізму в сфері міжнародних відносин розрахована виключно на політичну еліту та дипломатичний корпус сучасного світу. Як нам видається, в експертному середовищі, сформованому навколо В. Путіна, є немало аналітиків, які враховують фундаментальні соціальні зрушення, що відбуваються в сучасному світі. Зокрема враховувати й той факт, що героєм нашого часу стає декласований контингент індустріальних робітників та все менш захищені верстви середнього класу (т.зв. «прекаріат»). Цей новітній герой глобалізованого соціуму перестає розуміти, що відбувається як у світі, та у і в його країні, а тому переймається зростаючим роздратуванням.

Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Федір Лук'янов оцінює соціум сучасного Заходу так: «Ситуація у провідних країнах нагадує ту, що склалася в посткомуністичному світі на початку 1990-х. Зламом життєвого устрою й розгубленістю користувалися майстри епатажу. Сьогодні щось подібне відбувається на світовому рівні. Масштаб економічних, соціальних, політичних зрушень не дає змоги розрахо-

увати на те, що колишній життєвий уклад вціліє, але суспільства це поки що скоріше відчують, аніж розуміють. Ідеальний ґрунт для утішливого популізму, котрий не пропонує рецептів, а обнародує страхи і невпевненість значної частини громадян. У тому числі й середнього класу – здавалося б, гаранта стабільності й поміркованості» [12].

Йдеться не лише про феномен Дональда Трампа, який виграв президентські вибори не в останню чергу завдяки грі на протестних настроях прекаріату. Те саме відбувається в Німеччині – чи не найбільш стійкій країні Євросоюзу, де представники «альтернативної Німеччини» все частіше часто апелюють до «втраченого соціального прошарку». Мається на увазі насамперед нижній сегмент середнього класу, який активно скочується донизу і вже нездатний утримувати свої позиції. Нині він сягнув 15% і становить ядро групи підтримки протестних рухів, проте з ним не працює серйозно жодна партія. А це загрожує погромами, бо з напливом мігрантів об'єкт уваги збоку протестного руху набув зримого образу.

От у цій ситуації, що склалася в світі, Росія намагається вести свою гру. Як пише згадуваний вже Лук'янов: **«В Росії вичерпання моделі розвитку, що виявилося у 2011-2012 рр., було задушено українською кризою.** Суспільна мобілізація навколо протистояння кинутим викликам каналізує сумніви у патріотичне піднесення. При цьому суть процесів схожа саме із західним світом – кінець суспільства споживання, скорочення середнього класу і відсутність зрозумілих схем розвитку, окрім поточного виживання економіки».

Відтак назріває проблема: яким чином забезпечити консолідацію російського суспільства? Той же Ф. Лук'янов уповає на феномен путінізму: «Від сплеску незадоволення утримує тип правління – харизма лідера,

заснована на сприйнятті його як «одного з нас», людини із зрозумілими для маси інстинктами. В цьому, до речі, й секрет популярності російського президента у світі – імідж надійного й зрозумілого мужика, який реагує як нормальна людина. Те, що викликає відверте неприйняття у інтелектуалів та мейнстримних політиків, є вирашем у очах обивателя» [13].

Чи є цей примітивний популізм гарантією від суспільного збурення? Не виключено, що на певний час це спрацює, але зростаюча криза все одно підштовхне президента на «непопулярні» кроки. А це вже підриватиме так старанно вибудований у сприйнятті обивателя імідж Путіна як «народного дбайливця». Погоня за радикалізованою публікою неминуче буде затягувати його дедалі в русло екстремізму. Врешті-решт коло може замкнутися і радикалізм поглине все суспільство.

Власне, суспільство уже недалеко від цього стану. Головні ідеї оточення В. Путіна – державництво, антизахідництво й антиамериканізм, антилібералізм. Та навіряд чи підлеглі люди здійснюють свої вчинки, керуючись ідеями. Мотивація з їхнього боку випливає радше з традиційної поведінки, зумовленої закоріненими звичками. Служба в КДБ привчила людей до бажання взяти всі суспільні процеси під контроль, бо «безпорядок» у розумінні чекіста – відсутність контролю. Інша характерна риса цього середовища – особиста відданість, яка була визначальною для соціального коду оточення В.Путіна в його дитинстві – «відданість пацанам». Саме тому діючий президент РФ часто вживає кримінальний жаргон («мочить в сортире», «перетопчутся», «устанут пыль глотать», «от мертвого осла уши»). Або ще, щоб підкреслити свою жорстокість: «Кто нас обидит, тот трех дней не проживет».

Все це поки що спрацьовує – у широких мас населення сформовано світобачення: фашисти – це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна – це не фашисти, а справжні тобі «антифашисти». А тим часом якраз пропутінський контингент населення й став заскорузлою першоосновою фашизації Росії, де ідеологія зомбованого телебаченням новітнього російського «ватника» мало чим відрізняється від світогляду радянського «совка».

Ревізія чи переосмислення?

Чи розуміють сутність цих проблем в суміжних з Україною державах Європейського союзу, в тому числі й в Польщі? Не берусь давати однозначну відповідь бо розкрити цю проблему в короткому виступі неможливо. Зупинюся хіба що на публікації експерта урядового Центру східних досліджень Войцеха Кононьчука «Час для постгедройцівської доктрини щодо України», опублікованій у часописі *Nowa Europa Wschodnia*. Автор статті закликає нас переглянути концепцію Єжи Гедройця, котра передбачала імперативну підтримку Польщею незалежності України, Білорусі і Литви, що вважалося запобіжником проти імперських зазіхань Кремля. Кононьчук стверджує, що Революція гідності та вибух російсько-українського конфлікту означають де-факто створення нової України, яка нібито уже остаточно вийшла із зони впливу РФ, визначилася із західним курсом розвитку. На його думку, хоч внутрішні перетворення в Україні і залишаються «незавершеними, але є безповоротними». Отож, закликане Кононьчук, Польщі слід позбутися «українофільства» і прагматизувати взаємовідносини між нашими країнами [14].

На перший погляд така постановка проблеми тішить самолюбство України – аякже, ми самодостатні і курс

наш безповоротний. Але це все – ідеологія хіба що певного прошарку українського політикуму. Практика ж показує, що на масовому рівні Україна нині вкрай травмована. І не лише тому, що від 2014 р. тимчасово втратила 7% своєї території (анексія Криму, утворення так званих «ЛНР» і «ДНР»). Відтак було вилучено близько 20% економічного потенціалу (зруйновані, демонтовані й вивезені росіянами промислові виробництва окупованого Донбасу). Загинуло понад 10 тисяч громадян. Зігнані з насиджених місць близько двох мільйонів біженців із зони бойових дій і самопроголошених сепаратистських псевдодержав.

Але й це не головне. Головна нині загроза Україні полягає у досить хиткій позиції представників того політичного класу, який тривалий час визначав стратегію і тактику поступу України. Недаром же американці стверджують: «Policy is Personal». Тож не секрет, що після приходу до влади адміністрації Віктора Януковича, Росія від стратегії «братніх обіймів» перейшла безпосередньо до фази «поглинання України» шляхом активного просування на ключові посади української держави персон, повністю залежних від Москви. Наприклад, на посаду міністра оборони було призначено громадян Росії Дмитра Саламатіна (2012 р.) та Павла Лебедева (2012-2014 рр.), а головою СБУ було призначено громадянина Росії Олександра Якименка (2013-2014 рр.). Стратегічна ціль зрозуміла: проблема національної безпеки України мала вирішуватися в Москві, а широке громадянство України мало б врешті-решт повернутися до звиклої в минулому ролі «малоросів».

Однак так не сталося. Революція гідності 2013-2014 рр. потрясла цю накинуту Україні модель «меншого брата – малороса». Побоюючись відповідальності за масове насилля та розстріли на Майдані Незалежності, кадровий склад українських урядовців, підібраних Мос-

квою, стрімко залишив Україну. Так, в лютому-березні 2014 р. втікачами з України стали: Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр енергетики та вугільної промисловості, міністр освіти і науки, голова Служби безпеки України, чинний секретар Ради національної безпеки країни (Андрій Ключев) та його попередниця (Раїса Богатирьова), а також значне число інших можновладців. Тим самим була обвалена владна вертикаль. Наприклад, дізнавшись про зникнення начальників, київська міліція просто розбіглася.

Звісно, Революція гідності продемонструвала появу самобутнього організаційного парадокса (на кшталт Паризької комуни 1871 р.), і цей парадокс ще до кінця не осмислено ні в Україні, ні за її межами. Той суб'єкт забезпечення національної безпеки – **громадяни України** – який стояв останнім у довгому ряду Закону 2003 р. «Про основи національної безпеки України», виявився фактично єдиним рятівником своєї Батьківщини. Отож громадянське суспільство заявило про себе як та суспільна сила, що зруйнувала плани розчленування України на «Новоросію» та інші регіони. Уже влітку на основі волонтерського руху було створено більше 30 спецпідрозділів особливого призначення, згодом підпорядкованих МВС України, а ще були добровольчі об'єднання і частини, що «замикалися» на Міністерство оборони і Національну гвардію України.

Чи означає це, як то стверджує Конончук, що Україна вже відбулася і не потребує жодної допомоги, чи, принаймні, хоча б розуміння з боку своїх західних сусідів? Тож як тоді дати раду головній проблемі України і перейти від держави приватизованої до правової? Адже

корпоративно-олігархічна суть держави поки що не змінилася, і цей гібридний мутант – «демократура» – несе в собі велетенську загрозу суверенітету України. Поки що в світі не було прецедентів переходу в правовий стан таких ось квазідержав посттоталітарного типу, приватизованих групами приватних інтересів, які спромоглися саме право перетворити на інструмент, що дозволяє цим правом безкарно нехтувати.

Тут слід брати до уваги ті вагомні зрушення у переконаннях українців. Як зазначає директор Національного інституту стратегічних досліджень академік Володимир Горбулін, в свідомості українців відбулися відчутні зміни: «Ми більше не віримо в братство і рівноправне партнерство з Росією... Ми більше не віримо в договори і меморандуми про гарантії безпеки, а усвідомлюємо необхідність розбудови власних збройних сил і мобілізації внутрішніх ресурсів для перемоги над ворогом. Ми розуміємо, що не можемо безкінечно дискутувати про вектори інтеграції... Урешті-решт ми чітко усвідомлюємо, що іншого шляху, окрім європейського, для розвитку України просто не існує» [15].

Разом з тим світова спільнота, в тому числі й Польща, мають усвідомити, що вийти із ситуації нав'язаної Росією гібридної війни Україні буде дуже тяжко, якщо взагалі можливо на найближчу перспективу. Цей момент знаходить порозуміння з боку російського професора Ігоря Клямкіна: «Це можна назвати нелегальною війною між державами, коли вона за фактом є, але факт цей не визнається, і її нібито немає. Цей новий феномен ламає всі попередні смислові розмежування – між війною і миром, між силовими діями, політикою і дипломатією. Усе змішується і заплутується у якомусь безтямному стані, в якому всі колишні інструменти розв'язання конфліктів не працюють, блокуючи один одного, а інших немає» [16].

В цій ситуації, судячи з усього, доведеться вибирати одне з двох: або світова спільнота знайде спосіб цей феномен – гібридної війни – усунути, або ж вона буде вимушена пристосуватися до життя з розмитими кордонами між війною і миром. Ця дилема, як нам видається, має враховуватися і польською стороною у розбудові її стратегії щодо України. Тут не можна не погодитися із президентом Європейської ради Дональдом Туском, який вважає, що Польща і Україна мають будувати фундамент для примирення, а не ворожнечі: «Мова не йде про те, щоб не говорити правди, бо ж правда необхідна для об'єднання, але в інтересах Варшави й Києва побудувати фундамент для об'єднання, а не конфлікту... Україна бореться за свою незалежність, Україна потребує підтримки як ніколи раніше». Таку ж точку зору відстоює й президент України Петро Порошенко, заявляючи, що Україна підтримує ініціативу про перегляд у Польщі закону про Інститут національної пам'яті і розраховує на зміни положення, котре стосується українців [17].

Яким має бути «опрацювання минулого»?

На превеликий жаль, друга хвиля фашизації глобалізованого світу – це вже не футуристичний прогноз, а суворая реальність наших днів. То ж з'являється нагальна необхідність осмислення і переосмислення минулого – першої хвилі фашизації. І не заради академічної цікавості, а заради збереження перспективи для майбутніх поколінь.

Ще у вересні 2016 р. президент України Петро Порошенко зазначав на конференції «Ялтинська європейська стратегія», що під тиском російської пропаганди демократичний світ втрачає контроль над власними цінностями. Росія наповнює Захід параноїдальними ідеями, планує змінити склад європейської еліти, зруй-

нувати Європейський Союз і Трансатлантичний альянс. Результат, до якого прагне Кремль, – побудова альтернативної Європи, побудованої на егоїзмі, популізмі й цинізмі. Вихід із ситуації один – боротися: «Я хотів би, щоб усі європейські лідери залишалися оптимістами й відіграли свою роль у захисті Європи. Я зараз говорю не про захист України, а про захист нашої спільної Європи. Ми можемо перемогти лише тоді, коли будемо разом» [18].

І це не просто слова та заклики. Уже нині західні спецслужби розслідують випадки таємної фінансової підтримки європейських суспільно-політичних об'єднань з боку Кремля. На їхню думку, російські спецслужби на разі намагаються активно використовувати розбіжності між окремими державами ЄС з метою «підриву політичної згуртованості» європейських союзників США. Конкретно мова може йти про зусилля Москви щодо зриву програми розміщення в Європі елементів американської ПРО, про зниження військової могутності НАТО, про відміну фінансових і економічних санкцій, уведених проти Росії з початком агресії проти України.

Однак було б некоректно зводити усі витoki «другої хвилі фашизації» лише до підривної діяльності Росії. На жаль – проблема значно серйозніша. Як ми вже вище зазначали, підспудні спонуки фашизації мають свої витoki й у суспільно-політичних процесах західного світу. І Росія охоче підключається до розхитування ситуації, вдаючись до тактики «комутації». Саме про це йшлося ще в далекому 1963 році, коли було опубліковано статтю Теодора Адорно «Що значить «опрацювання минулого»? [19].

В ті дні у світі тривала холодна війна, коли у стосунках між провідними ядерними державами – США і СРСР – підспудно домінувало твердження: «війна немислима,

але й миру не досягнути». Просто військові дії були перенесені на світову периферію. За підрахунками відомого футуролога Елвіна Тоффлера, сувора реальність протистояння двох світів у холодній війні була такою, що «впродовж 2340 тижнів, що відбулися між 1945 і 1990 роком, всього три тижні на землі не було жодної війни». Спонукою цих війн, вважає Тоффлер, було «захоплення, розширення чи утримування політичної влади» [20].

Таким залишається світ і сьогодні – жорстокий і несправедливий, але нам в ньому доводиться жити, працювати й вирішувати свої проблеми. А тим часом на момент опублікування статті Теодора Адорно в Європі, як і у всьому світі, уже активізувалися дії угруповань правого радикалізму. Та й на наших очах уже визрівають передумови фашизації певних політичних режимів. Отож питання живучості націонал-соціалізму (в усіх його гібридних формах), поставлені у свій час Теодором Адорно на обговорення, ставали все більш і більш актуальними.

Нині ж складається враження, що Друга світова війна так і не закінчилася, що вона все ще збуджує нашу історичну пам'ять, бо разом із больовим шоком учасників війни – наших батьків та матерів – війна генетично увійшла в світосприймання наступних поколінь. Недаром Україна є суспільством пострадянським, постгеноцидним і постчорнобильським. Це той фактор, котрий часто не враховується нашими сусідами із Центрально-Східної Європи (в тому числі й Польщі) щодо оцінки процесів у нашій країні.

Тож звернемося знову до статті Теодора Адорно. Насамперед нашу увагу в ній привертає таке положення: «націонал-соціалізм не є мертвим», а тому «готовність здійснити неймовірне [розв'язати нову війну] підспудно живе як у людях, так само як і в порядку, що їх оточує». Людський розум, зазначає Адорно, протестує, бо жити

в тіні цього жорстокого нацистського минулого просто неможливо. Адже коли за насильством приходить нове насильство, то почуттю страху не буде кінця.

Отож, щоб зняти сумніви, філософ приходить до двох основоположних умовиводів. По-перше, до заклику «все забути й простити» жодним чином не можуть апелювати винуватці жорстокості. Навпаки – вони мають спокутувати свої гріхи і отримати заслужену кару. По-друге, минулий історичний досвід потребує постійного серйозного опрацювання, щоб «чари минулого розсіялися під дією ясної свідомості» [21]. Зрозуміло, що значну частину цієї роботи маємо виконати ми – історики.

А тепер найголовніше – найбільшою загрозою сучасності Адорно вважав «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут для нас виникає проблема: а наскільки правомочною була сама постановка питання, коли «націонал-соціалізм» розглядався як щось окреме, що просочується ніби то в щось принципово інше – у «ліберальну демократію»?

За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна – глави Ради із суспільних наук (Social Science Research Council) – у час загострення холодної війни у США діяла ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від нацизму. На загал дослідники з країн Заходу були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Слід було відділити Захід від нацизму... Саме тому слід було заперечувати західне й уповні сучасне походження нацизму. Велетенські зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він нічого спільного не має з сучасністю, що, звичайно ж, зовсім не так» [22].

У цій непростій ситуації слід віддати належне Теодору Адорно. Бо ставлячи питання про «просочування» націонал-соціалізму в демократію, він раптом у процесі

аналізу приходиться до зовсім іншої логіки викладу. В його тлумаченні джерела нацизму є наслідком реальних проблем, що походять із кризи самої системи ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити... пов'язано з тим, що все ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, із котрих фашизм виріс. Його сутність неможливо вивести із одних лише суб'єктивних передумов. Економічний порядок і також, відповідно до його моделі, майже вся економічна організація сприяє, як і раніше, залежності переважаючої більшості людей від даної реальності, над якою вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей й змиритися з ними... І так як дійсність, врешті-решт, не дає тієї автономії і того можливого щастя, яке взагалі то обіцяє поняття демократії, то до неї [демократії] й ставляться індиферентно, якщо й зовсім не відчують до неї потаємної ненависті. Ця форма політичної організації переживається як така, що не відповідає суспільній і економічній реальності» [23].

Отже, демократія за умов кризи втрачає не лише свою привабливість, але й легітимність. А тим часом націонал-соціалізм ловить вітер у свої паруси. Чи бачив Адорно вихід із цієї загрозливої ситуації? Не в повній мірі. Складається враження, що його пропозиції щодо вирішення проблеми паліативні – вони полегшують хворобу, але не лікують її. Зокрема він вважав що необхідно приділити більше уваги демократичній педагогіці, в рамках якої «опрацювання минулого» допомогло б протидіяти забуттю фашистських злочинів, а тим більше – протидіяти виправданню забутого. Філософ пропонував активізувати спільні зусилля педагогів і психологів, які не цурались би буденної практичної роботи.

Одночасно Адорно відчуває обмежені можливості просвітницької педагогіки, оскільки вона «впливає лише на тих, хто їй відкритий, а тому навряд чи схильний до фашизму». Але цю роботу, вважав він, попри все слід виконувати, слід нагадувати людям про те, що «зримі й замасковані фашистські новації приносять Європі війну страждання й нужду в системі, що заснована на насиллі, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони приводять до політичної катастрофи» [24].

Російський реваншизм

Ось на цьому моменті хотілося б зупинитися детальніше. На п'ятдесят п'ятому році після виходу статті Теодора Адорно ми пересвідчуємось, що знову доводиться говорити про загрозу «російської гегемонії в Європі».

В засобах масової інформації з моменту російського вторгнення в Україну у 2014 р. постійно проводяться паралелі між Гітлером і Путіним. І не має значення, що путінська пропаганда виставляє Росію як передовий загін демократії, який, мовляв, бореться проти українських фашистів ба навіть «жидофашистів». Всі ми розуміємо, що живемо в час «гібридної війни», коли політична термінологія мімікрує й постійно змінює свій окрас.

То ж, щоб розкрити сутність проблеми, слід продовжувати традицію, закладену Теодором Адорно: шлях до фашизму об'єктивно прокладає криза ліберальної демократії та суб'єктивні помилки лідерів Заходу. Однак такий підхід не повинен виправдовувати дії самого агресора – бо агресор повинен понести свою міру відповідальності за скоєні злочини.

А тим часом у нинішньому інформаційному полі спостерігається цікава тенденція, яку називають *Putinferschtehen*. Мовляв, треба увійти в становище Путіна і зрозуміти його, осмислити ті обставини у які він потра-

пив, допомогти йому зберегти обличчя та й посприяти йому вийти із скрутного становища. Бо ж, мовляв, «війна війною», але «бізнес як завжди».

Від такого з дозволу сказати «розуміння» не далеко й до повного «умиротворення» агресора. Цікаво, що західними «добротворами» виправдовується не лише Путін, але і його попередник – Адольф Гітлер. Ось, наприклад, відомий оглядач «Newsweek Polska» Цезарій Михальський акцентує увагу на тому, що «Гітлер і Путін – це дві помилки Заходу... Гітлер виріс на помилці Заходу стосовно Німеччини, зробленої у Версалі. Путін виріс на помилці Заходу стосовно Росії в часи Горбачова і Єльцина після розпаду СРСР. Ту Росію, допоки вона була ще слабкою, слід було силою втягнути в ЄС і НАТО, – так як слід було втягнути Німеччину у спільний версальський уклад, а не обкладати репараціями, коли Веймарською республікою керував ще Вальтер Ратенау» [25].

Подібне судження, як на мою думку, не просто сумнівне, але воно й підступне. Тут вина повністю покладається на Захід, а Путін замальовується такий собі білий та пухнастий. Тож правомірно виникає законне запитання: як можна було інтегрувати в Європу гігантську територію Росії з населенням, яке принципово не поділяє європейські цінності а протиставляє їм консервативні цінності «русского мира», густо змішані на православному фундаменталізмі? Мені не зрозуміло – чим православний фундаменталізм кращий за ісламський фундаменталізм?

Тим не менше, я віддаю належне польському аналітику за його прогноз щодо подальших подій. Тоді ще у квітні 2014 року Михальський писав: «Зараз Лавров огидно, по-ріббентропівськи й по-молотівськи бреше. Зараз Росія провела у Криму референдум і відправила у Донецьк «туристів», оплакуючи переслідування росій-

ської меншини аж від України до Естонії... згідно моделі Гітлера в Судетах чи Гданську... В будь-який момент може статися так, що українці напали на якусь російськомовну радіостанцію Глівіце, і Путіну... просто доведеться розпочати вторгнення. І розпочнеться бійня» [26].

Тут Михальський був правий: власне, так і сталося. Сьогодні вже всім зрозуміло, що Путін іде в річищі агресивних моделей, відпрацьованих Гітлером. Коли ж йдеться про «Веймарський синдром» стосовно Росії – то це окрема тема, яка розглянута в одній із моїх останніх монографій [27].

А поки що давайте щиро визнаємо: людству і в ХХІ столітті не вдалося «подолати самі причини минулих подій» – фашизації Європи. Світ у наші дні стає все менш соціально відповідальним. А й справді – коли відбувається поляризація капіталу на одному полюсі, а бідність концентрується на другому, коли економіка світу зосереджена на обслуговуванні приватних інтересів якогось 1% населення Землі (а саме про це йшлося у Давосі 2016 року), то немає нічого дивного що потенціал агресивності в суспільному житті неминуче зростає. Хіба що насилля все більше виступає у «гібридній подобі». Саме на цей момент звернув увагу президент Всесвітнього економічного форуму Клаус Шваб: в наші дні й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і ненасилля» [28].

От така наукова констатація факту! Як мовиться – «без гніву і пристрасті» (*sine ira et studio*). Чого вже чекати у цьому світі, коли зникає різниця між такими поняттями як «війна» і «мир»? Наведемо конкретний приклад: Росія у «Мінському процесі» чомусь фігурує як невоююча сторона, тобто – не як агресор щодо України. Більше того – у своїй зовнішній політиці Росія виступає

в ролі миротворця під гаслами боротьби проти тероризму і фашизму. А тим часом життя неспростовно доводить: агресивна Росія у все більшій мірі стає на шлях фашизації, що створює величезні ризики як для України, так і для Європи і всього світу, а насамперед для регіону Центрально-Східної Європи. І не бачити цього було б на грані злочину.

То ж перед країнами Центрально-Східної Європи на-зріла необхідність більш глибоко усвідомити ідею «спільності історичної долі», що пов'язана із європейською системою цінностей, а також з такими інтегруючими структурами як Євросоюз і НАТО. Було б символічним нарощувати прагнення цих країн стати побік України. Бо Україна сьогодні на передньому краї боротьби за право цивілізаційного вибору. Тішить те, що багато хто з європейських аналітиків – як урядових, так і з недержавного сектора – вважають, що Росія виступає не просто проти України, а проти існуючого міжнародного порядку.

Більше того, аналітики вважають, що внаслідок слабкої й невиразної реакції Заходу на вторгнення Росії в Грузію у 2008 році, а потім і в Україну у 2014 році – Кремль став цинічно зневажати норми міжнародного права. То ж якщо європейці, а насамперед держави Центрально-Східної Європи не займуть твердої позиції, то де та «червона риска», яку не перетне Москва?

Знову хочу нагадати – в час російської агресії спільність історичної долі народів Центрально-Східної Європи перевіряється як ніколи на міцність і вірність європейським цінностям. То ж іноді не гріх зупинитися і озирнутися навкруг, згадати минулі трагедії окупації, Голокост, етнічні зачистки тощо. Не забувати про довід європейських країн, що пройшли через процес катарсису бо, як зазначав у свій час Ернест Ренан, нація це не лише те, що стосується колективної пам'яті, але й те,

що стосується колективного забуття [29].

У цьому процесі переосмислення історії визначальними стають засадничі християнські цінності «ПРОЩАЮ І ПРОШУ ПРОЩЕННЯ», культивовані у свій час Єжи Гед-ройцем і, як на моє глибоке переконання, були притаманні добі Кучми-Кваснівського. Тоді ж тримався в полі зору і той факт, що в роки Другої світової війни кожен четвертий українець заплатив своїм життям за свободу й незалежність.

Отже, треба бути гідним своєї історії, якою б трагічною вона не була, і, переосмислюючи історію, думати про долю майбутніх поколінь.

Література:

1. Широпаев А. Россия в войне с Украиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rufabula.com/articles/2014/09/08/russia-in-the-war-with-ukraine>
2. Кривцун Я. Аркадий Бабченко: Россияне аплодируют Путину, как когда-то немцы – Гитлеру [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20170223/238775998.html>
3. Левада-центр: 64 процента граждан убеждены в особой миссии русского народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://graniru.org/Society/m.266484.html>
4. Макаренко В. Читая Александра Койре: феномен эволюции национальной философии к системе тотальной лжи // Политическая концептология. – Ростов-на-Дону. – 2017, №4. – С. 6-19.
5. Шмеман А., прот. Дневники. – 2-е изд. Испр. – М., Русский путь, 2007. – С. 480.
6. Мой первый визит как президента будет в Украину. России есть за что просить прощения в Украины». Главные заявления Собчак на пресс-конференции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gordonua.com/publications/rossii-est-za-cto-prosit-proshcheniya-u-ukrainy-glavnye-zayavleniya-sobchak-na-press-konferencii-222972.html>
7. Макаренко В. Читая Александра Койре: феномен эволюции национальной философии к системе тотальной лжи // Политическая концептология. – Ростов-на-Дону. – 2017. – №4. – С.16.
8. Пастухов В. Это ошибка, что Россия удаляется от Европы. Она приближается к ней... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.no-vayagazeta.ru/politics/70726.html?print=1>
9. Единая Россия в Воркуте устроила автопробег «Куплю кожу Обамы дорого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russia.liveuamap.com/ru/2015/25-january-from-vorkuta-antiobama-race-endorsed-by-the-ruling?>
10. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/POLITOLOG/yanow.txt>
11. Фашизация антифашизма, или как Российская Федерация легитимизирует захват Украины. Фашистский дрейф языка: манящий и маниакальный [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/14620>
12. Лукьянов Ф. Потерянное общество: средний класс стал главной жертвой кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Poteryannoe-obschestvo-srednij-klass-stal-glavnoi-zhertvoi-krizisa-17995>
13. Лукьянов Ф. Потерянное общество: средний класс стал главной жертвой кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Poteryannoe-obschestvo-srednij-klass-stal-glavnoi-zhertvoi-krizisa-17995>
14. Исторична політика в сучасних українсько-польських відносинах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2353468-istoricna-politika-v-sucasnih-ukrainskopolskih-vidnosinah.html>
15. Втрачені і невтрачені ілюзії. Країна у глобальних вимірах сучасного світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ua/rubric-abroad/2254046-vtracheni-i-newtracheni-iluzii-ukraina-w-globalnich-vimirach-suchasnoho-svitu.html>

16. Клямкин И.Н. «2014. Год Украины». – М., Фонд Либеральная миссия, 2015. – С. 67.

17. Туск считает антибандеровский закон неразумным [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/3990034-tusk-schytaet-antybanderovskiy-zakon-nerazumnym>

18. Порошенко: стратеги Кремля готовят новый EXIT в ЕС и построение альтернативной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://newsone.ua/vazhno/poroshenko-strategi-kremlya-gotovyat-novyi-exit-v-es-i-postroenie-alternativnoj-evropy.html>

19. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>

20. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. – М., 2005. – С. 39, 43-44.

21. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>

22. Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>

23. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>

24. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>

25. Михальский Ц. Гитлер и Путин: две роковые ошибки Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/russia/20140410/219438978.html>

26. Михальский Ц. Гитлер и Путин: две роковые ошибки Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/russia/20140410/219438978.html>

27. Василь Ткаченко. Україна: quo vadis – куди йдемо? – К., ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС Україна, 2017. – С. 192-247.

28. Мануков С. 4-я промышленная революция в Давосе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlen-naia-revolutsiya/>

29. Ренан Э. Что такое нация? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hrono.ru/statti/2006/renan_naci.php

Vasyl Tkachenko

Doctor of Historical Sciences, Professor
Academician of the Academy of Political Sciences

Challenge of the Hybrid War: the Danger of Fascism of Europe

Aggression of Russia against Ukraine is not only the continuation of the collapse of USSR, but also an agony of

the communist system. According to sociological polls in 2017, 64% of Russians are convinced of a special mission of Russian people in a world history, but only 3% of them feel fully responsible for their country's policy, while another 10% recognize only a partial responsibility. In this regard, Russia's liberal intellectuals point out that when a war from an exceptional, episodic and transitional condition turns into a constant and familiar state of the society, the lie becomes a norm of a behavior. The hybrid war in Donbas is carried out by forces of combat units, which are equipped with the separate stratum of the Russian society and collaborationists from Eastern Ukraine.

The Kremlin has its own "fifth column" in the West. Its number is constantly increasing. Moscow encourages the creation of an "alternative Europe", incites anti-Ukrainian sentiment in neighboring states of Ukraine.

Ukraine is now extremely traumatized (lost 7% of the territory, 20% of an economic potential, more than 10,000 human victims, about 2 million refugees). In addition, there is an awareness that it will be very difficult for Ukraine to exit the situation of the hybrid war, if it is possible in the near future. In this situation, the world community, including the Polish one, has to choose one of two: either a hybrid war can be finished, or Europe will be forced to adapt to life with blurred borders between war and peace and to put above all the principle of "business as usual" .

So, there is the necessity of constantly seriously reinterpretation of the past historical experience by countries of Central and Eastern Europe, a deeper understanding of an idea of "the commonality of the historical destiny" of Ukraine, Poland and Lithuania.

Keywords: *imperial Russia, Ukrainian political nation, "alternative Europe", "Volyn tragedy", "appeasement" of aggressor, "reinterpretation of the past," "percolation" of national socialism into democracy.*

Розділ V. РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор,
академік Академії політичних наук

УКРАЇНА В ОПТИЦІ РОСІЙСЬКОГО НА- ЦІОНАЛІЗМУ

**(15-е засідання постійного теоретичного
семінару «Російська думка і політика», –
Ростов-на-Дону, – 21 лютого 2018 р.)**

Сьогодні нашій увазі представлена книга **Емілія Паїна і Сергія Федюніна «Нація і демократія. Перспективи управління культурним розмаїттям», – М.: Думка, 2017. – 266 с.** Робота багатопланова, ґрунтовно аргументована, пізнавальна і повчальна.

Готуючись до спілкування з російською аудиторією, з тривогою відчуваєш на собі вантаж якогось психологічного пресингу: адже на нашому теоретичному семінарі йдеться про ставлення країни-агресора до жертви цієї агресії – України. І нам нікуди не дітися від тієї істини факту, що проти України зараз зосереджено близько 40 тисяч озброєних Росією людей, навчених офіцерами Російської Федерації. При цьому контингент присутніх на території України професійних військових РФ в різні періоди коливається від 3 до 16 тисяч чоловік [1].

А тому і нашу академічну аудиторію неможливо ізолювати від того агресивного інформаційного поля, де тільки й чути або лукаві міркування про «народів-братів», про спільність їхньої історичної долі, і про православну «дніпровську купіль», або відверту брехню і

наклепи про розіпнутих в Слов'янську хлопчиків і про неминучий крах київської жидобандерівської хунти. А коли вже вкотре чуєш заяву глави МЗС РФ Сергія Лаврова про те, що Росія не має наміру каятися і вибачатися за Донбас і Крим, то розумієш, наскільки малі можливості нашої наукової аудиторії подолати інерцію імперського мислення [2]. **Тим більше що обстановка війни являє собою той соціальний контекст повальної брехні, про який так пристрасно і послідовно пише мій старий друг Віктор Павлович Макаренко.**

А «старший брат» – російський народ – тим часом не перестає дивувати нас своїми морально-політичними переконаннями. Так, наприклад, знедолені російські люди записуються в Приватну військову корпорацію Вагнера, отримують бойовий досвід на Донбасі, потім їдуть до Сирії, а звідти повертаються на батьківщину вже двохсотим вантажем. Обізнані аналітики стверджують, що таким чином цих людей, які уже звикли вирішувати політичні проблеми за допомогою зброї, помаленьку «утилізують». А їхні матері журяться. Ось і Фаїна Гаврилова з селища Кедрово Свердловської області, журиться, що її синові-найманцю (так званому в світі «псу війни») після смерті не віддають військових почесностей: «А вони не такі люди, чи що? – каже жінка. – Вони явно пішли воювати, допомагати. Нехай навіть заради грошей. Тому що злидні, тому що безробіття» [3].

Це я про те, що наше обговорення наукової проблеми відбувається не в стерильній академічній обстановці, а в реальному світі, який ставить перед нами екзистенційні проблеми, а ми повинні знаходити адекватні відповіді. У тому числі й намічати «перспективи управління культурним розмаїттям». Маю велику надію, що в цьому нам допоможе і обговорювана робота Еміля Паїна і Сергія Федюніна. Зізнаюся чесно – коли мені раніше доводилося розбиратися в проблемах мультикультуралізму, я в

першу чергу звертався до розробок Еміля Паїна і Льва Гудкова. Обидва вони представляють для мене зразок наукової сумлінності та людської порядності.

Звичайно, як би ми не таврували бюрократизм, але життя наше таке, що потребує «управління культурним розмаїттям». Це стосується і Росії, і України, нехай навіть між ними нині і пролягла лінія фронту.

Я не філософ, а історик, і тому, на відміну від колег, які представляють журнал «Політична концептологія», вважаю за краще відштовхуватися не так від концепції, як від конкретного факту, а вже потім ставити цей факт в систему координат тієї чи іншої концепції. Наприклад, читаю в Інтернеті інформацію з Москви: **«на станції метро «Київська», підновлені фрески, українку переробили в росіянку, замінивши вінок на хустку**. Як завжди, виконали все бездарно і тяп-ляп – з-під хустки стирчать стрічки ... **Спіймані за руку реставратори вже без збентеження заявили, що так і було – і вони лише відновили історичну справедливість**». Інформація розміщена на російському інформаційному ресурсі Inosmi.ru – «все, що гідно перекладу». Автор замітки іронізує: «На черзі, ймовірно, перейменування відомої картини, на якій запорожці пишуть листа султанові. З'ясується, що це були і є ополченці-шахтарі, що пишуть листа київській хунті» [4].

Жарти жартами, але на цьому ж російському інформаційному ресурсі Inosmi.ru надibuємо й іншу інформацію. Вже стосовно подій в Україні. Йдеться про скандальну заяву директора «Інституту національної пам'яті» Володимира В'ятровича. Виявляється, що на своїй сторінці в «Фейсбуці» цей «охоронець» національної пам'яті помістив таке судження: «Не всі щупальці «русского мира» такі огидні і очевидні як совок і московська церква. Деякі більш симпатичні, вишукані і респектабельні, але не менш небезпечні. «Іронія долі», «восьме

березня», булгакови, пугачови, і навіть висоцькі й цої в руках Кремля – ефективні інструменти нагадування про єдиний культурний простір та інструменти його відтворення. А саме культура є фундаментом, на якому кожен імперіалізм зводить храм своєї величі».

Творчі люди в Україні різко засудили ці розумування «хранителя національної пам'яті» В'ятровича – у людини є явний дефіцит інтелігентності й культури [5].

Однак проблема все-таки існує. І суть її в тому, що, на мій погляд, одна справа творчість Михайла Булгакова, а інша – інтерпретація його творчості нинішніми адептами «русского мира». Ніколи для нас в Україні не були секретом великодержавні симпатії автора роману «Біла гвардія», але сприймалися вони читачем як да-нина часу – кожна людина має право на особисті переконання. Були свої переконання і в Булгакова, але це не перекреслює його величезний талант. Точно так же, як антипольський вірш «наклепникам Росії» не перекреслює талант і значимість творчості Олександра Пушкіна.

Разом з тим, ми не закриваємо очі й на те, що в сучасному фільмі «Біла гвардія» режисер Володимир Бортко перегнув палицю, випинаючи аристократизм білогвардійців і іронізуючи з приводу мужикуватості петлюрівців. Тут би було доречно згадати жлобський «аристократизм» актора Пореченкова, який приїхав на Донбас постріляти людей – розважити себе таким собі сафарі. А заодно, до речі, побажати Володимирі Бортку запозичити досвід польського режисера Єжи Гофмана, який у фільмі «Вогнем і мечем» дуже делікатно зобразив взаємини українців і поляків в умовах кровопролитної війни.

Отже, проблема управління культурним розмаїттям має місце бути. Але й ті, хто взяв на себе роль «управлінців», повинні мати необхідну інтелігентність, почуття міри, такт і професіоналізм. А це означає, що такі наукові розробки, як представлена на наш розгляд книга

Еміля Паїна і Сергія Федюніна, своєчасні і актуальні, хоча, може бути, і широко не затребувані в суспільній практиці наших днів, де панує культ цинізму і чистогану. Але, як то кажуть, «роби свою справу і будь що буде».

Який же сюжет із обговорюваної книги привернув мою увагу в першу чергу? Захотілося простежити роль українського фактора в еволюції російського націоналізму. До теми боротьби двох національних проєктів – «великодержавного» російського і «національного» українського – свого часу звертався професор Олексій Міллер. Не дивно, що його симпатії як представника Росії були на боці «великодержавного» проєкту. Тому мені уявлялося цікавим розглянути український аспект проблеми в роботі «Нація і демократія» – як з ним обійдуться Паїн і Федюнін. Тим більше, що така постановка проблеми не надумана: в громадській думці вона вже давно набула форми усталеного фразеологізму – **«російський демократ закінчується там, де починається українське питання»**.

Кому тільки не приписували цей вислів? В українських текстах авторство цих слів віддають Володимирі Винниченку, академіку Вернадському, Лесі Українці, Симону Петлюрі, Миколі Бердяєву, Олександрю Герцену, Ісааку Бабелю ... У російських текстах – Володимирі Леніну, Адаму Міцкевичу, згаданим уже Винниченку і Вернадському, «комусь із великих», «російським класикам» і, врешті-решт – «російського народу». Тобто, в наявності є ситуація перехідної форми фразеологізму, коли втрачається ім'я конкретного автора і **думка перебуває на шляху переходу в розділ народної мудрості. І в цьому я вбачаю запоруку її істинності та адекватності існуючому порядку речей**.

Однак, судячи з усього, слова ці все-таки належать Володимирі Винниченку. У всякому разі, в його Щоденнику на стор. 85 записано, що Винниченко нібито сказав

угорському комуністу Бела Куну ще в 1919 році про російських комуністів таке: **«Запам'ятайте мої слова: вони знищать вас, нас і себе на українському питанні»**. Це були не слова з нагоди, бо вони відображали собою глибоке переконання Винниченка. У тому ж Щоденнику на стор. 68 він пише: «Вся історія між Москвою і Україною протягом більше ніж 250 років, з моменту об'єднання цих двох держав – це планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, аж до стирання всякого сліду її, щоб навіть імені не залишилося» [6].

Декому хотілося б відмахнутися і віднести ці думки до такої похвальної нині формули: мовляв, маємо справу з «русофобією» – нав'язливими страхами українців, їх невмотивованими неврозами. Але – куди вже далі з російською мотивацією!? Варто тільки вчитатися в директивні вказівки Володимира Леніна щодо України: «Тепер із завоюванням України... наша сила міцніє. Тепер у нас є можливість отримати паливо з Донецького басейну, є джерела хліба і продовольства... На Україні є величезні запаси, надлишки хліба, їх важко взяти відразу – там до сих пір партизанщина... **Ми повинні не менше трьох тисяч робітників залізничників, частиною селян з північної голодної Росії, рушити на Україну» [7]. «Тимчасово раджу призначити своїх начальників і розстрілювати змовників і тих, хто вагається, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини» [8]**. Які вже тут виправдання і чим можуть допомогти апеляції до русофобії?

Тому не варто й дивуватися тому висновку, до якого на сторінці 107 Щоденника прийшов Винниченко: **«Нація без державності – це покалічений людський колективний організм»**. Адже ж це і є головна ідея націоналізму – **нація повинна конституюватися в своїй державності**.

Тим і цікавою мені стала **глава 6** книги Еміля Паїна і Сергія Федюніна про еволюцію ідеї нації в Росії і трансформацію російського націоналізму. Основний пункт цієї глави полягає в тому, що **«ставлення до народного суверенітету і участі у владі – це базові ознаки як політичної нації, так і громадянського націоналізму»**, які обговорюються в Росії вже протягом двох століть.

І які ж результати цих обговорень? Автори монографії приходять до сумного висновку, що **принципи народного суверенітету «не тільки чужі масовій свідомості росіян, але і відкидаються в елітах»**. І в цей же час громадянський націоналізм підміняється владою «тією чи іншою редакцією доктрини «офіційної народності», або, іншими словами, державним імперським націоналізмом».

У розглянутій нами роботі автори переконливо показали, що першими представниками європейської ідеології націоналізму були декабристи, за що і поплатилися. Антитезою європейського вільнодумства – «Свобода. Рівність. Братство» – стала формула Сергія Уварова «Православ'я. Самодержавство. Народність», що отримала узагальнену назву «офіційної народності». У другій половині XIX ст. граф Петро Валуєв обґрунтував необхідність заміни політичного поняття **«нація»** фольклорною категорією **«національність»**. Вперше вживши в 1863 р термін «національне питання» в повідомленні царю про ситуацію в Малоросії, він надав цьому поняттю суто негативну конотацію етнічного сепаратизму. Надалі під впливом ідей Уварова **слов'янофіли почали синтезувати ідеї етнічної винятковості росіян з їх місією головного народу імперії**.

Політичне оформлення російського імперського і агресивно-ксенофобського націоналізму відбулося в 1905-1917 рр. Еміль Паїн і Сергій Федюнін переконливо

показують, як з кіл пізніх слов'янофілів зросла ідеологічна течія «російського націоналізму», що ставив своїм завданням сприяти тому, щоб **«завойовані кров'ю предків землі назавжди залишалися невід'ємною частиною Російської держави»**. Такий собі союз землі і крові! Чи не парадоксально, що ця течія, оформлена в партії «Союз Російського Народу», вважалася, тим не менше, ліберальною течією в Росії. Так чому ж ми дивуємося «лібералізму» Жириновського?

А ось вже крайнє праве радикальне крило російського націоналізму не дарма отримало узагальнену назву «чорносотенства» – воно відверто закликала учиняти єврейські погроми. А тому на одному з положень книги «Нація і демократія» я хотів би звернути особливу увагу: «Спочатку саме чорносотенці висунули гасло «Росія для росіян», і став згодом загальним для російських націоналістів **принцип політичного домінування етнічних росіян в імперії, який полягав у вимозі надання «російській нації» переважних прав**» (с.165). Ретельно запам'ятаємо цю тезу!

Здавалося б: ну чого вже там минуле ворухити, адже на дворі ХХІ століття! Але давайте не поспішати з висновками. Звернемо увагу на те, як нині вирішує питання про надання переважних прав – «русским» і «росіянам» – академік і державний діяч Росії Валерій Тішков. Сьогодні ідея «російської нації», на його думку, не реалізовується. Але ж так хочеться повернутися до концепції «триєдиного російського народу» в складі великоросів, білорусів і малоросів.

Так що ж пропонує Тішков? Цитую дослівно на мові оригіналу: «Украинцы и белорусы уже не согласятся снова причислять себя к русским, а татары и чеченцы себя таковыми и не считали, но все они вместе с представителями других российских национальностей считают себя россиянами. **Престижность «русскости» и**

статус русских можно и нужно повышать не путем отрицания «российскости», а утверждая двойную идентичность (русскую и российскую), через улучшение условий жизни регионов преимущественного проживания русских и, наконец, через содействие их социальному и политическому представительству в Российском государстве» [9].

Отож як загорнуто!? Адже ми маємо справу із закликом створити поліпшені умови життя для «русских» і сприяти їх соціальному і політичному представництву, на відміну від представників інших національностей Росії. Чим ці заклики відрізняються від «чорносотенних»?

Вельми докладно висвітлено в книзі «Нація і демократія» і **процес освоєння націоналістичної риторики радянською державою, утвердження лінії чільної і організуючої ролі етнічних росіян**. У повоєнні роки чітко проявився державний антисемітизм. Сталося друге видання імперської ідеології «офіційної народності», яка не допускала можливості появи самодіяльного російського націоналізму. І лише на початку 1960-х виявили свою активність не тільки ліберально мисляча інтелігенція, а й власне російські націоналісти.

Особисто мене привернув до себе факт появи у 2010 р. «демократичного повороту» російського націоналізму. Особливо в особі ідеолога Націонал-демократичного альянсу (НДА) Олексія Шіропаєва. Більше того – взимку 2013/14 року в період другого українського Майдану значна частина російських націонал-демократів навіть підтримала протестуючих в Києві і інших містах України. Це було чимось новим для нас, і навіть несподіваним.

Однак, після приєднання Криму до Росії опозиція з числа російських націоналістів стала швидко зменшуватися. Виявилося, що подолати імперські

стереотипи не вдалося навіть націонал-демократичній еліті російських націоналістів. І ось сумний підсумок. Цитую за книгою: **«російський націоналізм втратив свою тимчасову опозиційність владі. У його рядах зросла популярність президента Путіна і «великого вождя народів» Сталіна ... після 2014 року російський націоналізм став частиною єдиної і внутрішньо слабо диференційованої маси прихильників ідеї великої держави, які відчують великий емоційний підйом і гордість за дії російських збройних сил в Криму і на Донбасі, в Сирії»** (с. 180).

Мабуть не дарма Еміль Паїн і Сергій Федюнін назвали цю новелу **«Коротке життя російського націонал-демократичного руху»**. А тим часом державний імперський націоналізм живе і торжествує. Важливий крок у цьому процесі – Мюнхенська промова Володимира Путіна, виголошена 10 лютого 2007 року і розцінена більшістю західних аналітиків як виклик і початок конфронтації Росії із Заходом. Потім сталася війна в Грузії серпня 2008 р. Нарешті відбулося приєднання Криму і військова агресія на Донбасі. І ось, хочу особливо привернути увагу аудиторії до одного з висновків наших шановних авторів: **«Нарешті, російська військова операція в Сирії з 2015 року поставила Росію і США на межу прямого військового зіткнення»** (с. 174).

У світлі останніх подій в Сирії – розгрому російських «псів війни» 7 лютого 2018 р. – залишається лише віддати данину належного прогнозам наших аналітиків – бо маємо до діла вже навіть не межу, а ситуацію реального військового протиборства Росії і США.

А Володимира Винниченка хочеться згадати добрим словом за його містку формулу: **«російський демократ закінчується там, де починається українське питання»**.

Дякую за увагу!

Література:

1. Матіос озвучив чисельність терористичних військ на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-auto/2407168-matios-ozvuciv-ciselnist-teroristicnih-vijsk-na-donbasi.html>
2. Лавров назвал виновных в войне в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.obozrevatel.com/politics/lavrov-nazval-vinovnyh-v-voine-v-ukraine.html>
3. Захаров А. «Хотелось заработать денег». Кем был погибший в Сирии Руслан Гаврилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/29041512.html>
4. Страна Еетамнет. Почему Россия прячет голову в песок от Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/social/20180204/241364200.html>
5. Вятрович сошел с ума и объявил Булгакова, Цоя и Высоцкого шупальцами русского мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20180129/241306583.html>
6. Винниченко В. Щоденник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ursr.org/dnipro/90/08/html/69.html>
7. Ленин В. ПСС, Т.38. – С. 300-305.
8. Ленин В. ПСС, Т.50. – С. 165.
9. Российский народ и национальная идентичность // «Россия в глобальной политике», № 4, июль-август 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_11152

**До відома авторів статей, що приймаються до друку
науково-популярного журналу
«Суспільно-політичні процеси»**

ISSN 2518-7546

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;
- негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;
- статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

- попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;
- дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;
- дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;
- вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

**Вимоги до змісту та оформлення статей
у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»**

ISSN 2518-7546

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.
3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

- індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
- прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада;
- назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);
- анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;
- прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, анотація, ключові слова російською та англійською мовами;
- текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт - Times New Roman; розмір шрифту - 14 пунктів; міжрядковий інтервал - 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ - 1,25 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3....), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3 000 знаків.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Редакційна колегія журналу

Академія політичних наук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Public Political Processes

Науково-популярне видання

Випуск 3(10)-2018

Мова видання:
українська

Виходить чотири рази на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації Міністерства юстиції України
Серія KB № 22292 – 12192 ПР від 23 вересня 2016 року

Головний редактор

Мироненко Петро Володимирович

Макетування

Лебедь Дмитро Олександрович

Підписано до друку 25 вересня 2018
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 26,0
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01030
Тел. (044)-227-82-02
e-mail: aps-m@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.